

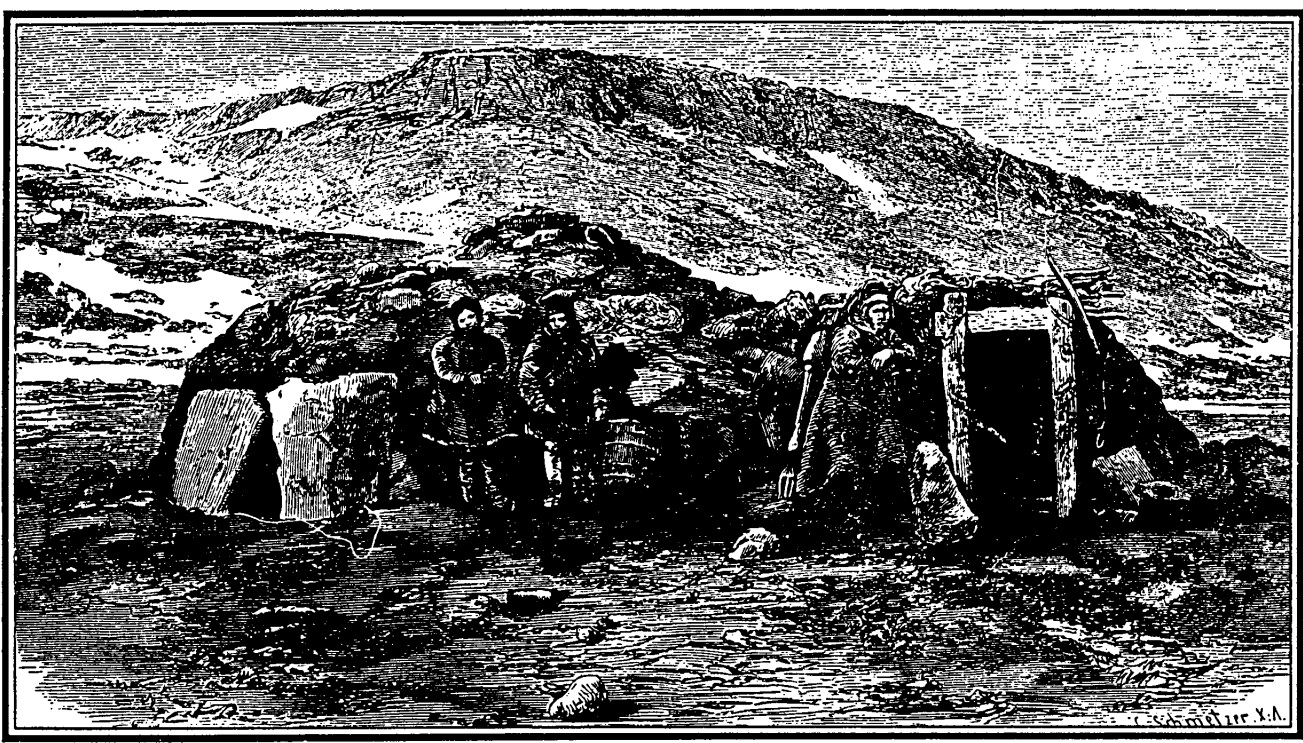

Dvs. sendes 178 til No 21.2 5.000
Kan/...
Eksamensoppsett *Wivi Saugland*

Kjersti Schanche

MORTENSNES EN BOPLASS I VARANGER

**Et studie av samfunn og materiell kultur
gjennom 10.000 år**

**MAGISTERGRADSAVHANDLING I ARKEOLOGI
UNIVERSITETET I TROMSØ 1988**

**Universitetsbiblioteket
i Tromsø**

Kjersti Schanche

MORTENSNES

EN BOPLASS I VARANGER

Et studie av samfunn og materiell kultur
gjennom 10.000 år

Magistergradsavhandling i arkeologi

Universitetet i Tromsø 1988

(Forsidebildet er hentet fra Friis 1872: "En sommar i Finnmarken,
ryska Lappland och Nordkarelen".)

89: 9

89c00 1645

Universitetsbibliotek
i Tromsø

FORORD

Denne avhandlingen er et resultat av mange menneskers arbeid. Først vil jeg få takke alle de som har deltatt på mine utgravninger på Mortensnes. Dette gjelder Per Posti, som har hatt en finger borti det meste som har vært gravd opp av jorda, Audhild Schanche, Tore Poppe, Bjørnar Olsen, og alle studenter på arkeologi distanse 1986.

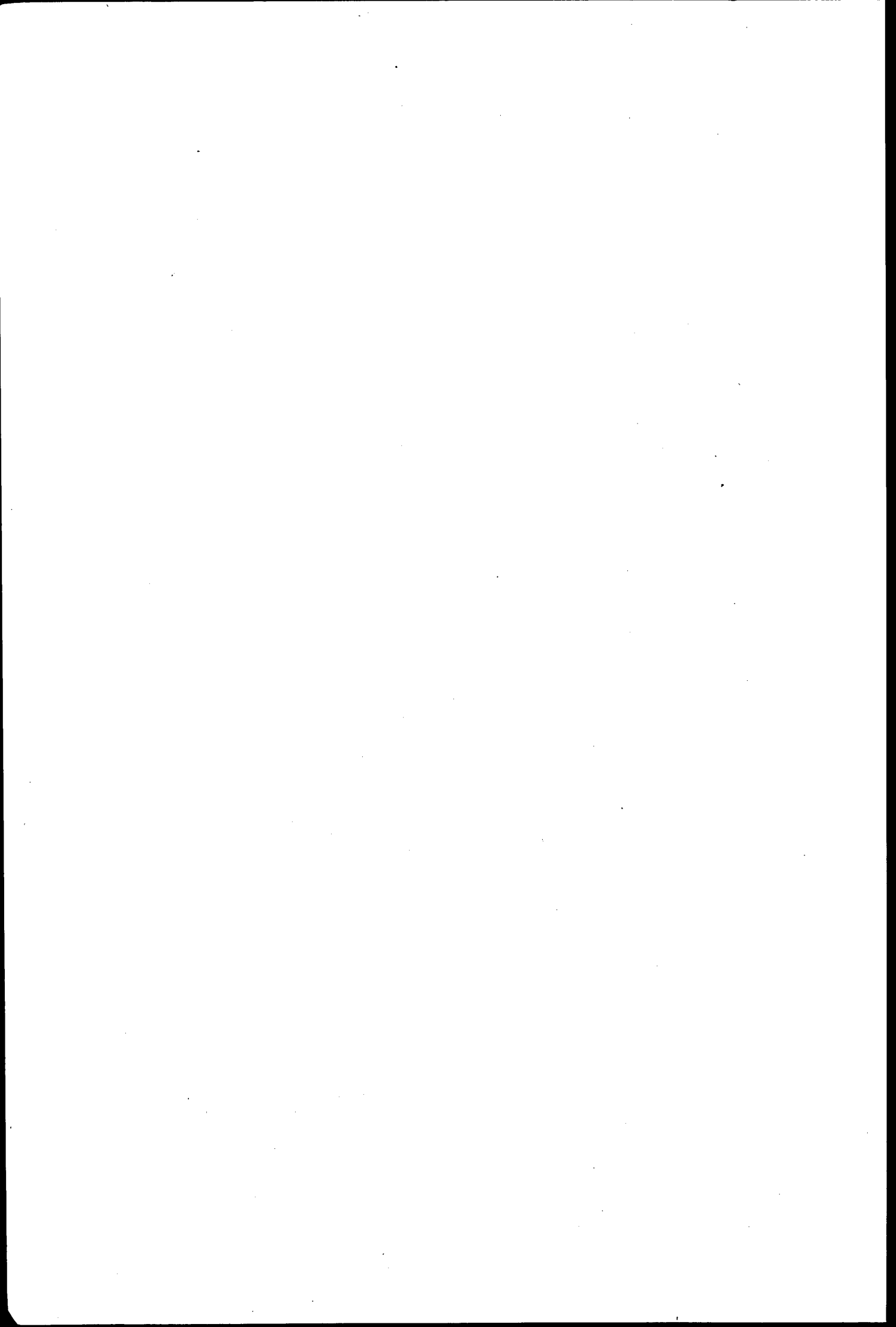
Disse utgravningene hadde heller ikke vært mulig uten økonomiske tilskudd. Jeg vil takke "Fylkeslege Wessel og frues fond", "Thadens legat", "Kometen" ved Universitetet i Tromsø og Finnmark Fylkeskommune for tildeling av økonomiske midler.

Men etter flere sesongers feltarbeid skulle også avhandlingen skrives. I den forbindelse vil takke Ericka Engelstad for den faglige veiledning. Også Bjørnar Olsen og Audhild Schanche har bidratt med forslag, kommentarer og konstruktiv kritikk. Bjørnar har i tillegg vært en god pådriver i avslutningsfasen.

Mine studier har delvis vært finansiert av Norges Allmenvitenskapelige Forskningsråd, hvorfra jeg har mottatt et studentstipend i årene 1986 og -87. Dette stipendet har foruten en viktig økonomisk faktor vært en fin inspirasjon.

Tromsø 3. nov. 1988

Kjersti Schanche

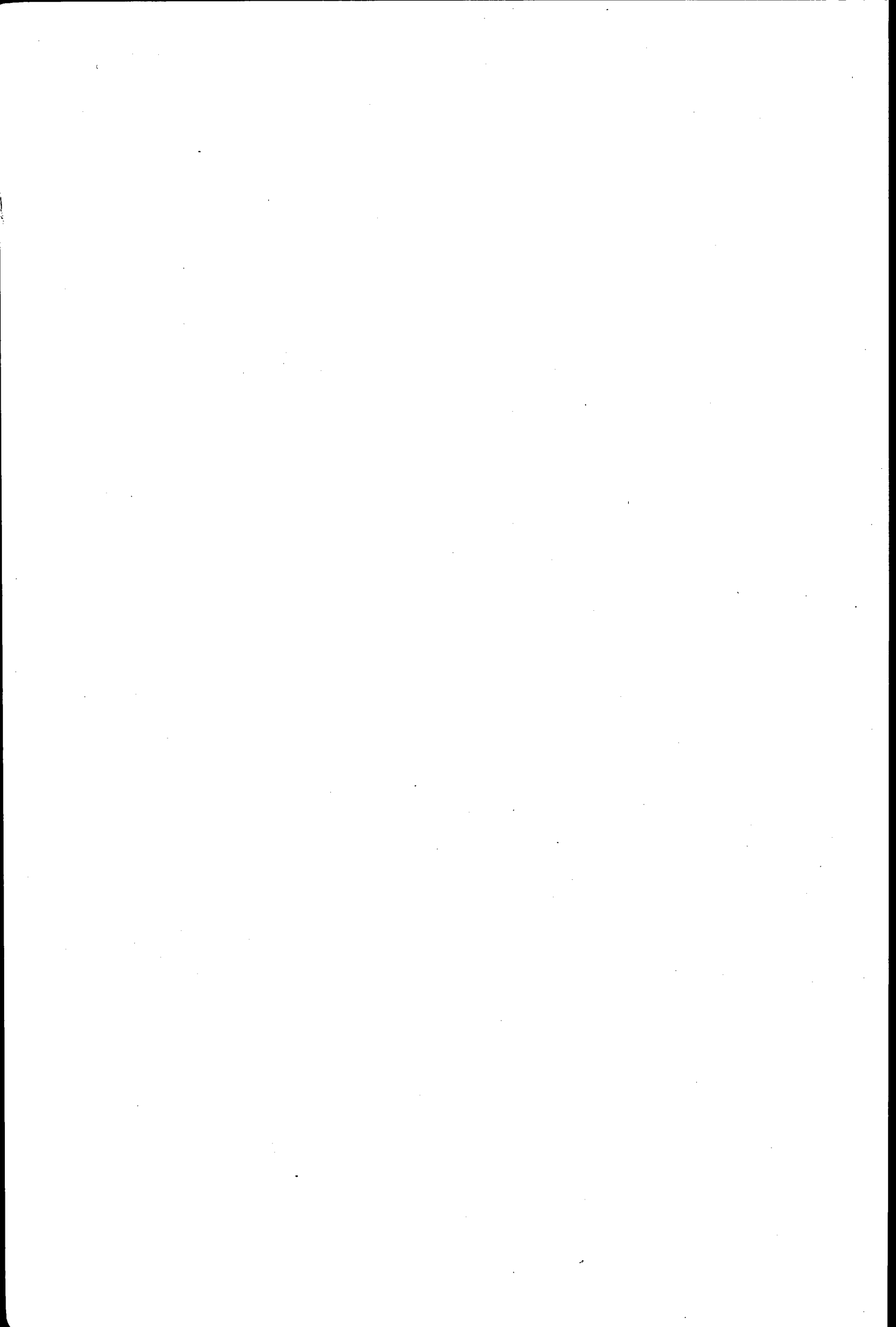
INNHALDSFORTEGNELSE:

1.	INNLEDNING	s.	1
1.1.	Mortenens; arkeologi og tidsforståelse	s.	1
1.2.	Avhandlingens problemstillinger	s.	3
1.3.	Tidligere arkeologisk forskning på Mortensnes	s.	5
1.4.	Jakt-fangst samfunn, definisjon og typologi	s.	8
1.4.1.	Vanlige generaliseringer	s.	9
1.4.2.	Bofast/ikke bofast	s.	11
1.4.3.	Lagring/ikke lagring	s.	11
1.4.4.	Investering/ikke investering	s.	13
1.4.5.	Kompleks/enkel	s.	14
1.4.6.	En alternativ modell: utstrekning i tid og rom	s.	15
2.	OMRÅDET	s.	18
2.1.	Innledning	s.	18
2.2.	Topografi	s.	19
2.3.	Klima	s.	20
2.4.	Berggrunnsgeologi	s.	21
2.5.	Kvartæregeologi	s.	23
2.5.1.	Isavsmeltning og klimautvikling	s.	23
2.5.2.	Strandforskyvning	s.	25
2.6.	Dyreliv	s.	26
2.6.1.	Landpattedyr	s.	26
2.6.2.	Havpattedyr	s.	27
2.6.3.	Fugl	s.	28
2.6.4.	Fisk	s.	29
2.6.5.	Skjell og snegler	s.	30
2.7.	Vegetasjon og vegetasjonshistorie	s.	30
3.	DET ETNOGRAFISKE MATERIALET	s.	32
3.1.	Innledning	s.	32
3.2.	Skriftlige kilder	s.	33
3.3.	Det samiske samfunn - sii'daen	s.	34
3.4.	Boliger	s.	36
3.4.1.	Bael'jekgamme og stavgamme	s.	37
3.4.2.	Romindeling i boligammen	s.	39
3.4.3.	Fellesgammen	s.	40
3.4.4.	Telt og andre bygningstyper	s.	41
3.4.5.	Boligenes beliggenhet	s.	41
3.5.	Ressursutnyttelse	s.	42
3.5.1.	Landpattedyr	s.	43
3.5.2.	Sjøpattedyr	s.	45
3.5.3.	Fugl	s.	46
3.5.4.	Fisk	s.	47
3.5.5.	Tamrein og husdyrhold	s.	48
3.5.6.	Planter	s.	49
3.5.7.	Skjell	s.	50
3.6.	Sesongflyttinger	s.	50
3.7.	Redskap og råstoff. Samisk duodji	s.	53

4.	DET ARKEOLOGISKE MATERIALET	s.	55
4.1.	Innledning	s.	55
4.2.	Oversikt over registrerte fornminner på Mortensnes	s.	55
4.2.1.	Boplasser	s.	57
4.2.2.	Graver	s.	64
4.2.3.	Andre fornminnetyper	s.	65
4.3.	De arkeologiske undersøkelsene	s.	66
4.3.1.	Åpen boplass fra eldre steinalder, 64 m.o.h.	s.	68
4.3.2.	Hustuft fra eldre steinalder, 44 m.o.h.	s.	70
4.3.3.	Hustuft fra eldre steinalder, 40 m.o.h.	s.	72
4.3.4.	Hustuft fra eldre steinalder, 37 m.o.h.	s.	75
4.3.5.	Prøvegravninger i hustufter fra eldre steinalder, 32 og 30 m.o.h	s.	78
4.3.6.	Mødding fra slutten av eldre steinalder, 27 m.o.h.	s.	78
4.3.7.	Hustuft fra begynnelsen av yngre steinalder, 24 m.o.h.	s.	82
4.3.8.	Hustuft fra yngre steinalder, 24 m.o.h.	s.	84
4.3.9.	Hustuft fra tidlig metalltid, 14,5 m.o.h.	s.	86
4.3.10.	Hustuft fra tidlig metalltid, 13,5 m.o.h.	s.	88
4.3.11.	Prøvegravninger i hustufter fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid, 13 - 14 m.o.h.	s.	91
4.3.12.	Gravning i kulturlag fra samisk jernalder, middelalder og nyere tid, 8 m.o.h.	s.	93
5.	ENDRING I MATERIELL KULTUR	s.	95
5.1.	Innledning	s.	95
5.2.	Dateringsmetodene	s.	96
5.3.	Inndeling i kronologiske perioder	s.	99
5.3.1.	Eldre steinalder	s.	100
5.3.2.	Yngre steinalder	s.	101
5.3.3.	Tidlig metalltid	s.	102
5.3.4.	Samisk jernalder og middelalder	s.	102
5.3.5.	Historisk tid	s.	103
5.4.	Redskap og råstoff	s.	104
5.4.1.	Gjenstandskronologi	s.	104
5.4.1.1.	Steinartefakter	s.	105
5.4.1.2.	Metallartefakter	s.	111
5.4.1.3.	Bein- og hornartefakter	s.	113
5.4.1.4.	Keramikk	s.	113
5.4.2.	Steinteknologi	s.	115
5.4.3.	Råstofftyper	s.	119
5.4.4.	Det littiske råstoffets kvalitet	s.	123
5.4.5.	Sammenfatning	s.	124
5.5.	Boplass og bolig	s.	126
5.5.1.	Boplassenes beliggenhet i terrenget	s.	126
5.5.2.	Boplassenes størrelse	s.	128
5.5.3.	Husenes relative plassering	s.	130
5.5.4.	Husenes form	s.	131
5.5.5.	Husenes størrelse	s.	134
5.5.6.	Permanens i boligkonstruksjon	s.	135
5.5.7.	Ildstedenes form og beliggenhet inne i husene	s.	138
5.5.8.	Utganger	s.	140
5.5.9.	Funnfordelingen i husene	s.	140
5.5.10.	Sammenfatning	s.	144

6.	BOSETNINGSMØNSTER OG RESSURSUTNYTTELSE	s. 146
6.1.	Innledning	s. 146
6.2.	Bosetningsmønster belyst ved trekk fra boplassene og boligene.	s. 146
6.2.1.	Eldre steinalder	s. 148
6.2.2.	Yngre steinalder og tidlig metalltid	s. 150
6.2.3.	Samisk jernalder, middelalder og historisk tid	s. 152
6.3.	Redskapstyper som viser til ressursutnyttelse	s. 153
6.4.	Analyse av det osteologiske materialet	s. 154
6.4.1.	Forholdet mellom pattedyr, fugl og fisk	s. 155
6.4.2.	Forholdet mellom marine og terrestriske arter	s. 157
6.4.3.	Arter som indikerer års-sesonger	s. 158
6.4.4.	Skjell og snegler	s. 160
6.4.5.	Kommentarer til noen særtrekk ved det osteologiske materialet fra Mortensnes	s. 160
6.4.6.	Osteologisk materiale fra andre lokaliteter i Varanger	s. 161
6.5.	Sammenfatning	s. 163
7.	SOSIAL STRUKTUR OG MATERIELL KULTUR I ROM OG TID. EN TEORETISK TILNÆRMING	s. 166
7.1.	Innledning	s. 166
7.2.	Ulike modeller for kulturelle prosesser	s. 166
7.2.1.	Evolusjonisme	s. 167
7.2.2.	Økofunksjonalisme	s. 168
7.2.3.	Strukturalisme og strukturell marxisme	s. 169
7.2.4.	Giddens struktureringsteori	s. 170
7.3.	Sosiale strukturer og materiell kultur	s. 173
7.3.1.	Materiell kultur og rom	s. 174
7.3.2.	Materiell kultur og tid	s. 176
7.3.3.	Materiell kultur som tekst	s. 177
8.	SOSIALE RELASJONER OG SAMHANDLINGSMØNSTRE. BOSETNINGEN PÅ MORTENSNES GJENNOM 10.0000 ÅR	s. 181
8.1.	Innledning	s. 181
8.2.	Eldre steinalder	s. 182
8.3.	Yngre steinalder	s. 185
8.4.	Tidlig metalltid	s. 192
8.5.	Samisk jernalder	s. 195
8.6.	Samisk middelalder og historisk tid	s. 198
8.7.	Sammenfatning	s. 201
9.	KONKLUSJON	s. 204
	Liste over figurer	s. 207
	Liste over tabeller	s. 208
	Litteraturliste	s. 209

(Fotografiene i avhandlingen er tatt av Olga Kvalheim.)

1. INNLEDNING.

1.1. Mortensnes; arkeologi og tidsforståelse.

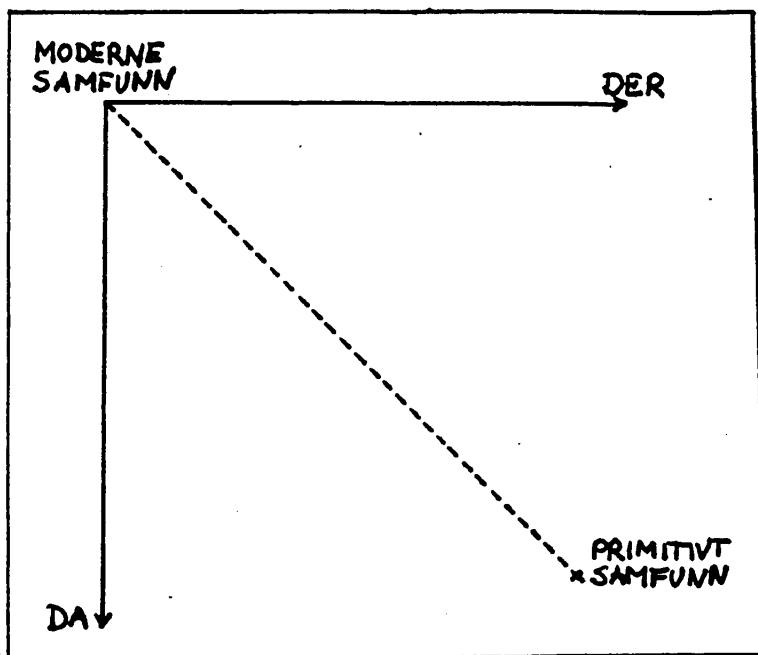
Stedet Mortensnes, med det samiske navnet Ceavccageadg-njarga eller Ceavcca-njarga¹, ligger på nord-siden av Varangerfjorden, ca. 10 km fra fjordbotnen. Stedet har vært bosatt i ca. 10.000 år, og all den aktivitet som har foregått i løpet av denne tida har etterlatt en rekke spor i terrenget. Det finnes bl.a. flere boplasser fra ulike kronologiske perioder, store felt med graver, offerringer, og en oppreist offerstein. På de fleste registrerte boplassene er hustuffer og møddinger bevart.

Den kronologiske periodeinndelinga for Varanger-området har sin bakgrunn i bosetningsspor tilsvarende de som finnes på Mortensnes, men i stedet for å rette oppmerksomheten mot de diakrone forhold, dvs. hvordan bosetninga kan ha framstått over tid, har en etter min mening i for stor grad tatt utgangspunkt i de synkrone forhold, dvs. en har grepet tak i øyeblikket, for så å la dette definere innholdet til en lengre (meget lang) periode. Periodene er på denne måten blitt kunstige konstruksjoner som deler en kontinuerlig strøm opp i diskontinuerlige enheter.

Inndelingen av forhistoria/historia i kronologiske perioder er nært knyttet til forestillingen om "kulturell utvikling". De ulike kronologiske periodene sammenfaller med antatte "utviklingstrinn", der nåtida og dagens vestlige samfunn danner det foreløpig øverste trinnet på stigen. Periodene framstår som homogene, diskontinuerlige enheter. Innen arkeologisk forskning underbygges dette ved at en ofte arbeider innenfor periodene, og i mindre grad problematiserer forholdet/"spranget" mellom dem. Fabian (1983) viser hvordan en slik klassifisering av forhistoria

¹. Ceavccageadg-njarga kan over settes med Tran- eller graksesteinsneset, etter offersteinen/graksesteinen (Ceavccageadg) som står reist på neset (Qvigstad 1926).

har sin bakgrunn i den moderne tidsforståelse (naturalisert tid), der tiden er et media som måler relativ avstand og distanserer/separerer fortida fra nåtida. Dette er skjematisk framstilt i fig.1.

Figur 1. Moderne tidsforståelse. (Etter Fabian 1983:fig.1.2).

Moderne tidsforståelse står i motsetning til hvordan "primitive" samfunn oppfatter tid. Her er tida nært knyttet til hendelser og handlinger og det rom handlingene utspiller seg i; fortida framstår ofte som en romlig del av nåtida. Tradisjonell tidsforståelse innebærer derfor at fortid, nåtid og framtid er integrert i hverandre (Johansen 1988; Vinsrygg 1988).

For en arkeolog, kulturelt og faglig preget av en moderne/lineær tidsforståelse, framstår et besøk på Mortensnes som et møte med to ulike tidsforståelser. En tradisjonell tidsforståelse taler til en gjennom kulturlandskapets forening av fortid og nåtid. Fortiden er fysisk tilstede som nåtidige "spor" i terrenget; man

blir bevisst det faktum at man beveger seg i samme landskap som fortidsmennesket. Her og nå blir identisk med der og da. Samtidig gir vår geologiske viten en lineær tidsdimensjon til landskapet og fortidsminnene. Landhevningen etter siste istid har ført til at tidligere strandlinjer ligger på ulike nivå i terrenget, eldre strandlinjer over yngre. Etersom boplassene som regel har vært plassert nær samtidig strand vil deres relative høyde over nåtidig havnivå også angi deres relative alder. Å bevege seg nedover i landskapet blir derfor samtidig en bevegelse framover i tid.

1.2. Avhandlingens problemstillinger.

Avhandlingen tar utgangspunkt i arkeologisk og etnografisk materiale fra Varanger i Finnmark, med hovedvekt på Mortensnesområdet. Den kronologiske rammen vil være meget vid: fra eldre steinalder og fram til den historisk kjente bosetninga i området.

Kort skissert blir problemstillingene som følger:

1. Endringer i materiell kultur. Tidligere er det etablert kronologiske oppsett for det arkeologiske materialet fra Varangerområdet. Med utgangspunkt i det arkeologiske materialet fra Mortensnes vil kronologien for området diskuteres, og det vil bli foretatt en gjennomgang av de mest framtreddende endringer i materiell kultur over tid.

2. Endringer i bosetningsmønster og ressursutnyttelse. På bakgrunn av endringer i materiell kultur samt osteologisk materiale fra møddinger vil endringer i bosetningsmønster og ressursutnyttelse over tid bli diskutert.

3. Endringer i sosiale relasjoner og samhandlingsmønstre. Endringer i materiell kultur, bosetningsmønster og ressursutnyttelse bli bli tolket inn i en sosial kontekst, men vekt på relasjoner mennesker imellom og sosialt samhandlings-

mønster.

Endringer i materiell kultur (kap.5) vil diskuteres med utgangspunkt i en diakron analyse av det arkeologiske materialet fra Mortensnes og delvis også fra nærliggende områder. En slik rekonstruksjon av materiell kultur er problematisk siden et arkeologisk materiale kun utgjør fragmenter av opprinnelig materiell kultur. I tillegg kommer at det materialet som blir diskutert kun er fragmenter av det arkeologiske materialet fra området. Dette er en av årsakene til at analysen vil bli konsentrert om de mest framtrædende tendensene i materialet.

Hvordan materiell kultur manifesteres i tid og rom vil ha en direkte tilknytning til et samfunns sosiale struktur. Med sosial struktur menes den måte et sosialt system (samfunn/lokalsamfunn) ordner sin virkelighet på. Materiell kultur er et media som både reproducerer og transformerer den rådende virkelighetsoppfatning, og endringer i materiell kultur og sosial struktur er derfor nært knyttet til hverandre. Med dette som utgangspunkt vil de materielle endringene i Mortensnes-området bli diskutert i forhold til den kontekst de har foregått i. Vekten vil legges på bosetningsmønster og ressursutnyttelse samt sosiale relasjoner og samhandlingsmønstre. Bosetningsmønster og ressursutnyttelse ansees som nært knyttet til hverandre og vil derfor bli behandlet i samme kapittel (kap.6). Utgangspunktet for diskusjonen vil være det osteologiske materialet fra området samt spesielle trekk ved materiell kultur. Resultatet fra dette kapittelet i tillegg til resultatet fra gjennomgangen av materielle endringer vil så danne grunnlaget for en diskusjon av sosiale relasjoner og samhandlingsmønstre (kap.8).

Mortensnes tilhører tradisjonelt et samisk område. Helt inn i historisk tid har den sjøsamiske befolkninga her hovedsaklig levd som jegere/fiskere. Dette er årsaken til at jeg har valgt å plassere den øvre kronologiske grensa så langt fram i tid. Det lange tidsperspektivet som er valgt har imidlertid gjort det nødvendig å begrense avhandlingen på andre områder. Dette betyr bl.a. at endringer over tid vil diskuteres nokså overflatisk.

Jeg er mer opptatt av hovedtendensene og vil ikke komme med noen grundig gjennomgang av de forhold som har eksistert til enhver tid.

Boplassmaterialet er svært rikholdig på Mortensnes, og som nevnt tidligere gjør de lokale forhold at en har relativt god kontroll med boplassenes relative kronologiske plassering. De arkeologiske undersøkelsene er derfor konsentrert om boplassene, og i analysen vil spesielt hustuftene, gjenstandsmaterialet og møddingmaterialet diskuteres. Opplysninger om slike elementer av materiell kultur vil også søkes i etnografiske kilder.

Fordi materiell kultur kan fungere på totalt ulike måter innen ulike sosiale kontekster vil en rekonstruksjon av forhistorien på grunnlag av et arkeologisk materiale være svært problematisk, for ikke å si umulig. Jeg vil derfor ikke hevde at min tolkning er den eneste riktige, men den er en av flere mulige.

1.3. Tidligere arkeologisk forskning på Mortensnes.

I 1846 kommer den første oversikt over oldtidsminner i Øst-Finnmark, skrevet av Fritzner (1846). Her nevnes bl.a. en bautastein og graver i steinur på Mortensnes. Noen år senere, tidlig på 1850-tallet, foretok fogd og sorenskriver E.Saxlund og handelsmann A.G.Nordvi arkeologiske undersøkelser av flere graver i området. I tida som fulgte fortsatte Nordvi disse undersøkelsene, og foretok også en mindre utgravning ved bautasteinen/offersteinen.

Andreas Georg Nordvi (1821 - 1892) vokste opp på Mortensnes, der han i siste halvdel av 1800-tallet hadde ansvaret for driften av handelshuset. Samtidig som han fungerte som handelsmann foretok han flere arkeologiske undersøkelser i Varangerområdet, de fleste av dem på Mortensnes. Nordvi hadde studert zoologi og arkeologi under professor Stensrup i København, og etter at han flyttet

tilbake til Mortensnes holdt han kontakten med Stensrup. Han rapporterte om resultatene av sine undersøkelser, og fikk bl.a. publisert et par artikler i "Oversikt over det Danske Videnskab Selskabs Forhandlinger", 1852-1855. (For en mer detaljer beskrivelse av Nordvis liv og levnet se Johansen Kleppe 1974:21-26 og Nilsen 1984).

Nordvis undersøkelser dreide seg først og framst om gravfeltene i Mortensnes-området (Nordvi 1853 og 1855). Om gravene skriver han:

"Fra handelsstedet Mortensnes omtrent 1 Miil langs Varangerfjorden mod øst bestaar Landskabet langs Søen af lave fremspringende Klippeafsatser, under hvilke der ofte af Naturen har været dannet smaae Huler, der ere blevne benyttede til Grave. ... Paa den omtalte Strækning findes Gravene anbragte i Klippeafsatsernes smaa Huler, under de enkeltvis liggende større Stene, samt i den frit liggende Stenur."
Nordvi 1852.

Grakammerene var dekket av store heller, og det fantes som regel spor etter ett skjellett i hver grav. Skjellettene lå inntullet i bjørkenever, i gravene ble det også funnet ulike typer gravgaver. Nordvi (1855) nevner leirkar, fragment av jernredskap, metallsmykker, tøyfragmenter, kvartsstykker, treverk, og dyrebein. Gavene tollkes av Nordvi som "hedenske lappiske grave". Om deres alder sier han (1857):

"At give noget Tidsrum hvori disse Grave ere anlagte er vel neppe muligt, efter Mængden at dømme langs Varangerfjordens nordre Side, maa de enten gaa langst tilbage i Tiden eller ogsaa vise en stærk Befolkning, hvilket første jeg antager, saa meget mere som vistnok mangen Afdød begravedes i Fjeldene. ... Mange af Gravene ere maaske kun faa Aarhundre gamle, da de vistnok saalænge som muligt har vedlikeholdt sin Begravelsesskik."

I 1698 (s.159) skriver Lilienskiold om samenes gravskikk:

"Deris døde begraffvis oc under stoere steenhaaber eller udj mægtige steen-Uurer nedlagte, effter at legemet først udj Naffver vaar indsvøbt oc forvaredt."

Slike gravplasser finnes ifølge Lilienskiold ved Varangerfjorden, nær sjøkanten. Det er meget sannsynlig at han her bl.a. mener å vise til gravfeltene på Mortensnes. Om Lilienskiold beskriver en

begravelsesmåte som ennå er i bruk, eller om han beskriver graver som er funnet og undersøkt er noe uklart.

Gravenes antatte samiske opprinnelige gjorde dem meget interessante for forskningsmiljøet i København, som kunne foreta en sammenligning mellom "Lapperne i det nordlige Norge og den danske Urbefolkning" (Nordvi 1856). Kranier, skjellettdeler og også flere av gravgavene ble derfor sendt til København. Senere solgte Nordvi en rekke skjellett til Tyskland, England og Amerika (brev av 26. okt. 1887 og 6. nov. 1887).

Bautasteinen på Mortensnes er omgitt av 14 konsentriske steinringer. Mellom den 3. og 5. steinring foretok Nordvi en mindre utgravning, og fant bl.a. dyrebein, en metallring, en hammerstein (?) og et fiskesøkke av stein. Dyrebeina var ifølge Nordvi fordelt slik: Mot syd lå især patterdyrbein, mot vest bevertenner og bein av fisk, mot vest reinhorn og fuglebein (brev til Stensrup 4.okt. 1958).

Solberg (1909) diskuterer Saxlund og Nordvis undersøkelser av gravene på Mortensnes, det er uklart hvorvidt han selv har foretatt nye undersøkelser her. Gravgavene har ifølge Solberg stor likhet med boplassfunn gjort på Kjelmøy i Sør-Varanger. Disse funnene daterer han til tida etter "arktisk steinalder" (Solberg 1909:143). Men han påpeker i tillegg at gravplassen må ha vært i bruk over en lengre periode enn boplassen på Kjelmøy (s.124).

Selv om en tidligere hadde vært klar over at det også fantes tufter i området (Johansen og Odner 1968a:59), ble det ikke før i 1960 foretatt nærmere undersøkelser av disse. Dette ble gjort da arkeologene Knut Odner og Bjørn Myhre foretok prøvegravninger i to tufter av såkalt "Mortensnes-type". Det ble funnet redskap av bein (harpun, pren, to fiskekroker) og stein (fiskesøkke, avslag av kvarts og kvartsitt), samt bein og skjell. Tuftene ble anslagsvis gitt en noe senere datering enn yngre steinalder (Odner og Myhre 1960).

I 1967 kartla Knut Odner og Else Johansen store tuftfelt på Mortensnes. De totalgravde de to tufter av "Mortensnes-type", gjorde dessuten noen undersøkelser av tidligere åpnete graver (Johansen og Odner 1968a, 1968b). Disse utgravningene vil bli beskrevet i kappittel 4, jeg skal her kun nevne noen av Odner og Johansens konklusjoner. På bakgrunn av 14C-dateringer og funnene fra tuftene (keramikk, redskap av stein og bein, kniv og pile-spiss av jern) mener de tufter av en slik type hører hjemme i såkalt samisk jernalder (se kap.4 og 5). De mener også å se en sammenheng mellom funnene fra tuftene og funnene fra gravplassen; tuftene og gravene representerer de samme menneskene.

Mer omfattende undersøkelser ble foretatt av Else Johansen Kleppe i årene 1968, 1969 og 1970. Hun konsentrerte undersøkelsene om gravplassene i steinur, og dette utgjorde grunnlaget for hennes magistergradsavhandling i arkeologi (1974). 199 graver ble registrert og undersøkt (de aller fleste åpnet fra før). I avhandlingen analyseres gravenes konstruksjon, form og orientering ble analysert og spesielle trekk ved gravmaterialet diskuteres. Konklusjonen er at gravene representerer et samfunn uten sosial lagdeling og sentralisert politisk system. Den etniske tilhørigheten var samisk (se også Johansen Kleppe 1977). På bakgrunn av 14C-dateringer og daterbare funn fra gravene mener Johansen Kleppe at samisk jernalders kronologiske grenser bør settes til tida mellom Kr.f. og 1700 e.Kr. Dette er noe jeg vil komme tilbake til senere.

1.4. Jakt-fangst samfunn, definisjon og typologi.

Jakt-fangst folk betegner grupper av mennesker som hovedsaklig lever av natur-ressursene. Her vil også grupper som har noen få husdyr, men som har jakt, fangst, fiske og sanking som hovederverv regnes som jakt-fangst folk. Befolkningen på Mortensnes kommer dermed inn under betegnelsen jakt-fangst folk i hele den bosetningsperioden som avhandlingen omfatter. For å danne en plattform og en forståelse for hva en slik livsform innebærer vil

jeg her se nærmere på en del oppfatninger og teoretiseringer omkring slike samfunn.

1.4.1. Vanlige generaliseringer.

Før jordbruk og husdyrhold oppsto levde hele verdens befolkning som jakt-fangst folk. Dagens jakt-fangst samfunn betraktes ofte som etterlevninger fra denne tida, og blir av dagens moderne samfunn betraktet som "primitive" og laverestående. En slik holdning har ført til at de fleste jakt-fangst samfunn som har kommet i kontakt med "sivilisasjonen" har mistet sin kulturelle egenart, blitt fortrent og presset ut til mer marginale områder, eller de har rett og slett blitt utryddet.

Det moderne samfunns etnosentrisme har skapt et meget unyanset bilde av jakt-fangst samfunn. En utbredt oppfatning er at jakt-fangst samfunn lever i små grupper med en forholdsvis enkel sosial organisasjon og lite utviklet teknologi, og at de stadig er på flyttefot (se f.eks. Service 1966). Videre har det vært vanlig å analysere jakt-fangst samfunn i forhold til økologi mens jordbrukende samfunn gjerne har vært analysert med bakgrunn i sosiale forhold ("people-to-nature terms" kontra "people-to-people terms") (Concey 1984:256; Bender 1985). Forestillinger som dette er ennå svært utbredte, selv om en nå i større grad er oppmerksom på den store diversitet som finnes innen slike samfunn.

Den jaktende mannen har vært selve symbolet på nåtidige og fortidige jakt-fangst samfunn. Jakt har vært regnet som den første kooperative handlingen blandt mennesker, og dermed som selve drivkraften i menneskets utvikling (bl.a. hevdet av Washburn & Lanchaster 1968, Laughlin 1968). Kritiske røster har hevdet at mødres aktivitet med hensyn til føde (innsanking av vegetabiliske produkter) og med hensyn til omsorg for barna har vært vel så viktig for menneskets kulturelle utvikling, og at jakt er et senere fenomen (se f.eks. Zihlman 1981, Leacock 1982 og Conkey & Spector 1984).

Mens en tidligere oppfattet jakt som det økonomiske grunnlaget for jakt-fangst samfunn, er en nå klar over at flesteparten av dagens jakt-fangst samfunn faktisk baserer dietten på annet enn kjøtt. Hvis man ser bort fra arktiske og subarktiske soner utgjør, ifølge Lee (1968), kjøtt bare 20-40 % av dietten. Hovedparten av føden består av vegetabiliske produkter, samlet inn av kvinner. Spor etter sanking eller innsamling av fødeprodukter er vanskelig å finne i et arkeologisk materiale (unntatt der kjøkkenmøddinger med skjell er bevart - skjell "sankes"), men man antar at også i forhistorien utgjorde en slik fødeinnsamling en stor del av dietten (Deetz 1968).

Steward (1955:kap.7 og 8) og Service (1962:46-97) skiller mellom patrilocale og sammensatte ("composite") jakt-fangst samfunn (bandsamfunn). Patrilocale bandsamfunn er eksogame samfunn der kvinnen blir et medlem av det bandet mannen tilhører. Sammensatte bandsamfunn mangler eksogame regler, og er som regel større enn patrilocale band. Matrilocale band er ikke diskutert. Service påstår at patrilocale band må være den opprinnelige formen for jakt-fangst samfunn. Dette begrunnes bl.a. med rent funksjonelle forhold: Mannen har gjennom oppveksten blitt kjent med jaktområdene for det bandet han tilhører. Denne kunnskapen er viktig, og det er derfor lite gunstig at han flytter til nye områder (Service 1966:32-42). En overser da at patrilocalt er mest utbredt i tropiske strøk der det faktisk er kvinnen som samler inn størsteparten av føden (Lee 1968). I arktiske strøk der jakt er viktigere for fødeproduksjonen, er det like vanlig at mannen flytter til kvinnens band som motsatt: samfunnet er bilokalt (Graburn & Strong 1973).

Jakt-fangst samfunn er altså ingen ensartet og homogen samfunns-type. En reaksjon på dette har vært å dele slike samfunn inn i ulike kategorier. Flere av disse kategoriene tar utgangspunkt i skillelinjer som man tidligere mente eksisterte mellom jordbruks-samfunn og jakt-fangst samfunn.

1.4.2. Bofast/ikke bofast.

Tidligere ble grensa mellom bofaste (sedentære) og ikke bofaste (mobile) samfunn satt mellom jordbruks-samfunn og jakt-fangst samfunn. Både pastorale samfunn og bofaste jakt-fangst samfunn falt utenfor en slik inndeling. Det er nå vanlig å skille mellom to typer jakt-fangst samfunn: bofaste og mobile.

Rafferty (1985) har diskutert utviklingen av bofasthet innen jakt-fangst samfunn. Et sedentært bosetningsmønster betyr ifølge Rafferty at i alle fall en del av befolkningen er bofast på en og samme lokalitet gjennom hele året. Bofasthet kan oppstå der teknologi gjør ressurser tilgjengelig hele året (er således også avhengig av ressurstilgang). Grunnleggende forutsetninger for bofasthet er altså visse teknologiske innovasjoner. Rafferty anser bofasthet som en forutsetning for en mer kompleks sosial og politisk organisasjon. En strengere sosial organisasjon reduserer konflikter som vil oppstå der mennesker bor sammen over lengre tid. Harris (1977), Harpending og Davis (1977) og Cohen (1985) foreslår lignende modeller for utviklingen av bofasthet innen jakt-fangst samfunn.

Min invending mot en slik modell er først og framst at teknologiske og yttre, økologiske faktorer ilegges for stor vekt. Som jeg vil komme til senere vil endringer i samfunnsstruktur først og framst være kulturelt bestemt. Dessuten oppfatter jeg et skille mellom bofaste og mobile samfunn som altfor kategorisk. En rekke samfunn vil alltid falle utenfor slike karakteristikk. De er ikke enten bofaste eller mobile, men de kan vise ulike grader av bofasthet eller mobilitet.

1.4.3. Lagring/ikke lagring.

Binford (1980), Woodburn (1980) og Testart (1983) deler jakt-fangst samfunn i to typer, avhengig av om lagring av fødeprodukter forekommer eller ikke. Denne typologien tar således utgangspunkt både i teknologi (som muliggjør lagring) og økonomi.

Binford (1980) deler jakt-fangst samfunn i 2 kategorier - "Foragers" og "Collectors". "Forager"-samfunn lagrer ingen føde og er således meget følsom i forhold til den lokale ressurs-tilgangen. En følge derav er stor mobilitet. "Collecting"-samfunn er mer spesialisert med hensyn til ressursutnyttelse, har et mer sedentært bosetningsmønster med ulike boplasstyper med bestemt funksjon, og kan ofte lagre føde. Begge disse samfunns-typene er bestemt av ressurstilgang, dvs. ressursenes mengde, variasjon, osv.

Woodburn og Testart's typologier ligner Binfords, men er satt inn i en noe videre kontekst. Woodburn (1980) skiller mellom samfunn med "immediate return" (øyeblikkelig resultat av innsats), og "delayed return" (resultat, men på lengere sikt). Samfunn med immediate return er mobile og fleksible med hensyn til endringer i deres omgivelser, deres materielle utstyr er meget begrenset (p.g.a. stor mobilitet) og siden de deler resultat av inn-sanking/jakt finnes sjelden personer med høy status og spesiell rett til ressursene. Samfunn med delayed return inkluderer sedentære veidefolk med en teknologi som muliggjør lagring av føde og dermed en akkumulering av eiendom (f.eks fiskere som investerer i båter, fangstinnretninger o.l.),. Deres økonomi og sosiale organisasjon blir dermed mer lik bønders (større sosial kompleksitet osv.). Selv om Woodburn ikke vil påstå at tilgang på ressurser er bestemmende for utviklingen av slike samfunn, mener han at spesielle betingelser (så som periodisk tilstedeværelse av ressurser) vil favorisere utviklingen av samfunn med teknologisk mulighet for lagring.

Også Testart (1982) mener det finnes en sammenheng mellom lagring av fødeprodukter og bofasthet. P.g.a. lagring vil bofasthet være mulig også i perioder med liten tilgang på ressurser. Dessuten vil lagring gjøre at populasjonen ikke er så utsatt for press i perioder med liten ressurstilgang. Dette sammen med en mindre spedbarnsdødelighet (p.g.a. bofasthet) vil føre til en større befolkningstetthet. Lagring skaper også muligheter for utvikling av sosio-økonomiske ulikheter.

Mens Rafferty (1985) (se ovenfor) anså bofasthet som avgjørende for utvikling av en mer kompleks sosial organisasjon ser en her at lagring ilegges en lignende vekt. Lagring muliggjør akkumulasjon av eiendom, bofasthet og framveksten av hierarkiske samfunn.

1.4.4. Investering/ikke investering.

Meillassoux (1973) typologi er nært beslektet med inndelingen i lagrende/ikke lagrende samfunn. Han skiller mellom samfunn der jord er "a subject of labour" og "an instrument of labour". Med jord som "a subject of labour" menes at det ikke investeres i jorda, naturressursene høstes med øyeblikkelig resultat. Samfunn med en slik økonomi er ofte mobile, har en løs sosial organisasjon og eksisterer innen vidt definerte territoriale grenser. Dette i motsetning til samfunn som investerer i jorda, dvs. der jord er "an instrument of labour". Det arbeidet som nedlegges i jorda høstes først på lengere sikt. Slike samfunn er bofaste og har en fastere, ofte hierarkisk, sosial organisasjon der økonomisk velstand gir makt. De eksisterer innen klart definerte geografiske områder.

Ifølge Meillassoux er jakt-fangst samfunn identiske med "ikke investerende" samfunn. Han har da oversett at en rekke jakt-fangst folk bygger store fangstanlegg, og at dette faktisk er en investering i jord/framtiden. Bygging av store fangstanlegg har f.eks. vært vanlig i nordområdene for fangst av villrein. Slike anlegg innebærer at produktet ikke høstes som et øyeblikkelig resultat av innsats, men det arbeidet som er lagt ned i anleggene vil gi utbytte først etterpå. Ved enkel vedlikeholdelse vil anleggene kunne være i bruk over lengre tid. På samme måte som åkrer knytter menneskene til områder/territorier, vil investering i faste fangstanlegg kunne være en medvirkende faktor til utvikling av geografiske territorier. Bygging av store fangstanlegg vil videre kreve et samarbeid mellom mange mennesker, og dette vil ha konsekvenser også for samfunnets sosiale organisasjon.

1.4.5. Kompleks/enkel.

Det har vært vanlig å skille mellom enkle og komplekse samfunn, der begrepene enkel og kompleks viser til samfunnets organisatoriske nivå. Mens komplekse samfunn tidligere var ensbetydende med jordbrukssamfunn er det nå akseptert at også samfunn med jakt-fangst økonomi kan utvikle en viss grad av kompleksitet i den sosiale organisasjon. Slike samfunn har blitt kalt "komplekse jakt-fangst samfunn" (se f.eks. Price & Brown 1985).

Sosial organisasjon referer til hvordan medlemmene i et samfunn er organisert og gruppert. Fried (1967:8) definerer det slik:

"By the term "social organization" we comprise the totality of patterned relations among the members of a society, the subgroups formed in the course of these relations, and the relations among these groups and their component members."
(Fried 1967:8).

En slik definisjon er ifølge McGuire (1983) altfor omfattende, og dermed lite brukbar. McGuire (1983) deler kompleksitet i to variabler: heterogenitet og ulikhet (inequality). Heterogenitet, som har å gjøre med de forskjellige sosiale posisjoner okkupert av individer, øker med antall av hierarkiske nivå, differensiering av grupper og med status. Ulikhet er relatert til nominale parametre som kjønn, slektskap, religion, bosetning, og graderte parametre som alder, makt og rikdom. Forholdet mellom endringer i disse to variablene kan variere slik at perioder med lav heterogenitet og høy ulikhet, og omvendt, kan forekomme.

Johnson (1982) mener utviklingen av en kompleks sosial organisasjon er et resultat av "scalar stress". Scalar stress oppstår innen grupper over en viss størrelse som et informasjonsproblem - det blir vanskeligere å ta avgjørelser og å komme fram til løsninger på problem som oppstår. Scalar stress vil øke når antall organisatoriske enheter øker - f.eks. ved ansamling av mennesker i leirer. Dette nødvendiggjør en strengere sosial kontroll og en hierarkisk organisering. "Sequential hierarchies"

er grunnleggende for egalitære samfunn og er horisontale hierarki der avgjørelser tas som overenskomster mellom ulike organisatoriske enheter. For å minske scalar stress økes størrelsen på disse enhetene. Ritualer og seremonier bærer med seg viktig informasjon og reduserer således kommunikasjonspresset. Etter en stund vil en oppsplitting i mindre grupper allikevel være en nødvendighet, med mindre det dannes et "simultaneous hierarchy", dvs. et vertikalt hierarki. Slike hierarki er basert på makt og kontroll. P.g.a. begrensninger i rekkevidde av kontroll vil en vekst av systemet (antall organisatoriske enheter) skape differensieringer i flere nivå av hierarkiet.

Johson foreslår indirekte og noe forenklet at endring i sosial organisasjon er en respons på endringer i folketallet, mens han sier lite om hva som forårsaker demografiske endringer. Det kan synes like logisk å snu denne årsakssammenhengen på hodet: endringer i sosial struktur og sosial organisasjon forårsaker demografiske endringer. Både McGuire og Johnsen unngår en inndeling i komplekse og enkle samfunn, men ser sosial organisasjon som resultat av en gradvis utvikling over flere nivå. Jeg oppfatter dette som positivt, selv om jeg vil stille spørsmål med bruken av begrepet kompleksitet i forhold til samfunns sosiale organisasjon. Samfunn strukturer sin virkelighet på ulik måte, men er det riktig å plassere dem på ulike nivå langs en verdiskala (mot større og større grad av kompleksitet)?

1.4.6. En alternativ modell: utstrekning i tid og rom.

På sett og vis er det positivt at en nå inrømmer jakt-fangst samfunn kvaliteter som tidligere var forbeholdt jordbrukssamfunn. Men en bør være oppmerksom på at typologiene ovenfor på ingen måte er et brudd med evolusjonistisk teori. Inndelinger som bofast/mobil, lagring/ikke lagring, osv., er basert på det som anses som viktige variabler og den "drivende kraft" i utviklinga mot mer komplekse samfunn. Grensa mellom "enkle"/"primitive" og "komplekse" samfunn er ikke brutt, den er bare forskøvet.

Som et alternativ til en inndeling i "enkel" og "kompleks" foreslår Giddens (1981:90-108) at samfunn analyseres i forhold til deres utstrekning i tid og rom.

"... there is good reason to distrust the terms "simple" and "complex" as applied to classifying societies. Many "primitive societies" have very complex modes of kinship organisation, and all possess languages of a structurally differentiated kind. Rather than using the terminology of simple/complex, I wish to introduce the notion of time-space distanciation to analyse some of the phenomena with which evolutionary theorists have been concerned. By "distanciation" here I mean to get at the process whereby societies are "stretched" over shorter or longer spans of time and space."
(Giddens 1981:90).

I samfunn med liten utstrekning i tid og rom er transaksjoner avhengig av fysisk tilstedeværelse, og dette begrenser den romlige utstrekning. Tradisjonell handling danner grunnlaget for sosial reproduksjon, og således også for samfunnets utstrekning i tid. Kunnskap lagres kun i den menneskelige hukommelse.

Ifølge Giddens er liten utstrekning i tid og rom karakteristisk for jakt-fangst samfunn. Disse samfunnene er "muntlige", og lagringskapasiteten av allokativer (materielle) ressurser og autoritative ressurser (sentrering av makt) er liten. En større lagringskapasitet, spesielt av autoritative ressurser, muliggjør en større utstrekning i tid og rom. Med lagring av autoritative ressurser menes først og fremst kontroll over informasjon og kunnskap, og utviklingen av skrift har derfor spilt en stor rolle for samfunns utstrekning i tid og rom. Skrift kan spre informasjon over store avstander og lagrer informasjon i tid og rom i langt større utstrekning enn ved muntlig overføring.

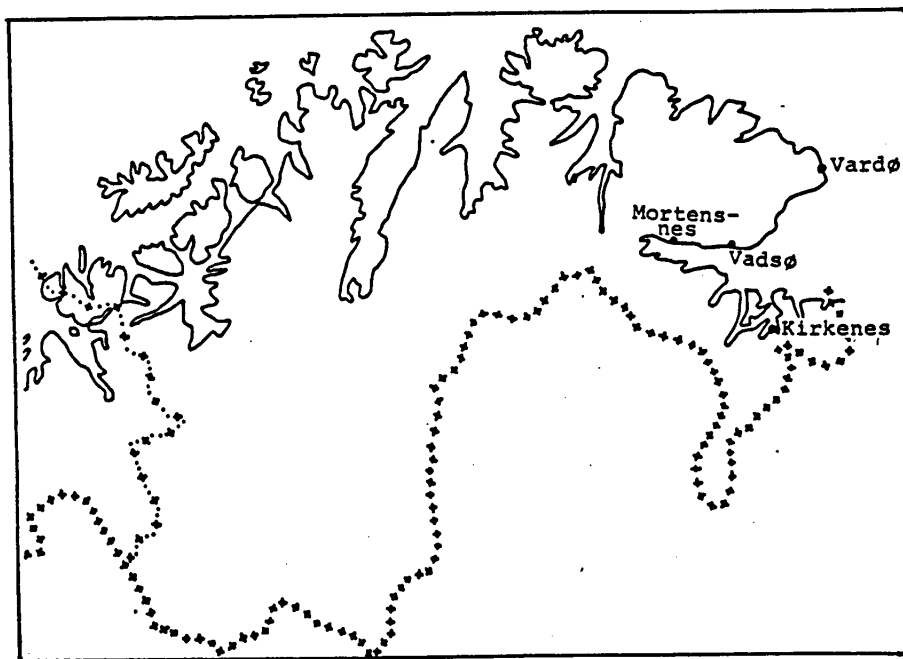
Jeg vil senere komme tilbake til Giddens modell for samfunns utstrekning i tid og rom (7.2.4.). Bl.a. vil materiell kulturs rolle og kapasitet i forhold til lagring av informasjon bli diskutert (7.3.3). I diskusjonen omkring sosiale relasjoner og samhandlingsmønstre (kap.8.) vil jeg i flere tilfeller forsøke å knytte endringer over tid til endringer i utstrekning i tid og rom.

Men før jeg kommer så langt er det nødvendig med en presentasjon og beskrivelse av området og det materialet som danner utgangspunktet for avhandlingen. Dette vil bli gjort i de følgende kapitler.

2. OMRÅDET.

2.1. Innledning.

I dette kapittel vil det redegjøres for naturforholdene i området. Gjennomgangen er bevisst holdt relativt kortfattet og summarisk da de økologiske forholdene i Varangerområdet er utførlig behandlet i tidligere arkeologiske arbeider (Odner 1966; Johansen Kleppe 1977; Renouf 1980; Simonsen 1982; Olsen 1984). Både lokale og mer generelle/regionale trekk vil beskrives.

Figur 2. Mortensnes plassert på Finnmarkskartet. Området ligger $70^{\circ}7'N$ og $29^{\circ}Ø$.

På grunnlag av pollenanalytiske og kvartærgeologiske undersøkelser har man etterhvert fått et relativt detaljert bilde av de paleoøkologiske forholdene i området. Dette gjelder bl.a. klima- og vegetasjonsutviklingen, samt den endring landskapet har

gjennomgått som et resultat av landhevningen etter siste istid. Dermed kan man til en viss grad rekonstruere de naturforhold som de forhistoriske menneskene har levd under. Imidlertid må det påpekes at en slik rekonstruksjon av "objektive" forhold har begrenset relevans for en fortolkning av fortidige kulturtrekk, da naturvitenskapelige "facts" sier lite om hvordan fortidsmennesket opplevde og forholdt seg til naturen og naturressursene.

Jeg har i det følgende fokusert på en del forhold som synes relevante for en senere diskusjon og tolkning av det forhistoriske og historiske materialet.

2.2. Topografi.

Landskapet på nord-siden av Varangerfjorden har et avrundet og rolig preg. Det indre av Varangerhalvøya når sjelden en høyde over 500 m.o.h. og er preget av lave koller og grunne, vide daler. Dette vidde-landskapet fortsetter så og si ned til strandsonen. Kystlinjen er for en stor del dekket av løsmasser, men enkelte steder kommer berggrunnen fram i dagen. I Mortensnes-området finnes i tillegg til slakt skrånende terreng med spor etter gamle strandterasser og strandvoller, områder der berget stuper bratt ned i havet (Fugleberget/Cies'ti).

I dag finnes like bak selve Mortensneset en bukt med relativt god havn, og også i forhistoria har landskapet vært preget av bukter, vikar og nes. Det finnes flere små bekker og kildeframspring, og noen kilometer lenger inn og lenger ut i fjorden finnes flere større elver og dalfører (Jakobselva, Bergebyelva, Vesterelva). I området rundt Varangerfjorden finnes også en rekke mindre innsjøer.

Varangerfjorden er bred og åpen, og orientert øst - vest. Fjordens største dybde er rundt 420 m (utenfor Sør-Varanger), men dybda avtar inn mot fjordbunnen. Midtfjords utenfor Mortensnes

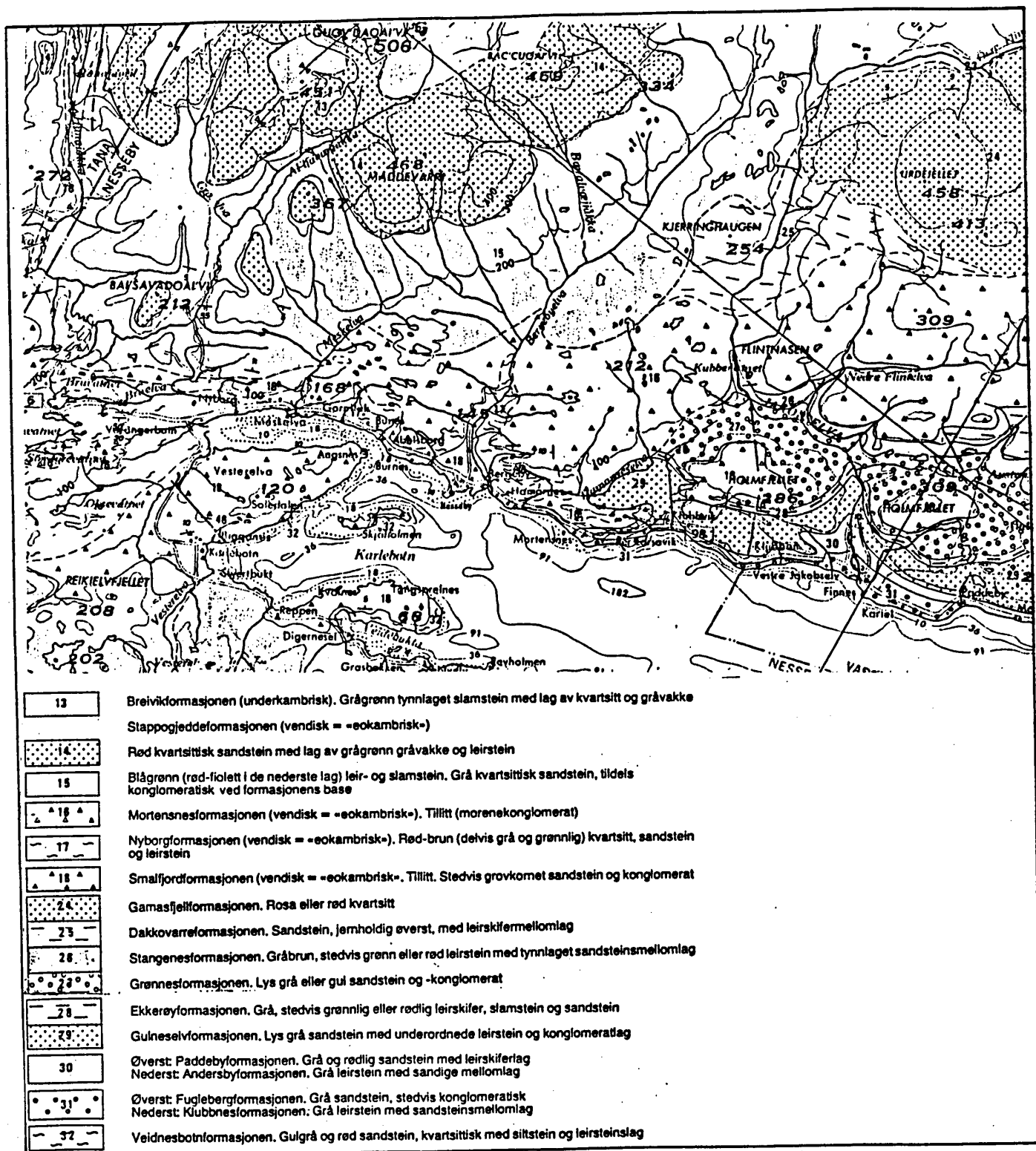
ikke igjen for 2 måneder senere. Området har forholdsvis lite nedbør -- årsgjennomsnittet er på ca. 375 mm (Metereologisk Inst. 1949).

Golfstrømmen gjør at Finnmark har en åpen kyst året rundt. I Varanger fryser kun det aller innerste av fjorden, og isgrensen går aldri så langt ut som til Mortensnes. Temperaturen i havet holder seg relativt jamn året igjennom - rundt 9°C om sommeren og rundt 3°C om vinteren (Statistisk Sentralbyrå 1978).

2.4. Bergrunnsgeologi.

Varangerhalvøyas berggrunn består av sedimentære bergarter, så som morenekonglomerat (tilitt), sandstein, leirskifer og dolomitt (Geologisk kart over Norge 1983). Sedimentene ble avsatt på havbunnen i Prekambrium og Kambrium og er forholdsvis lite metamorfiserte - dvs. de har beholdt mye av det opprinnelige, struktur, tekstur, og mineralinnhold. Morenekonglomeratet ble avsatt under en istid for over 600 millioner år siden (sen Prekambrium), og består i tillegg til en finkornet matriks (sand og silt) av mindre eller større "boller" (stein inleiret i matriksen). "Bollene" kan bestå av kvarts, kvartsitt, feltspat, chert (kalsedon), sand-, silt- og leirstein (Hobday 1974). Bergrunnen lokalt på Mortensnes består bl.a. av et slikt morenekonglomerat.

Sør-siden av Varangerfjorden har en helt annen bergrunnsgeologi enn nordsiden, noe som bl.a. kommer til uttrykk gjennom det mer kuperte og kollete landskapet. Bergrunnen består her av harde grunnfjellsbergarter (gneis) og vulkanske bergarter (bl.a. granitt) (Ottar nr.3.1982). En oversikt over berggrunnsforholdene i området er vist i fig.4.

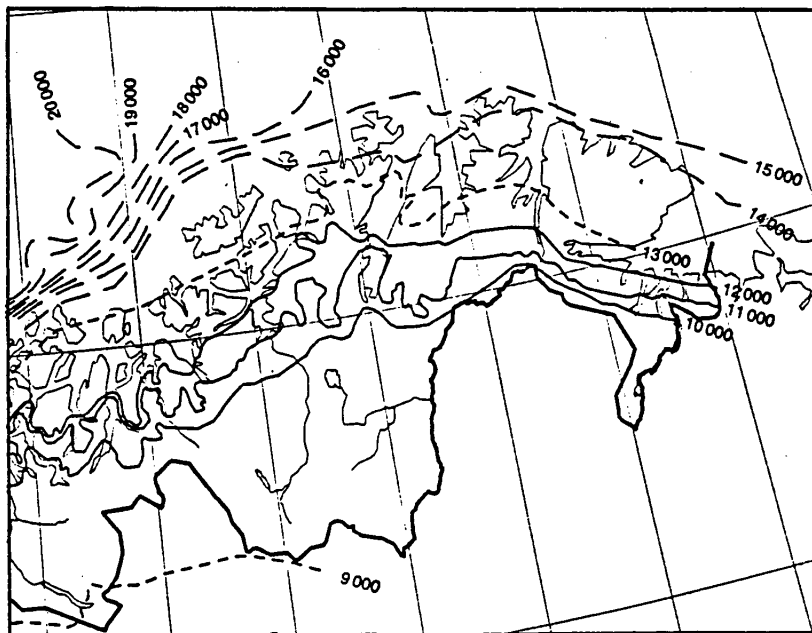
Figur 4. Bergrunnskart over indre Varanger. (Utsnitt av geologisk kart "Vadsø". Norges Geologiske Undersøkelser.)

2.5. Kvatærgeologi.

Kvartær betegner tida fra og med siste istid og fram til i dag. Under siste istid var Finnmark totalt dekket av is, og det er ikke før etter istidas slutt man finner spor etter menneskelig aktivitet. Her vil de klimatiske og landskapsmessige endringene som har foregått siden den første beboelige lanstripe smeltet fram av isen beskrives.

2.5.1. Isavsmeltning og klimautvikling.

Varangerhalvøya ble isfri på et relativt tidlig stadie av innlandsisens nedsmeltning. På grunnlag av endemorener, pollenprøver og høyeste markerte marine grenser har man kunnet rekonstruere et relativt detaljert bilde av isens tilbaketrekning fra Varanger-området (Sollid m.fl. 1973; Malmstrøm og Palmér 1982:238-295). Brerandens beliggenhet til ulik tid er vist i fig.5.

Figur 5. Isens tilbaketrekning fra Finnmark. (Nasjonalatlas for Norge, kartblad 2.3.4., Universitetet i Oslo.)

På grunnlag av pollenanalyser og endemoreners utbredelse har man kunnet rekonstruere klimautviklingen i nordområdene i etteristida (Hyvärinen 1975; Karlén 1976). Allerede for 14.000 år siden (14C-år) regner man med at den første kyststripa i Øst-Finnmark samt de høyeste parti av Varangerhalvøya var fri for is. Selv om klimaet nå stadig ble bedre, skjedde det også fluktuasjoner med forverring av klimaet.

Etteristida deles inn i ulike perioder, kronosoner, bl.a. på grunnlag av endringer i klima og vegetasjon. Hovedtrekkene for klimautviklingen i nordområdene er som følger (tallene i parentes angir antall 14C-år før nåtid) (etter Mangerud m.fl. 1974):

Bølling (13.000 - 12.000): den første forholdsvis "varme" perioden etter siste istid. Dette førte til en stor isavsmeltning, og Varangerhalvøya ble på denne tida bort i mot fri for is. Det lå imidlertid ennå is i de største dalførene og i et sørvestre området av halvøya.

Eldre Dryas (12.000 - 11.800): igjen en kaldere periode. Isfronten holdt seg stabil eller hadde muligens et visst frarykk.

Allerød (11.800 - 11.000): på ny en varmere periode. I løpet av denne perioden ble både Varangerhalvøya og Varangerfjorden isfri.

Yngre Dryas (11.000 - 10.000): istidas siste "krampetrekning", og følgelig en ganske kald periode.

Preboreal tid (10.000 - 9.000) innebar en ny klimaforbedring.

Boreal tid (9.000 - 8.000): en forholdsvis varm og tørr periode.

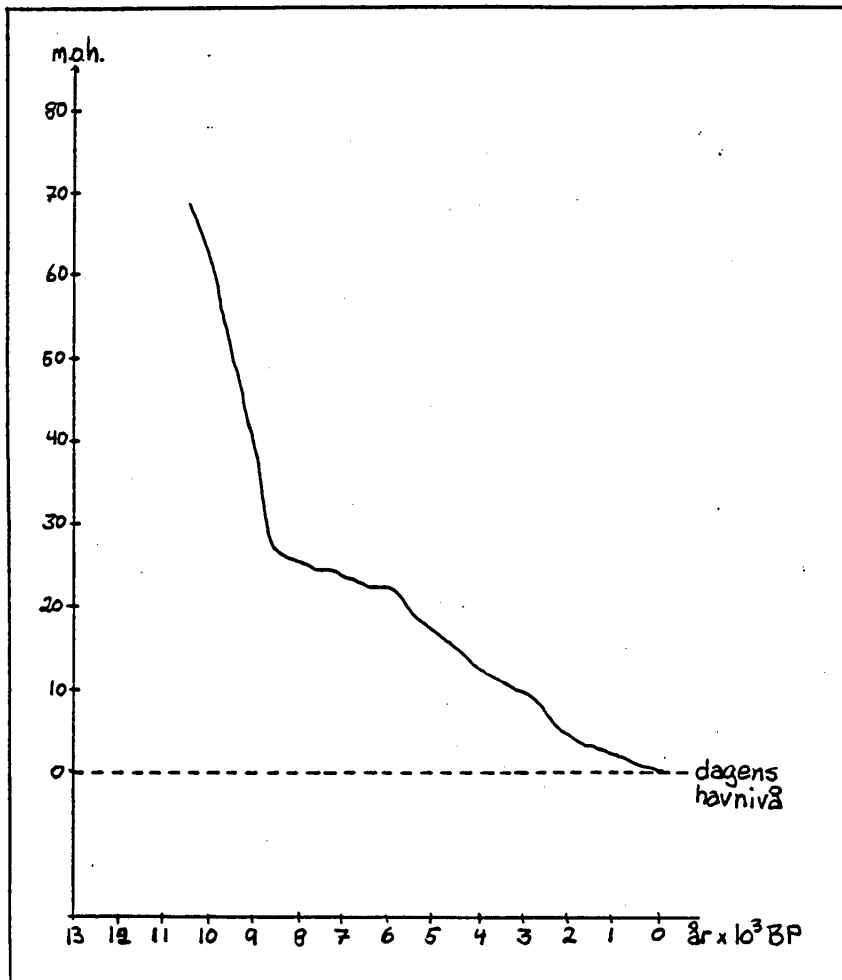
Atlantisk tid (8.000 - 5.000): en markert klimaforbedring. Varmt og tørt klima (høyere temperaturgjennomsnitt enn dagens).

Subboreal tid (5.000 - 2.500): noe kjøligere klima, først fuktig, så tørrere.

Subatlantisk tid (2.500 - 0): en forholdsvis kjølig og fuktig periode. Som i dag.

2.5.2. Strandforskyvning.

Etter siste istid har strandlinjene hevet eller senket seg i terrenget, alt etter hvilken område eller periode en tar utgangspunkt i. Årsaken til dette er først og framst at istidens enorme ismasser ikke lenger presset landet ned. Ved hjelp av bl. radiologiske dateringer av organisk materiale fra strandvoller har geologer kunnet rekonstruere ulike områders strandforskyvningskurve.

Figur 6. Strandforskyvningskurve for Mortensnes. (Utarbeidet av Jakob Møller.)

Mortensnes-området strandforskyvningskurve er vist i fig.6. En kan her se at det ikke har vært noen markerte transgresjoner (der vannet har steget i forhold til landet), men at det fra ca. 5700 - 8500 BP (14C-år) har vært en periode uten særlig bevegelse av strandlinja.

To markerte strandlinjer i Varangerområdet er "hovedlinja" og "Tapes-linja". Hovedlinja ble dannet for 10.-11.000 år siden og Tapes-linja ble dannet for rundt 6000 år siden (14C-år) (Marthinussen 1960; Donner m.fl. 1977; Møller 1987). Ifølge Møllers (1987) kart over Tapes-isobaser (isobase: linje trekt mellom områder med lik strandlinjeforskyvning) for Nordnorge skulle Tapes-strandlinja på Mortensnes ligge ca 24 m.o.h. og hovedstrandlinja ca.70 m.o.h. Dette ser ut til å være i overensstemmelse med de eksisterende forhold: ca.25 m.o.h. ligger en markert strandvoll.

2.6. Dyreliv.

Finnmark har et forholdsvis rikt dyreliv, med innslag av både østlige og arktiske arter. De fleste artene som er representert i Finnmark finnes også i Varangerområdet. Gjennomgangen nedenfor er en ganske kort beskrivelse over noen av de vanligst forekommende arter. I tillegg til den litteratur som det er henvist til i teksten, kan opplysninger om områdets dyre- og fugleliv finnes i standardverkene "Norges Dyr" (Cappelen) og "Norges Fugler" (Haftorn 1979).

2.6.1. Landpattedyr.

Av større landpattedyr er i dag foruten tamreinen (som egentlig slett ikke er tam og har en levemåte lik den tidligere villreinen), rev, og elg de vanligste artene. Villreinen ble utryddet i Varanger en gang på 1800-tallet (Qvigstad 1925:36). Rundt århundreskiftet var elg-observasjoner svært sjeldne, mens den nå er vanlig i alle skogsområder (Wikan 1979). Ellers finnes arter som oter, mår, jerv og bjørn. Helland skriver om bjørnen i 1905 at den hadde en "temmelig stor utbredelse i Finnmarken amt" (s. 494), men videre at den var forholdsvis sjelden i Nesseby

(s.495). Gaupe forekommer i området i dag men var tidligere svært sjelden i Finnmark (Helland 1905: 492). Smågnagere og hare opptrer i enkelte år i stort antall. Ekorn finnes, men bare i tilknytning til barskogene. Tidligere var ulv og bever også et fast innslag i Finnmarksfaunaen. Rundt århundreskiftet skal ulven ha forekommet i forholdsvis stort antall, og vært til stor skade for både rein- og saueiere (Helland 1905:490). Lillien-skiold nevner i 19⁶⁹68 (s.172) at bever finnes i tilknytning til Komagelv i Varanger og i en bielv til Tanaelva. I Sør-Varanger (Pasvik og Ropelv) fantes bever så sent som i siste halvdel av 1800-tallet (Helland 1905: 488,498; Quigstad 1925:29)

2.6.2. Havpattedyr.

De store havpattedyrene, hvalene, var tidligere vanlige utenfor Finnmarkskysten. Helland (1906:652-657) nevner bl.a. vågehval, blåhval, finnhval, knølhval, spekkhugger, hvitfisk og nise. I dag er nise og kvitfisk de hvalene en oftest observerer i Varangerfjorden.

I Varangerfjorden er to selarter stasjonære: steinkobben (fjordselen) og haverten. I tillegg besøker også andre selarter området om vinteren og våren. Dette gjelder ringsel, grønlandssel, klappmyss og blåsel (Øynes 1964). I enkelte år (bl.a. i løpet av de siste åra) blir området nærmest invadert av grønlandssel. Om vinteren er det ikke uvanlig at sel ligger på iskanten innerst i Varangerfjorden.

Sjeldnere er hvalrossen. Enkelte streifindivider fra Barentshavet har vært innom Varangerfjorden - den siste antagelig i 1953 (Wikan 1979:104). Hvalrossen var tidligere ikke uvanlig i Finnmark, men ble ifølge Helland (1905:706) utryddet på slutten av 1700-tallet.

2.6.3. Fugl.

Finnmark har et rikt fugleliv; spesielt i løpet av sommerhalvåret da en rekke arter kommer til området for å hekke, eller passerer området på vei lenger nord.

I Varanger finnes flere fuglefjell med mange hekkende sjøfuglarter: krykkje, lomvi, alke, skarv og teist. Tidligere hekket også lunde i området (Schaanning 1907:97). Like ved Mortensnes ligger et fuglefjell (Fugleberget) der det i dag hekker flere hundre krykkjer, samt enkelte skarv og teist.

Blandt andre sjøfugler kan nevnes de kolonihekkende ternene, samt flere andre måse-arter. Ifølge Williams (1941) var også havhesten tidligere vanlig i Varanger.

Av andefugler finnes både stasjonære og trekkende arter. Flere av havdykkeendene er stasjonære, hvorav ærfuglen er den som opptrer i størst antall. Også havella er vanlig i området året rundt. I løpet av vinterhalvåret finnes store flokker av de arktiske praktærfuglene og stellersendene. Disse har sin hovedutbredelse i Norge nettopp i Varanger-området. Fiskeendene opptrer både sesongmessig og stasjonært, og en rekke arter av gressender og ferskvanddykkeender besøker området i løpet av sommerhalvåret. Lom hekker i innlandet, men hver vår oppholder flere arter seg langs fjordkysten.

Flere arter av gjess besøker Varanger i løpet av sommerhalvåret. Dette gjelder først og framst sædgås, grågås og dverggås (som i det siste har gått kraftig tilbake (Wikan 1979:111)). Om dverggåsa ("finmarksgaasen") sier Helland (1905:518) at den "bebor især smaaelvene omkring Varangerfjorden".

Svaner er i dag mindre vanlig på nordsiden av Varangerfjorden, men finnes hekkende i Pasvik i Sør-Varanger (sangsvaner). Ifølge Helland (1905:482) skal svaner tidligere ha vært vanlig også i Nesseby.

Rypa er tallrik i området. På nordsiden av fjorden er fjellrypa den vanligste.

En rekke vadere besøker kyst og innland i Finnmark i løpet av sommeren - kun fjæreplytten holder seg i området hele året. I Nesseby finnes flere næringsrike mudder-fjærer der hundrevis av vadefugler kan slå seg ned under trekket.

Til slutt kommer en rekke arter av småfugler og rovfugler hvorav enkelte er stasjonære, mens de fleste er sommergjester. Dette gjelder ulike arter av spurvefugler, meiser, finker, troster, kråkefugler, ugler, ørner, joer, lom, osv.

2.6.4. Fisk.

Varangerfjorden er oppvekst- og beiteområde for mange av de viktigste fiskearter og også gyteområde for noen.

Hver vår (mars - juni) kommer det et stort innsig av lodde til Varangerfjorden. Lodda kommer for å gyte, og med lodda følger store mengder norsk-arktisk torsk. Denne torsken gyter ikke i området ettersom det er ennå ikke kjønnsmoden fisk som følger loddestimene inn i fjorden - og ut igjen når lodda forlater gyteplassene. Kysttorsken finnes derimot stasjonær i fjorden.

Varangerfjorden er et viktig oppvekst- og beiteområde for ungsei, men forekomstene varierer år fra år med avhengig av årsklassestyrke, havklima og beiteforhold. Det samme gjelder silda. Spesielt fjordarmene i Sør-Varanger er gode sildefjorder. Havet utenfor Øst-Finnmark er oppvekstområde for hysa, og denne siger inn til kysten sent på våren. Den er vanligvis mest framtrædende i juli - august, da den finnes i de høyere vannmasser. (Nakken 1987.)

Av andre lokale fiskearter kan nevnes kveite, ulike arter flyndre, steinbit, uer og lange. Enkelte haiarter har tidligere forekommet i større antall. Dette gjelder spesielt håkjerring/

håkall, og tildels også håbrand, pigghå og brugde (Helland 1905:547-548).

Laks, sjø-ørret og sjørøye går hver vår/sommer opp en rekke elver i Varanger-området. De største lakseelvene ligger på syd-siden av fjorden (Neiden-elva og Pasvik-elva), men store mengder laks passerer nær land på nordsiden av fjorden på vei til disse elvene. Det går også laks, sjø-ørret og -røye opp i mindre elver i fjordbunnen og på nord-siden av fjorden (Vesterelva, Jakobs-elva, Skallelva, Kommagelva, m.fl.).

I elvene og innsjøene i Nord-Varanger er det rike forekomster av røye og ørret. I Sør-Varanger finnes også andre arter som harr, sik og gjedde.

2.6.5. Skjell og snegler.

Helland (1905:622-626) nevner en rekke spiselige skjell og snegler som finnes på Finnmarkskysten. I strandsonen lever bl.a. blåskjell, albuskjell, sandskjell, strandsnegl og kongssnegl. På litt større dyp finnes bl.a. haneskjell, kuskjell og oskjell.

2.7. Vegetasjon og vegetasjonshistorie.

Vegetasjonen i området er preget av planter som "normalt" tilhører en fjellflora: lyng, gress, halvgress, vier, fjell- og dvergbjørk. På Mortensnes finnes det i dag nesten ikke større trær/skog, noe som bl.a. har kulturelle årsaker (skogrydning p.g.a. jordbruk, brensel, osv.). Men i nærliggende områder forekommer bjørkeskog (fjellbjørk) spredt langs kysten og i dalførene. Det nærmeste barskogsområdet ligger i Pasvik, på sør-siden av fjorden.

Litt inn i landet er det store myrer med en ikke uvesentlig produksjon av multebær. Også andre bærslag som krøkebær, blåbær

og tyttebær opptrer i store mengder. Vill gressløk, sibirgressløk, finnes på en rekke lokaliteter i Varanger, bl.a. like ved Mortensnes.

Ved hjelp av pollenprøver tatt fra ulike vann i Nord-Varanger (Hyvärinen 1975 og 1976; Prentice 1981) har en fått en relativt god oversikt over vegetasjonsutviklingen for området. Kort oppsummert er vegetasjonshistoria som følger:

I perioden etter isens tilbaketrekning og fram til 10.000 BP (14C-år før nutid) var vegetasjonen åpen og beto av vier, gress- og lyngplanter. I preboreal tid (10.000 - 9.000 BP) vandret bjørka inn i området (i denne perioden fantes bjørka også utenfor dagens bjørkegrense). I neste periode, boreal tid (9.000 - 8.000 BP), innvandret furua, og det fantes en blandet bjørk- / furuskog. Dette bildet endret seg så først i subboreal tid (5.000-2.500 BP) da det skjedde en tilbaketrekning av både furu- og bjørkeskogens grenser. I løpet av denne perioden forsvant antagelig furu helt fra området (finnes i dag på sør-siden av Varangerfjorden). Etter dette (subatlantisk tid) har det vært få endringer i vegetasjonsbildet.

Endringer i vegetasjonen må ha hatt store konsekvenser for dyrelivet i området. Arter som elg, bjørn og bever er knyttet til skogssonen, og tilbaketrekninga av bjørke- og furuskogen må ha påvirket disse dyrenes forekomst.

3. DET ETNOGRAFISKE MATERIALET.

3.1. Innledning.

Nesseby er en samisk kommune. Selv om et fåtall reindriftssamer har bosted i kommunen, er bosetninga hovedsaklig basert på en sjøsamisk ervervsform. Dette innebærer tradisjonelt en kombinasjon av småbruk, fiske og fangst. Også i dag er kombinasjonsbruk utbredt, selv om de fleste nå har gått over til moderne driftsformer.

Hensikten ved dette kapittelet er å danne et bilde av den tradisjonelle sjøsamiske levemåte og kultur, dvs. slik den framsto for en tid tilbake. Dette fordi den historisk kjente sjøsamiske bosetningen på Mortensnes danner avhandlingens øvre kronologiske ramme. Hovedvekten er lagt på beskrivelse av materielle trekk som konkret kan sammenlignes med det arkeologiske materialet som behandles, samt trekk ved samfunnet som direkte kan knyttes til avhandlingens problemstillinger. Gjennom skriftlige kilder vil det søkes opplysninger om boligkonstruksjon, redskap og råstoff, samt opplysninger om ressursutnyttelse, bosetningsmønster og sosiale relasjoner.

Selv om hovedvekten vil legges på det historiske kilder forteller om den sjøsamiske bosetning i området, vil også opplysninger om østsamer eller skoltesamer, som har bodd ved Varangerfjorden i deler av året, bli trukket inn. På grunn av de mange kultur-element som det samiske folk har til felles, vil i tillegg mer generelle trekk ved den samiske kultur beskrives.

Først vil jeg imidlertid kort diskutere bruk av skriftlige kilder som omhandler samer.

3.2. Skriftlige kilder.

Samene er nevnt i flere kilder fra det første årtusen av vår tidsregning. Flere av disse er diskutert av bl.a. Helland (1905:I:2-30), Hætta (1980) og Simonsen (1982: 641-662), og jeg skal her kort nevne et par av dem. Romeren Tacitus skrev i år 98 e.Kr. boka "Germania", der han bl.a. beskriver "fenni" som et folk som lever av jakt, og som bruker pilespisser av bein. Selv om hans beskrivelse på flere punkt er ganske uklar, regner man med at han med "fenni" mener samer (Simonsen 1982:643). Den kanskje viktigste og mest pålitelige beretning av en som selv hadde truffet samer er Ottar's reisebeskrivelse fra 890 e.Kr. Ottar forteller at han bodde i Hålogaland, lengst nord av alle nordmenn, lenger nord holdt samene til. Om samene (finnene) skriver han at de dreiv med jakt og fiske, og at de betalte ham skatt i form av skinn, fjær og hvalbein (Simonsen 1957).

Senere, fra 1500-tallet og utover, kom en rekke beskrivelser av samene i nordområdene, både i form av reisebeskrivelser, men også nedtegnelser gjort av prester/misjonærer eller andre øvrighetsmenn som oppholdt seg i området kortere eller lengre tid. Av mer omfattende verk kan nevnes Schefferus' bok "Lapponia" (1673), Leem's "Beskrivelse over Finmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige avgudsdyrkelse" (1767) og von Dübens bok "Om Lappland och Lapparne" (1873). I tillegg til disse forholdsvis omfattende verk kommer også mange mindre omfattende og mer eller mindre kjente kilder. I de følgende avsnitt er flere av disse referert.

De historiske kildene som omhandler samene bærer preg av at de er skrevet av utenforstående, ikke av samene selv. En kan si at historia er skrevet om samer, men av og for ikke-samer. Beskrivelsene er ofte preget av forfatterens egne holdninger og av liten forståelse for det fremmedartede i den samiske kultur. Det er derfor viktig at kildene leses som subjektive fortolkninger foretatt av mennesker med en annen kulturell bakgrunn. Ofte er også kildene annen eller tredjehands opplysninger, noe som i stor grad synes å gjelde de tidligste beretningene. Forfatteren kan

ha fått gale opplysninger eller han (i svært sjeldne tilfeller hun) kan ha misforstått sine egne kilder. Mange har latt seg fasinere over det eksotiske i den samiske kultur, og dette bestemmer så hva som er vektlagt i beskrivelsen. Flere beretninger er preget av de myter som har knyttet seg til det fjerne og ukjente folket i nord, myter som har hatt lite med de virkelige forhold å gjøre. Dessuten er flere beretninger også preget av forfatterenes etnosentriske og til tider rasistiske holdning. Dette gjelder ikke minst de kilder som ligger nær opptil vår tid. Disse negative og usikre momentene til tross, de relativt få historiske kildene som beskriver den samiske kultur er meget viktige og interessante nettopp fordi de er så få. Det er opp til ettertida å vurdere kildene i forhold til forfatterenes utgangspunkt og den samtid de er skrevet i.

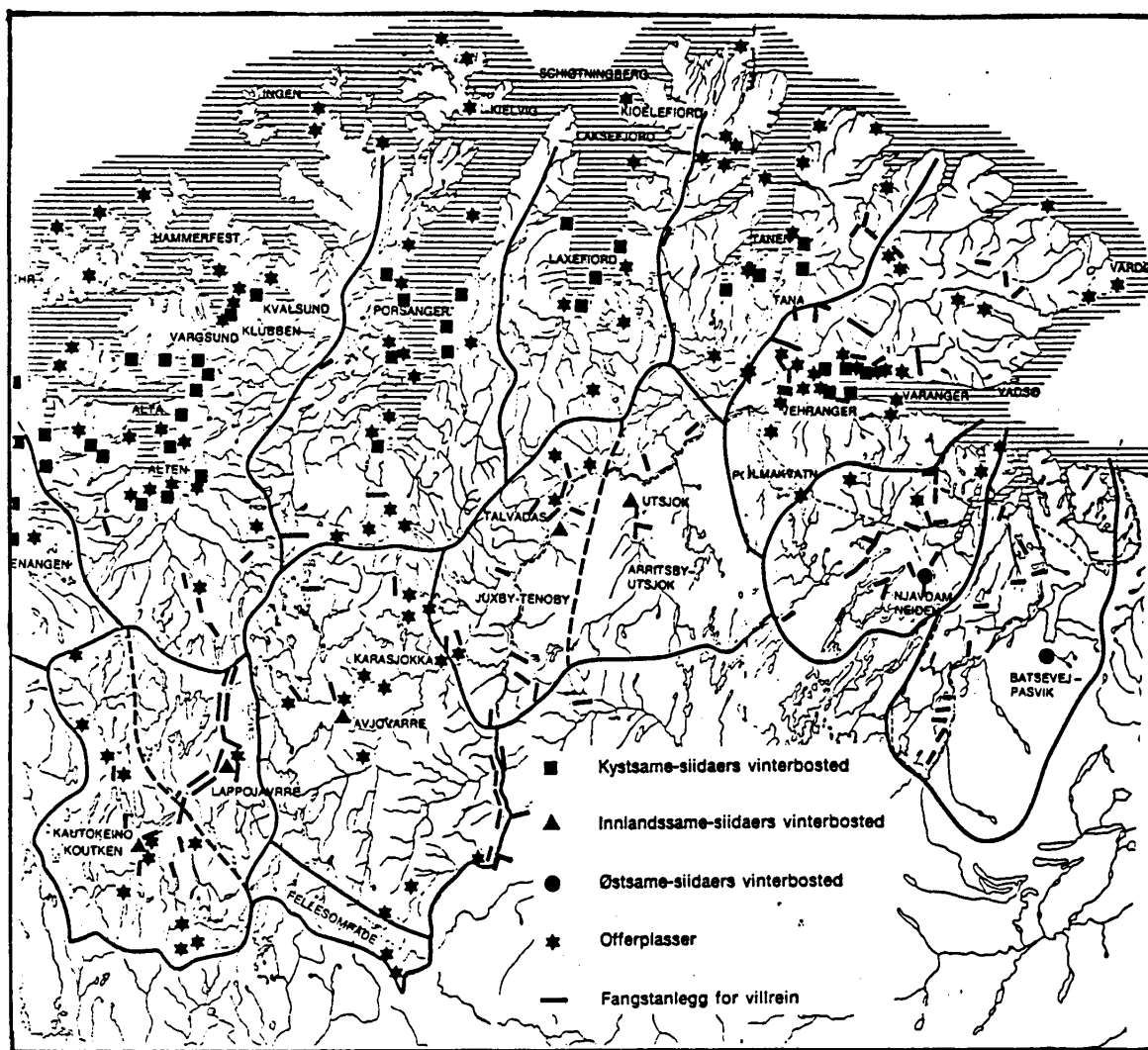
Selv om opplysningene i det følgende er hentet fra historiske kilder, noen av dem svært gamle, vil jeg få presisere at mange gamle kulturtradisjoner ennå er levende, men flere av dem bare muntlig. Det burde i langt større grad arbeides for å få disse bevart/dokumentert for ettertida.

3.3. Det samiske samfunn - sii'daen.

Sii'da er betegnelse på den opprinnelige samiske organisasjonsform, og betegner både et lokalsamfunn og det området som dette lokalsamfunnet disponerer. Denne organisasjonsformen synes å være vokst fram under de forutsetninger som jakt og fangstnæringen bygde på (Vorren & Manker 1981:189), og er best kjent fra Skoltesamene som baserte sin økonomi på fangst og fiske også langt inn i dette århundre (Tanner 1929). Sii'da som organisasjonsform er beskrevet bl.a. av J.Fellmann (1906), Tanner (1929), Solem (1933), Vorren og Manker (1981) og Vorren (1980a).

Sii'daen besto av en sammenslutning av familier som samarbeidet om utnyttelsen av et felles fangstområde. Ledelsen av sii'daen lå hos et styre eller en styrer, "oaiv'olmai". Denne ble valgt

av sii'da-forsamlingen, norras, som besto av en representant fra hver familie. Styrets eller styrerens arbeidsoppgaver besto av fordeling og avhendelse av fangstutbyttet, avhendelse og bruksrett til fangstfeltene, mekling i konflikter, og dessuten ansvar for betaling av skatt til nasjonalstatenes skatteoppkrevere. Også den store skatt som Ottar nevner at han har oppebåret er sannsynligvis en slik sii'da-skatt. Oaiv'olmai ble valgt for sin rettferdighetssans og klokskap, og beholdt ikke sin myndighet lenger enn han nød alminnelig tillit.

Figur 7. Rekonstruksjon av Sii'da-områder i Finnmark. (Etter Vorren 1980a.)

Til hver sii'da tilhørte et bestemt område som bare den hadde bruksrett til. Grensene mellom de ulike sii'daer ble fastlagt av

sii'daene selv. På grunnlag av arkivmateriale og feltundersøkelser av faste kulturlevninger har Vorren (1980a) rekonstruert sii'da-områdene i Finnmark (fig.7). Han skiller her bl.a. mellom innlands-sii'daer, som utelukkende benytter innlandsområder, og kysts-sii'daer, som i tillegg til terrestriske ressurser også utnytter marine ressurser. En ser av figuren at Varanger-området deles mellom tre sii'daer: Varanger-sii'da (som Mortensnes tilhører), Neiden-sii'da og Pasvik-sii'da.

En sii'da kunne oppta medlemmer fra andre sii'daer. Dette kunne skje som tilgiftede unge menn eller kvinner, men også på annen bakgrunn kunne nye medlemmer tas opp. Sii'da-folket var således ikke noen konstant enhet (Tanner 1929:343). Innen sii'daen kunne familier eller enkeltpersoner ha rett til bestemte områder (dvs. rett til å drive fangst i området), noe som var avhengig av sii'daen samtykke. Dette gjalt hovedsakelig fiske og småviltjakt. På mer verdifulle dyr som bever, villrein, bjørn og ulv ble det derimot drevet fellesfangst. Utbyttet etter en slik jakt ble fordelt mellom sii'daens medlemmer, også til dem som ikke deltok i fangsten (Solem 1933:104). Utnyttelsen av sii'da-området skjedde i en årssyklus, med flytting mellom vinter-, vår-, sommer- og høstboplasser.

Den samiske sii'da-ordningen er nært beslektet med såkalte bandsamfunn, og det er grunn til å tro at denne ordningen kan gå langt tilbake i tid. Antagelig er den sii'da-ordning som man hører om på 16- og 1700 tallet allerede i oppløsning, slik at den da framtrer som reminisenser av mer opprinnelige forhold (Solem 1933; Olsen 1984:100).

3.4. Boliger.

Mens teltet var vanlig i bruk hos de nomadiske fjellsamene har sjøsamenes bolig i all hovedsak vært torvgammen. I Finnmark var gammen den mest brukte boligform blandt sjøsamene helt opptil 1890-åra (Vorren & Manker 1981:99).

Samenes boliger er beskrevet i flere tidlige historiske kilder. I en beskrivelse over Finnmark forfattet mellom 1570 og 1590 heter det: "Huadt for hus ther er, da findes her ingen almindelig hus, andit end smaa jordhuse, som ere hytter, och er bygd af thörff och steen" (Storm 1895:226). P.C. Friis skriver i 1632 (s.403) om sjøsamene at de bor "udi smaa huse oc hytter huilke halvparten ere i jorden". Han beskriver altså nedgravde hus for de bofaste sjøsamene. Også F.Negri, som var i Finnmark i 1664-65 beskriver sjøsamenes boliger: Husene var bygd av "torv og jordstykker", og så små at en ikke kunne stå oppreist i dem. Lilienskiold skriver i 1698 at sjøsamene bor "udj Jordhytter ved deris ansatte byer" (s.126).

Jeg skal i det følgende se litt nærmere på samiske boligtyper og deres indre rom.

3.4.1. Bael'jekgamme og stavgamme.

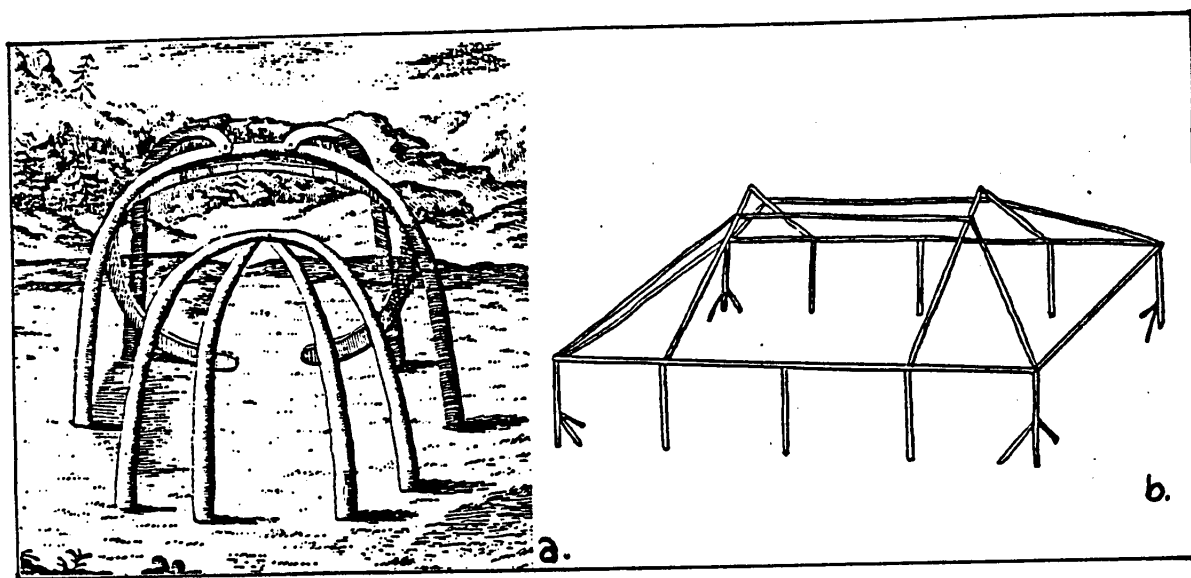
Gammene kan deles inn i to hovedtyper: bael'jek-gamme og stavgamme. En sjøsamisk bael'jekgamme er beskrevet av Leem (1767: 88):

"En Søe-Laps iboende Hytte, eller saa kaldede Laurne-Guatte, bestaar indvendig af Træ-Værk, udvendig af Næver og Grønsvær. Det Tømmer, som inden til afgjør den, er først fire maadelig tykke stokke, som dens Hoved-Trær og Støtter, af Lapperne kaldede Bæljek."

Bael'jekgammen er tilnærmet rund. Den består av et indre skjelett av to sett buede trestammer, forbundet med 3 vanrette åser. Opp mot skjelettet legges det så trestokker tett i tett, og utenpå disse igjen never. Aller ytterst stables gress- eller mosetorv, av og til med stein inn i mellom, for å støtte opp torvdekket (Vorren 1982). Størrelsen varierer ifølge Vreim (1937:194) mellom 20 - 30 m², men kan nok ha vært både større og mindre. Jeg har blitt fortalt av Hartvik Birkely (Porsanger) at han har vært inne i en gamme som var opp mot 7 m i diameter (nær

Kiruna i Sverige). Fig.8a viser konstruksjonsprinsippet i en bael'jek-gamme.

Også såkalte stav-gammer (fig.8b) har vært i bruk blandt sjøsamene. De har fire hjørnestolper og skråstilte avstivere fra gulvet og opp mot disse. På hjørnestolpene ligger det kraftige bjelker langs raftene rundt rommet, og fra gavlene er det lagt tak-sperrer på skrå innover mot mønet, der røk-hullet er (Lund 1842:31-32; Reush 1895:337-39; Friis 1910:14-18; Kolsrud 1955: 111, Vorren 1980b:235-236).

Figur 8. Bael'jekgamme og stavgamme. a) konstruksjonsprinsippet i en bael'jekgamme (etter Leem 1767), b) konstruksjonsprinsippet i en stavgamme (etter Kolsrud 1955, fig.10.)

Ifølge Kolsrud (1955:108) og Nilsen (1945:51) er de runde bael'jek-gammene en eldre type enn de firkantige gammene. Det har vært vanlig å anta at trekonstruksjonen i disse stav- eller sperregammene har vært lånt fra den såkalte nordmannsgammen, men Vorren (1982:236-237) argumenterer for at denne konstruksjonen vært i bruk blandt samene fra gammelt av.

3.4.2. Rominndeling i boligammen.

Ifølge Lillienskiolds (1698:139) beskrivelse av sjøsamenes gammer var boligen avdelt i "høysæde, liggestød, kiøcken, fæhuus oc dislige". En mer detaljert bekrivelse av rominndelingen i en bolig-gamme (bael'jek) er foretatt av bl.a. Leem (1767:92-95) og Ränk (1949): Det steinsatte ildstedet lå midt på gulvet, og mellom ildstedet og døråpningen var plassen for brenselet. Også bak ildstedet var det et avgrenset felt, hvor matvarer og redskap til matlaging ble oppbevart. Begge disse rom var avgrenset av tykke stokker. Foreldrenes plass var innerst på høyre side. De små barna lå på samme side, men litt lenger ut mot døra. På venstre side hadde de voksne sønner og døtre plass innerst, tjenestefolket lenger ut mot døra. Hvis det bodde to familier i gammen holdt de til på hver sin side, slik at mannens og konens plass var innerst, så barna, så tjenestefolkene nærmest døra. Inndelingen gjaldt både om dagen og om natta. Fig. 9 viser interiøret og den sosiale romdeling i en bael'jek-gamme.

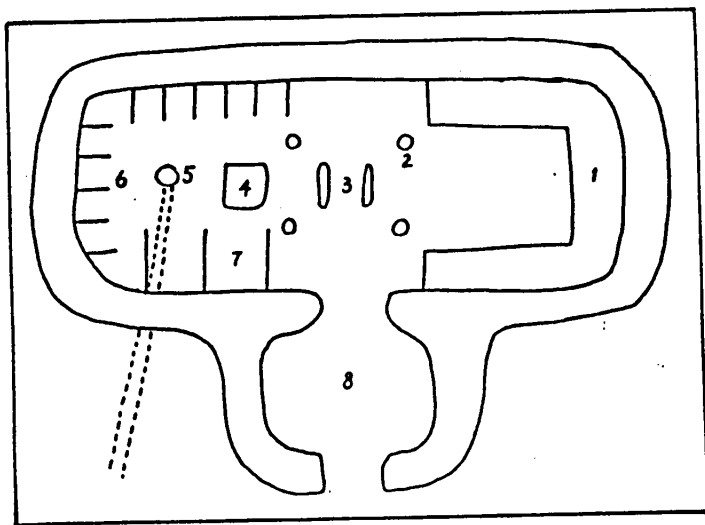

Figur 9. Interiør og sosial romdeling i en bael'jek-gamme. (Etter Leem 1767.)

Tidligere har vært knyttet visse tabuforestillinger og regler til stedet bak ildstedet (boassjo), beskrevet av bl.a. Schefferus (1673:226-229) og senere av Steen (1958). Her bodde ifølge samenes gamle mytologi gudinnen boassjo-akka. Runebomma og jaktvåpen hadde sin plass her, og kvinnene kunne derfor ikke bevege seg innenfor dette området. Både i gammer og i telt førte en liten dør ut fra boassjo, som regel mot nord. Denne døra var forbeholdt mennene og jaktbyttet, og dessuten ble de døde ført ut gjennom bakdøra.

3.4.3. Fellesgammen.

Fellesgamme betegner en felles bolig for dyr og mennesker. Dyra kunne holde til i adskilte rom, men tidligere var det heller ikke uvanlig at det holdt til i samme rom som menneskene. I den runde bæljegammen hadde husdyra en innhegning inn mot veggen (Leem 1767:95). I rektangulære eller ovale gammer hadde husdyra som regel ene halvdel av rommet, eller også et eget rom. Der menneskene og dyra holdt til i samme rom var ildstedet plassert mellom fjøs- og boligdel, dvs. midt i rommet. Inngangen lå midt på den ene langveggen, og kunne ha et overbygg (anneks). Fig.10 viser grunnrisset av en slik gamme. (Falkenberg 1941:113; Reusch 1945:37-39; Kolsrud 1955:112).

Figur 10. Grunnriss av en fellesgamme. 1) sengeplasser, 2) stolper som støtter opp taket, 3) ildstedet, 4) lammegrind, 5) avløp, 6) småfe-båser, 7) storfe-båser, 8) anneks. (Etter Kolsrud 1955: fig.15.)

I fellesgammer med adskilte rom for dyr og mennesker var inngangen ofte midt på den ene langveggen i form av et tilbygg (anneks). En kom derfra inn i et lite rom/ innergang som lå mellom beboelses- og fjøsrommet. Begge de to hovedrommene hadde et ildsted, som regel midt i rommet. Etterhvert ble det vanlig med adskilte gammer for mennesker og husdyr.

De fellesgammene som er beskrevet ovenfor er de vanligste formene, men det fantes også en rekke forskjellige variasjoner i romløsninger og konstruksjonsprinsipp. For eksempel kunne fellesgammene bestå av en kombinasjon mellom bael'jek-konstruksjon og stav-konstruksjon.

3.4.4. Telt og andre bygningstyper.

Teltet er spesielt kjent fra fjellsamenes boplasser. De mer permanente teltene hadde som regel en bælje-konstruksjon, mens telt som ble satt opp mer midlertidig var mer enkelt konstruert-bjørkestokker reist opp mot hverandre ("Lavvo") (Leem 1767:98-104). Romindelingen i teltet var i store trekk den samme som i gammen.

I tilknytning til gammene eller teltene har det også vært satt opp andre typer bygninger eller strukturer, bl.a. for oppbevaring av høy, matvarer, tørking av fisk osv. Disse har sjøsamene hatt "staaende hiemme hos deses iboende Hytte" og fjellsamene "i Skoven" (Leem 1767:105).

3.4.5. Boligenes beliggenhet.

Sjøsamenes boliger/boplasser lå tidligere ikke langt unna strandkanten (Kolsrud 1955:102; Paine 1957:135).

"for the fisherman of the earlyer period it was, of course, the water's edge that had been the area of importance. It was here he had his boat pulled up ready on the shore and his nets drying and fish hung; and from the window of his gamme he would watch, in the summer, for the well known signs of a shoal of coalfish in the fjord, and in the winter, for the wetather to clear so as to give him a chance to visit his nets." (Paine 1957:135-136).

Senere, etterhvert som husdyrholdet begynte å spille en viktigere rolle i økonomien, flyttet man bostedene lenger opp fra fjæra, der den dyrkbare jorda lå (Kolsrud 1955:102; Paine 1957:136).

3.5. Ressursutnyttelse.

Samene har opprinnelig hatt en økonomi som har basert seg på jakt, fangst og fiske. Nordområdene har bydd på et rikt spekter av utnyttbare ressurser. Dyr på land og i hav har vært gjenstand for jakt og fangst, en har skutt eller fanget fugler og samlet egg, fisket har foregått i hav og i innsjø. I tillegg har også planter og bær vært en naturlig del av kostholdet. Etter at reindrifft og husdyrhold fikk innpass har en fortsatt å utnytte naturens ressurser.

I enkelte tilfeller har arter vært gjenstand for kultdyrkelser. Dette gjelder f.eks. bjørnen. På den andre siden har flere utnyttbare ressurser blitt betraktet som ikke rene eller hellige og dermed ikke vært gjenstand for jakt/fangst, noe som bl.a. har vært tilfellet for haren.

Pattedyr-, fugle- og fiskearter som har vært gjenstand for jakt/fangst fiske, samt de vanligste jakt/fangst-metoder skal her kort beskrives. Det vil fokuseres på det husholdningsmessige aspekt av ressursutnyttelsen. Den handelsøkonomiske betydning som enkelte ressurser etterhvert fikk omtales derfor ikke i noen særlig grad.

3.5.1. Landpattedyr.

Av pattedyr på land har et stort spekter vært utnyttet, selvfølgelig også avhengig av de lokale forhold. Av arter kan nevnes rein, elg, bever, bjørn, rev, ulv, jerv, gaupe, mår, oter, røyskatt og ekorn.

Reinen har antagelig vært det viktigste viltet (Vorren 1980a), og også det vanligste offerdyr (Düben 1873:257). En vanlig jaktmetode, beskrevet av bl.a. P.C. Friis (1632 :405), Leem (1767) og Düben (1873:27), har vært å bruke tamrein som lokkedyr. Reinen ble også fanget i fangstgropper eller i ved hjelp av ledegjerder, en metode som ifølge Düben (1873:27) ble benyttet helt fram til 1841. Ellers kan nevnes drivjakt, jakt med hund og snarefangst. En oversikt over ulike fangstmetoder kan finnes bl.a. hos Tegengren (1952:90-106) og Roung (1969:35-42). Knag nevner i 1694 at sjøsamene i Varanger hadde reingjerder mellom bunnen av Varangerfjorden og Tanaelv. I gjerdet var det porter med fallgraver i. (Fangstanlegget ble ikke brukt på Knag's tid.) Lilienskiold beskriver fangstgjerder inne på Varanger-halvøya. Gjerdene var bygd av stein, og hadde form som en trakt. På grunnlag av kildene og kulturminnene har Vorren (1944, 1958) forsøkt å rekonstruere reinfangstanleggene i Varanger-området. Villreinfangsten foregikk hovedsakelig om høsten (Vorren 1980a: 250).

Jakt på elg er nevnt bl.a. av P.C.Friis (1632:405) og Düben (1873). I 1767 skriver Leem at det ikke finnes elg i Finnmark, og i 1873 skriver Düben (s.27) at elgen er nærmest utryddet i svensk Lappmark. At elgen har vært forholdsvis sjelden er muligens grunnen til at så få beskriver elgjakten.

Beverfangst er spesielt godt kjent fra østsamiske samfunn. Dette kan være fordi beveren på et tidlig tidspunkt ble utryddet fra de vestsamiske områdene, men ifølge Storå (1971:43) er det usikkert om beverfangst var like viktig for vest-samene som for øst-samene. Ennå på slutten av 1600-tallet beskriver Lilienskiold (1698:172) at beveren har tilhold ved en bielv til Tanaelva nær

Varanger, og i Komagelv, på nordsiden av Varangerfjorden. Beverfangsten, av østsamene kalt beverfiske (Storå 1971:39), ble foretatt ved hjelp av feller, garn, saks (forholdsvis ny), og spyd (Tegengren 1952:115-122, Storå 1971:44-45). Før en kunne delta i beverfangsten måtte "bever-ednen" avlegges (Tegengren *ibid*), og utbyttet av jakten skulle fordeles mellom alle, inkludert de fattige, gamle, og de som ikke selv av en eller annen grunn kunne skaffe seg føde (Storå 1971:39). Beveren ble ikke bare jaktet for skinnet, men også for kjøttet, som ble betraktet som en delikatesse (Storå 1971: 42 og 91). Tennene, kjeven og halen ble brukt til medisinske formål, tennene også som handelsvare (Storå 1971:42). Beverfangsten foregikk om vinteren (desember).

Bjørnen har hatt en spesiell plass i den samiske kultur, og både jakt, tilberedning og konsumering av kjøttet var gjenstand for flere ritualer og seremonier. Til slutt ble beinene gravlagt. (Düben 1873:278-284, Helland 1905:I 496-498, Vorren & Manker 1981:175-177). Bjørnen ble sporet opp mens den lå i hiet, og drept med spyd etter at den var blitt skremt ut. Om sommeren ble det satt ut bjørnefeller (Larsen 1950:22). Bjørnetennene hadde legende virkning og bruktes ofte som amuletter: "Ock har en karl någongång fångat en björn, hänger dess tand alltid vid bältet bak på ryggen" (Fellman 1906:57). Bjørnen hadde altså en stor kulturell verdi, mens dens ernæringsmessige betydning må sies å ha vært minimal (Olsen 1984:133).

Mens Fellman (1906:6-22) skriver at jerv, ulv, røyskatt og rev normalt ikke har vært spist, nevner Helland (1906:II:192) og Leem (1763:121) at rev har vært spist. Lilienskiöld skriver om ekornet (Graa-Værch) (1698:180): "Kiødet elsker Finnen for en nydelighed, lad dennem saadan ragou vell smake". Også kjøttet av oter har vært spist (Leem 1767:121, Helland 1906:II:192, Kolsrud 1955:141). I tillegg har alle disse dyra vært ettertraktet p.g.a. skinnene, som i historisk tid også ble brukt som handelsvarer. En vanlig fangstmetode var feller (Kolsrud 1955:140-142), for de større dyrene også jakt fra ski (Düben 1873:80-81: ulvejakt). Ulven kunne også fanges i fangst-grop (Linnæi

1732:196, Nesheim 1949:153).

Haren, som i dag betraktes som en delikatesse, har i tidligere tider ikke vært jaktet av samene. P.C. Friis (1623:406) nevner at hare er overflødig nok, men at hverken norske eller samer spiser harekjøtt. Düben, som foretok reiser i Lappland i 1868 og 1871, skriver om haren (1873:27):

"..fordom jagades han aldrig af Lapparne, hvilka, i likhet med flera andra folk, mot honom hyste en viss fördom, han ansågs nämligen som ett lyckosamt djur ... , men nu mera skjutes han gjerna, hans kött ätes och hans skinn brukas äfven."

3.5.2. Sjøpattedyr.

Samene har drevet fangst på både sel, hvalross og hval. Både kjøtt og spekk ble benyttet, av sel også skinn. Et unntak var ifølge Tanner (1929:125) skoltesamene som ikke spiste kjøtt av sel og hval, men dette er et sent fenomen som må sees i sammenheng med den gresk-katolske kristendommen (Olsen 1984:135). Ifølge Nesheim (1953) finnes det en rekke språklige indisier på at sjøsamenes seljakt har svært gamle tradisjoner. En fangstmåte har vært å anbringe jernkroker på selens hvileplasser, festet til fjellet, en stein eller en stokk (ibid:17). Lilienskiold beskriver en annen, og ikke ukjent fangstmåte, nemlig at selene slås ihjel med stokk på deres yngleplasser (1698:214). En slik fangstmetode beskrives bl.a. for Varangerområdet. Selene kunne også fanges med garn (Linnæi 1732:186-187). Ifølge Solem (1933:24) hadde fangst av kobbe en stor betydning for sjøsamene, og var, ifølge Steen (1961:25), omgitt av noe av den samme tabu som f.eks. bjørnen.

Også hvalrossen har vært en viktig ressurs. Huden ble brukt til reip og liner, og kjøtt og spekk ble fortært (Vorren & Manker 1981:94).

Hvalen kunne drives opp på grunt vann og avlives, men antagelig var hvalfangsten av mer tilfeldig karakter og avhengig av at hvalene selv rente seg på land (Vorren & Manker 1981:94). Det kan her nevnes at det var drevet i land 7 hvaler i Nesseby og Vadsø i år 1801 (1907:145). Knag skriver i 1694 (s.23):

"Inde i Wehranger Fiord, er et Reef over Fiorden 1/2 mil ud, der over Jager wandHundene ¹spekkhuggerene, Hualen, helst om vinteren, oc naar det er udfalden Søe, maa Hualen blive inde for Reefet, oc iages av wandHundene paa Land, som er Leergrund, oc naar da wandHundene bider spæck av Hualen, stoere Støcker oc Kommer til Kiødet, brøller hand erbarnlig, som kand høres 1/2 mil, oc Lengere, Naar Finnerne det fornemmer, søeger de til ham med baader, endel med Lentze, oc de som gjør det spidz, hvilchet de Stinger i Hualen, oc saa dræber ham, at det er den winter oc høst weed alle Helgenstider, oc noegen tid der effter, at der faaes 5. 6, ia 8 a 10 Huale, huilche er dog smaa. Kiødet oc Spechet av dem ædes til deels Fersch, oc til deels Saltes, det oc Selges der i Landet til Noermenderne, oc til andre Finner".

Hvalen kunne også jages fra båt. Rode (1842: 127-129), Larsen (1950:24) og Kolsrud (1955:143) beskriver hvalfangst fra båt, der harpunen eller spydet av jern var merket med eierens navn. Hvalen for avgårde etter at den var harpunert, og eieren av spydet måtte dele halv om halvt med finneren av den ilanddrevne hvalen. Nisen kunne skytes, men helst fanges med garn (Rode 1842:127, Larsen 1950:24).

3.5.3. Fugl.

Det virker som om svært mange arter av fugler har vært gjenstand for jakt og fangst. I tillegg til kjøttet har fuglene vært ettertraktet for deres fjær og dun, og om våren har eggene blitt innsamlet. Ifølge Lilienskiold (1698:182-202) var både svane, gås, ærfugl, heilo, fjæreplytt, sniper, snespurv, lunder og alker en "delikat spise" for Finnmarksfolket. Om våren foregikk det en utstrakt fangst fra fuglefjellene. Gåsefangst har særlig foregått om høsten da fuglene var i mytinga (Helland 1905:I: 518). Også havella og lomen kunne spises, selv om kjøttet ikke

ble regnet som noen delikatesse. Brushanen var man mer forsiktige med - den var en "trollfugl" (ibid:185-6). P.C.Friis (1732) nevner i tillegg til ryper også orrfugl. Rypefangst er beskrevet som meget viktig i Nesseby kommune (Helland 1905:514-515). Helland (1906: II:197) skriver at samene også spiser "natugler og strandmaaser", Kolsrud (1955:160) at de åt bryst og lår av måse, teist, tjeld, og and - spesielt ærfugl. Larsen (1950:24-25) nevner at sjøsamene ikke spiste rovfugl, og heller ikke måse, men fanget dem for fjærenes skyld. Oppfatningen av hvilke fugler som har kunne regnes som mat kan således ha endret seg over tid, og/eller variert mellom ulike regioner.

Fangstmetodene var bl.a. nett (snetitting), garn (ærfugl) og snarer (ryper) (Leem 1767:243, Rode 1842:152, Nesheim 1949:153, Larsen 1950: 25). Larsen (ibid:25) beskriver hvordan sjøfugler kunne fanges med "unip"; en bordstykke med fiskekroker i enden av sterk tråd.

3.5.4. Fisk.

Fisken i havet har vært en svært viktig ressurs for sjøsamene, spesielt i nyere tid da jakt og fangst fikk mindre betydning. De vanligste artene som har vært hentet opp fra det tilsynelatende utømmelige havet har vært torsk, sei, hyse og sild, men også lange, kveite og flyndre (Lilienskiold 1698:217-222, Düben 1873:28, Rode 1842, Kolsrud 1955:124-139). Dessuten har også haiarter som håkjerringa vært fanget og spist (Kolsrud 1955:159). Torsken har vært til stede året rundt, mens seien, hysa, og tildels flyndra og kveitas nærvær har vært bestemt av årstidene (Helland 1905:I: 534). Kveita var en meget ettertraktet fisk, og ble bl.a. offret til offerseiten (Larsen 1950:18). Lodda ble fisket for så å bli brukt som agn (Lilienskiold 1698:220). Steinbiten har i nyere tid blitt betraktet som en ufisk i Nord-Norge, mens Lilienskiold skriver (ibid:218) at den "aff indvonerne mærckelig nøttis".

Også innlandsfisken ble satt pris på. Av Lilienskiold (1698:223-

224) nevnes gjedde, sik, abbor, harr, rør og ørret. Laksen står blandt innlandsfiskene i en særstilling. Laksefisket har foregått ved kysten og i elvene på våren og senere på sommeren (Lilienskiold 1698:II:270-293, Storå 1977:94).

Sjøfisket har foregått fra båt. Samenes gode ferdigheter som sjøfolk er beskrevet bl.a. av Leem (1767:57). Fisket har foregått hovedsaklig med juksa (Kolsrud 1955:131), men også garn, not og dorg har vært brukt (Nesheim 1949: 84-116). Av mer spesielle fiskeredskaper kan nevnes lyster og krokjern (Nesheim 1949:148-149; Larsen 1950:26). Innlandsfisket har foregått med gaffel, alene eller sammen med lyster, kveitepigg, samt krokjern (Nesheim 1949:148-149, Larsen 1950:26). Garn har vært brukt bl.a. om vinteren på isen (Fellman 1906:239, Nesheim 1949:117). Stengsel har vært brukt i elvene (Fjellström 1985:225). Fisken har blitt spist fersk, eller den har blitt tørker eller surnet (Tanner 1929:125, Helland 1906:II:195, Larsen 1950:16 og 18).

3.5.5. Tamrein og husdyrhold.

Også sjøsamene kunne holde tamrein. Dette kommer på slutten av 1600-tallet til uttrykk i klagemål fra sjøsamene over at ^{hell}sjøsamenes rein opptar beitemarka for deres egne rein (Solberg 1938). Rathke (1907:159) skriver om sjøsamene (i tida 1795-1802):

"De havde kuns faae Reensdyr enhver neppe et halvt snees eller nogle flere, disse bruges til Reisendes befordring til Tømmerkiørsel om vinteren og til at hiembringe skudte eller snarefagne Reensdyr".

Av tamme husdyr er antagelig hunden den eldste, og har bl.a. vært brukt under jakt. Ifølge J.A. Friis (1872:13) er det bare hunden av husdyrene som har et ekte samisk navn. Men allerede ca. 900 nevner Øivind Skaldespiller at sjøsamene hadde geiter (Vorren og Manker 1981:83). P.C. Friis skriver i 1632 (s.405) at samene holder geiter, men ingen sauer. Ifølge Wessel (1902:43) holdt skoltesamene foruten rein noen sauer, aldri kyr. Kyr er kjent

fra sjøsamenes husdyrhold i historisk tid, men det kan altså synes som om storfehold opptrer senere enn småfeholdet.

Husdyrholdet har vært av en meget begrenset art. Også i sen historisk tid da husdyrholdet ble en viktigere del av økonomien, har det ikke vært vanlig med mer enn noen få sauer og kanskje en ku (Solem 1933: 34). Samene har tidligere ikke spist grisekjøtt. "Hos Finnerne findis en mærkelig affsky til Svin" skriver Lilienskiold i 1698 (s.172). Også Leem (1767:121) nevner dette forhold. Heller ikke i nyere tid har det vært vanlig at samene holder gris (Kolsrud 1955:144).

Vinterforet til husdyra var foruten det høy som i løpet av høsten var skjært på utslåttene, bark og kvist, mose, tang, tørrfiskhoder, involler og bein. Det meste av dette ble kokt i "løypingsgryta" (P.C. Friis 1632:397, Leem 1767:97-98, Helland 1905:I:370, Kolsrud 1955:146). En kan derfor si med Reusch (1895:108) at "kjørene i Finmarken bleven delvis Fiskeædere som oteren".

3.5.6. Planter.

Den viktigste planteføden og C-vitaminkilden har vært bærene: multebær, blåbær, krøkebær (krekling) og tyttebær. Bæra kunne kunne bl.a. blandes i reinmelk, kokes sammen med lever (krøkebær) eller sammen med fisk (Düben 1873:145, Reusch 1895:110, Helland 1906:II:193, Larsen 1950:18). Men også annen planteføde inngikk i kostholdet. Kvann og turt ble satt stor pris på og spist som en grønnsak (Lilienskiold 1698: 226-227, Düben 1873:144-145, Larsen 1950:19). Gressløk, syre og skjørbuksurt ble spist som de var eller brukt som smakstilsetning i f.eks. melk (Lilienskiold 1698: 226; Düben 1873:140, Helland 1906:II:192). Tang og tare ble i tillegg til kretturfor også spist av menneskene selv (Leem 1767:127, Larsen 1950:19). Bark kunne blandes i kjøtt- og fiskekraft (Helland 1906:II:201). Dessuten ble en rekke planter benyttet i medisinsk henseende (Steen 1961), bark ble brukt til garving av skinn (Linnæi 1732:141) og bjørkeløv og lav til

farging av garn. Sennegress ble brukt (brukes) i skotøy som isolasjon.

3.5.7. Skjell.

Ifølge Helland (1905:622) vae det ingen finnmarkinger som benyttet seg av de mange spiselige muslinger og sjødyr "som uden synderlig besvær og bekostning kan indsamles og anvendes i husholdningen", men han sier videre (s.625) at fiskerne anvender skjell som agn (se også Kolsrud 1955:130).

3.6. Sesongflyttninger.

Tidligere har sjøsamene hatt et bosetningsmønster som har basert seg på flyttninger mellom ulike områder, der ulike ressurser har vært utnyttet. En har hatt permanente gammer stående på de ulike sesongboplassene, slik at en har vendt tilbake til de samme steder gang på gang (Leem 1767:168).

I en anonym beskrivelse fra tida 1570 - 1590, antagelig forfattet i Vest-Finnmark (Solem 1933:28), heter det:

"Deris huse och bolige erre huert aar paa fire steder, som er om sommerren i fiordene och vde paa öerne epter fisk, fugle, egg, feder och dun. Om höstenn paa landet ved söesiden, huor skoffuen wancker, och naar det er gott veder roffuer hand til fiske, men naar det er vweyr och storm, da er hand i skoffuen och hugger tömmer till baade och jakter. Om windteren haffuer de deris bolig till fieldz i skoffuen huor ferskwand och elfuer erre, epter wegskop, riiner och andre diur, fugel och andet. Och om waaren haffuer de deris werrelse vd med söesidenn, saa hand kand i gott weder roe vd att bygge baade och fare till fieldz epter wegskop och skötterie."
(Storm 1895:232).

Et slikt flyttemønster mellom 4 ulike boplasser er kjent også fra det skoltesamiske området. Pasviksidaens flyttemønster er beskrevet av bl.a. Keilhaug (1831:46), Wessel (1902:43), Helland (1906:II:157-160), Tanner (1929:102-138). Midtvinters samlet de seg på vinterboplassene i innlandet, til "skoltemarkedene". Ved

påsketider flyttet de til Boris Gleb. Om våren dro kvinner, barn og familiens gamle til kysten for å drive laksefiske, mens mennene drev sjøfiske. Utpå sommeren flyttet de så tilbake til Boris Gleb, for så om høsten å dra oppover Pasvikdalen for å drive ferskvannsfiske og reinsamling, før de igjen samlet seg på de store vinterboplassene. Neiden-sii'daen hadde et lignende flyttemønster, og flyttet mellom Kjøfjorden (tidlig sommer), Neidenelva (sen sommer) og innlandet (høst og vinter) (Vorren 1980a:247-249). Vinterboplassen i innlandet var for både Pasvik-sii'daen og Neiden-sii'daen den viktigste, og her bygde de også de beste husene (Vorren & Manker 1981:126).

Flyttemønsteret for Nord-Varangers samer, Varanger-sii'daen, har vært noe annerledes. Mens det sentrale stedet i skoltamesamenes flyttemønster har vært hovedboplassen i innlandet, synes det sentrale stedet i sjøsamenes flyttemønster i det indre av Varangerfjorden å ha vært ved havet, dvs. botn og den indre delen av fjorden (Vorren & Manker 1981:86). Fogd Knag beskriver i 1694 flyttemønsteret for Varanger-samene:

"Wehranger Finner boer paa adskillige steder saaledes, om vinteren boer de i deris winter Gammer inde i Fiordebaatnen, oc 1 mil wegs Langs fiorden ud paa huer side, endeel nær Søen, oc nogle 1/2 mil oppe i landet Om Foraaret er de paa deris Fiskesteder, Langs stranden ud, alt til Echerøe, huor de Fløtter til oc fra, og indtil Bugøe paa den anden Side Fiorden Lige over fra Wadsøe, Fiorden ud 3 mile. Men om Høsten Fløtter de til deris Høstsæde ved Søen i Wehranger Fiord, Paa alle disse steder haver de gammer opbygget for dem, huor de boer udj ... "

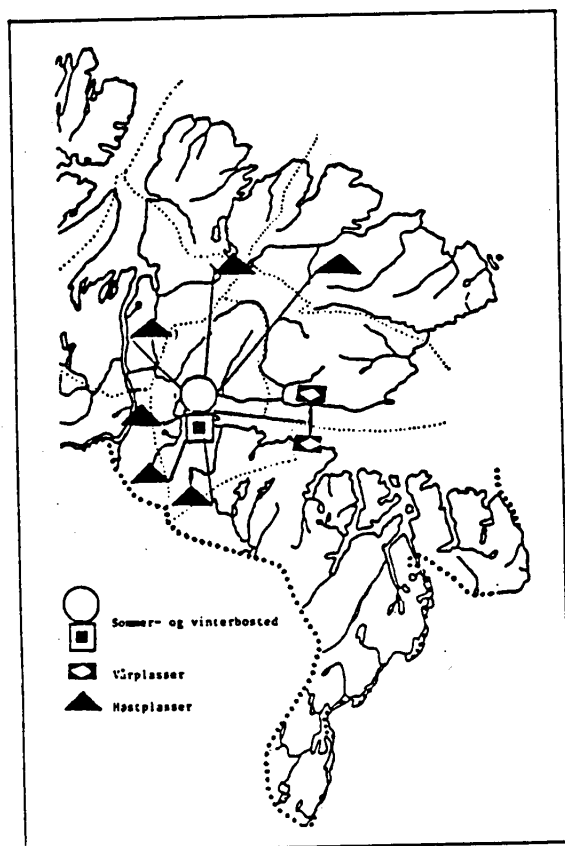
I en kilde fra slutten av 1700-tallet / begynnelsen av 1800-tallet beskrives et noe annet flyttemønster for sjøsamene i Nesseby (kommune), nemlig at de flyttet fra Bergeby og Nesseby (sted) til Mortensnes om sommeren, og de fra Klubben til Finnes (ved Jakobselv) (Rathke 1907:429). I 1895 beskriver Reusch (s.107) flyttemønsteret for Nesseby-samene slik:

"Lappene i Nesseby bor egentlig på to steder; thi foruden grønden ved sjøen har de såkalte sommerpladse. Disse kan betragtes som et slags sætre; men efter slaatten flytter baade store og smaa derop og blir der, til den værste del af vinteren er over i februar måned; sommerpladsen ligger nemlig nær skogen, saa der er lettere for brænde end ved de egentlige bosteder. Flytningen foregår ikke af alle paa én

gang til bestemte tider, men som det kan træffe sig."

Boplassene "nær skogen" burde kanskje heller kalles høstboplasser eller vinterboplasser enn "sommerpladse", siden de oppholdt seg her fra slåtta (sensommer) og til februar.

De ovenfor beskrevne flyttemønstre for Varanger og Nesseby er noe ulike. Først den tidligeste beskrivelsen der det flyttes mellom 3-4 boplasser, og senere flytning mellom 2 boplasser, der vinterboplassen har ligget enten i innlandet eller ved havet. Kolsrud's (1961:43-49) rekonstruksjon av de todelte flyttemønstrene i Varanger viser to ulike mønstre for et forholdsvis begrenset område i den indre delen av fjorden. På nordsiden av botnen har en flyttet mellom to kystboplasser, mens en på sørsiden har flyttet mellom kyst (sommer) og innland (vinter). Fig.11 viser en skjematisk oversikt over flyttemønsteret i indre Varanger.

Figur 11. Flyttemønstre for sjøsamene i indre Varanger. (Etter Vorren 1980a:fig.9.)

3.7. Redskap og råstoff. Samisk duodji.

Siden redskap og råstoff er blandt de aspekt ved det forhistoriske materialet som vil diskuteres i analysen, føltet det nødvendig å komme inn på disse aspektene også i dette kapittelet. Men dette kan selvfølgelig ikke bli noen fullstendig beskrivelse av de redskap og råstoff som tradisjonelt har inngått i et samisk hushold - noe som lett kunne fylle flere avhandlinger.

Generelt kan en si at de gjenstander samene har omgitt seg med som regel har vært laget av lokale råstoffer, så som skinn, bein, horn og tre. Samisk håndverk, "duodji", er preget av funksjonalitet så vel som "kunstnerisk" uttrykk. Lokale særpreg har vært viktig både når det gjelder form, dekor og materialbruk (se Ottar nr.2 1987 og Fjellström 1985:448-480).

Jeg skal kort komme inn på enkelte redskapstyper som også ofte er å finne i forhistorisk materiale. Dette gjelder bl.a. pilespisser. Før og også etter at geværet var vanlig i bruk hos samene, ble pil og bue brukst i jakten. P.C. Friis skriver i 1632:

"Finnerne ere merckelige gode Skhyttere, dog icke uden med Hand-buer, til huilcke de haffue gode skarpe Pile, thi de ere selff Smede, oc skiude de saa skarp med samme Buer, at de dermed kunde skiude de store Biørne oc Rinsdiur oc huad som de vilde." (s.406).

Ifølge Schefferus (1673:273-274) ble buen laget av to stykker tre som ble limt sammen med fiskelim. Samme forfatter (s.274) skriver om piler at det finnes to slags: en med jern-, ben- eller hornspiss, som brukes til å drepe større dyr; en annen med butt ende, som brukes på mindre dyr (mår, sobel, ekorn) for å spare skinnet (se også Zachrisson 1977). Også fuglenebb (lomnebb) kunne brukes som pilespiss (Fjellström 1985).

Det ble fisket med garn og not både i ferskvann og saltvann. Garnfløytene ble laget av sammenrullet never. Synkesteinene ble lagt inni neverstykker som ble sydd eller brettet sammen (Fjellström 1985:221). Fiskekrokene kunne lages av einetre (Fjellström

1985:225). Også spyd og harpun av bein/horn ble benyttet, bl.a. unner lystring av fisk (Fjellström 1985:226).

Tradisjonelt har den samiske klesdrakten bestått av skinn, og mye arbeide har derfor vært nedlagt i skinnberedningen. Hvis hårene ble fjernet fra skinnet ble det gjort med en skrapet som var forholdsvis butt, slik at skinnet ikke ble skadet (Fjellström 1985:472). Også kjøttssiden ble skrapet. Skrapet-eggene (i senere tid vanligvis av jern) kunne plasseres i et trehandtak slik at en kunne bruke begge hendene under skinnskrapingen. Slike skrapere er i bruk i Nesseby i dag.

4. DET ARKEOLOGISKE MATERIALET.

4.1. Innledning.

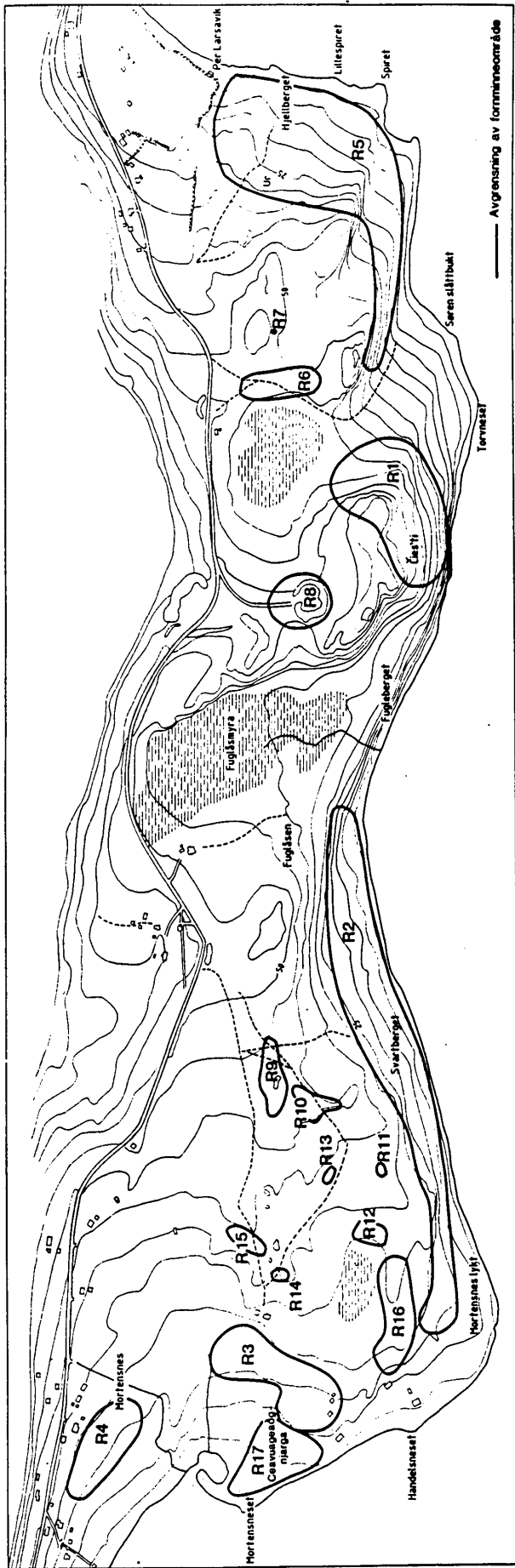
Dette kapittelet inneholder en oversikt over de fornminner som er registrert på Mortensnes, samt en gjennomgang av det arkeologiske materialet som avhandlingen diskuterer. Presentasjonen her er ment å danne grunnlaget for diskusjonen i neste kapittel, der utvalgte aspekt ved det arkeologiske materialet vil bli gjenstand for en grundigere behandling. Dette gjelder trekk ved gjenstandstypene og boplassene. I et senere kapittel (6) vil det osteologiske materialet bli diskutert.

De fleste arkeologiske undersøkelser som beskrives er foretatt som et ledd i arbeidet med avhandlingen, men i tillegg kommer prøvegravninger i to hustuffer foretatt av Odner og Myhre (1960), og to hustuffer utgravd av Johansen Kleppe og Odner (1973).

Gjennomgangen vil skje kronologisk.

4.2. Oversikt over registrerte fornminner på Mortensnes.

Området rundt Mortensnes har en svært høy frekvens av fortidsminner. Alle perioder hvor det har vært bosetning i Finnmark er representert, og av fortidsminne-typer kan nevnes åpne boplasser (eldre steinalder), boplasser med hustuffer og møddinger, store gravfelt, offerringer og offersteiner. Felt med tufter fra eldre steinalder og felt med tufter og kulturlag fra nyere tid/middelalder/jernalder er registrert i løpet av de aller seneste år. Forøvrig har fornminnefeltene vært kjent i en årrekke. Nedenfor vil de ulike felt med fortidsminner kort beskrives. R-nummer viser til registreringsnummer, slik at lokalitetens beliggenhet kan finnes igjen på kartet på fig.12.

Figur 12. Oversikt over felt med fortidsminner, Mortensnes.

4.2.1. Boplasser.

Boplassene er angitt med høyde over havet for å antyde deres relative datering, og maksimumsdateringen i henhold til strandlinjediagrammet for området er angitt i 14C-år. De største feltene er tegnet inn på egne kartskisser.

R8, 62-64 m.o.h.

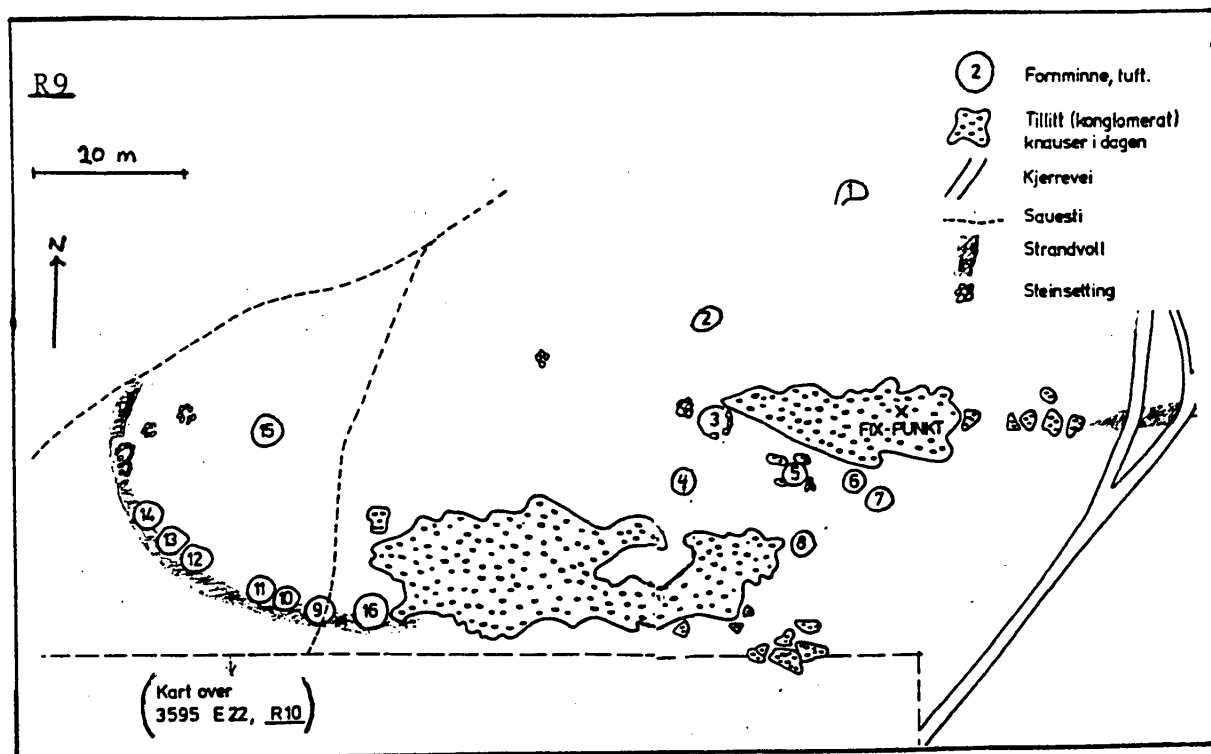
Åpen boplass fra eldre steinalder. En lokalitet med eldre steinalder-inventar, men der ingen strukturer er registrert. Lokaliteten ligger på et tidligere eid, med landingmuligheter for båt fra to sider. Gjenstandsmaterialet fra denne lokaliteten blir senere behandlet i analysen. Maksimumsdatering: 10.000 BP.

R6, 56-57 m.o.h.

Åpen boplass fra eldre steinalder. Heller ikke her er noen strukturer registrert. Også her ligger boplassen et tidligere eid. Det er innsamlet forholdsvis lite materiale fra denne lokaliteten, som derfor ikke inngår i analysen. Maksimumsdatering: 9500 BP.

R9, 43-44 m.o.h.

I alt 16 hustufter fra eldre steinalder er registrert i dette feltet (fig.13). Flere av tuftene ligger på rekke langs en strandvoll, mens andre ligger inntil og mellom lave bergknauser. Tuftenes plassering i forhold til hverandre kan tolkes som om i allefall noen av dem har vært i bruk samtidig. Området som tuftene ligger i har i eldre steinalder vært et nes, slik at tuftene har ligget ytterst på dette neset. Tuftene er svært vage - de tegner seg som grunne forsenkninger, med dybde 2-5 cm. Noen steder markerer store stein avgrensningen av tuftene. En sannsynlig tolkning er derfor at de er spor etter teltkonstruksjoner. Formen er sirkulær, eller tilnærmet sirkulær, og diameteren er 3-4,5 m. En av disse tuftene er utgravd (nr.12), og materialet herfra vil behandles i analysen. I dette feltet ligger også noen steinsetninger - muligens graver og/eller ildsted. Maksimumsdatering: 9300 - 9200 BP.

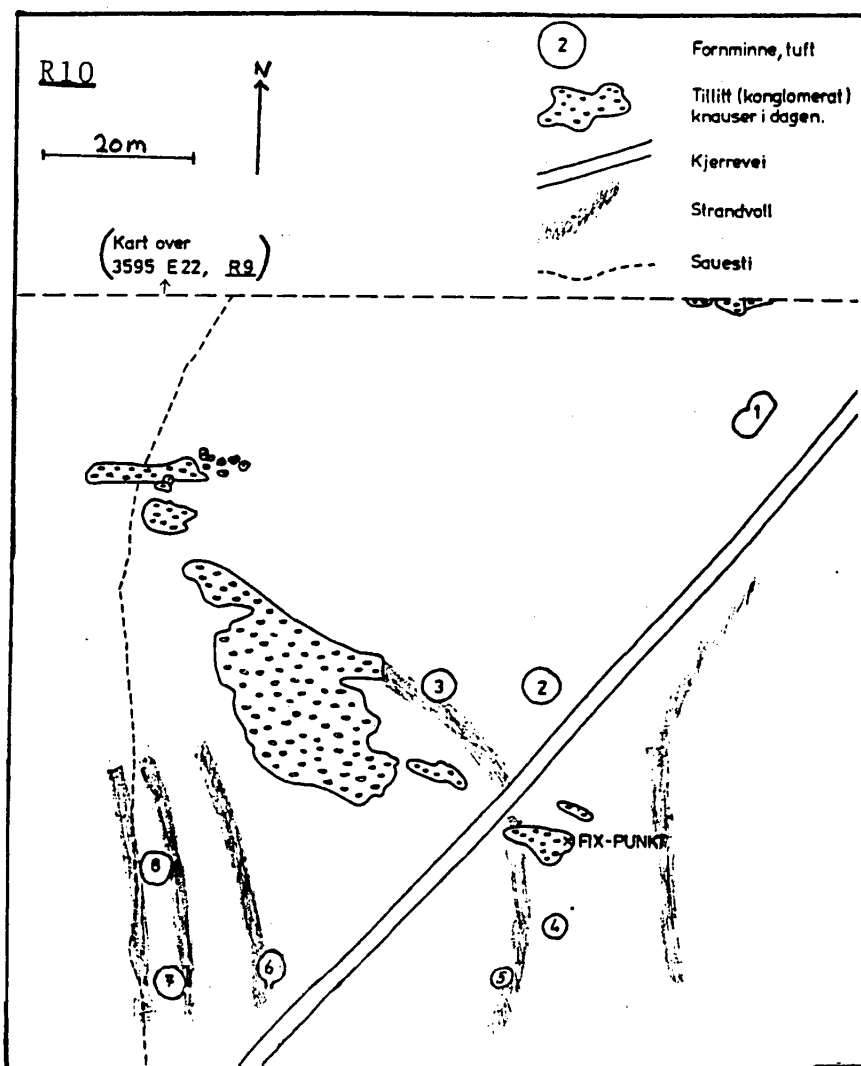
Figur 13. Kartskisse over felt R9, 15 hustuffer fra eldre steinalder.

R10, 39-41 m.o.h.

Dette feltet består av 8 registrerte hustuffer fra eldre steinalder (fig.14). Høyden over havet varierer noe, og tuftene kan derfor representere et tidsrom på flere århundrer. Beliggenheten av i allefall de øverste tuftene er på et tidligere eid, ellers ligger tuftene på og imellom vage strandvoller, orientert i samme retning som den forhistoriske stranda. Tuftene er en tanke mer markert enn tuftene i felt R9, selv om også disse er ganske vage. Dybden er mellom 5 og 10 cm, og noen har antydning til voller. Formen er sirkulær til oval, og størrelsen 3,5-4 x 3,5-5 m. 2 tufter fra dette feltet er utgravd (nr.2 og nr.8). Maksimums-datering av feltet: 9000 - 8900 BP.

R11, ca.32 m.o.h.

Et felt med 3 hustuffer fra eldre steinalder. De er sirkulære med diameter 3-4 m og dybde 5-10 cm. Ingen av tuftene er utgravd, og det er heller ikke laget noen kartskisse av feltet. Maksimumsdatering: 8600 BP.

Figur 14. Kartskisse over felt R10, 7 hustufter fra eldre steinalder.

R15, ca.32 m.o.h.

Her er det registrert et felt med 4 tufter av samme karakter som ovenfor. Ingen av tuftene er utgravd, men det er tatt prøvestikk i en av tuftene. Maksimumsdatering: 8600 BP.

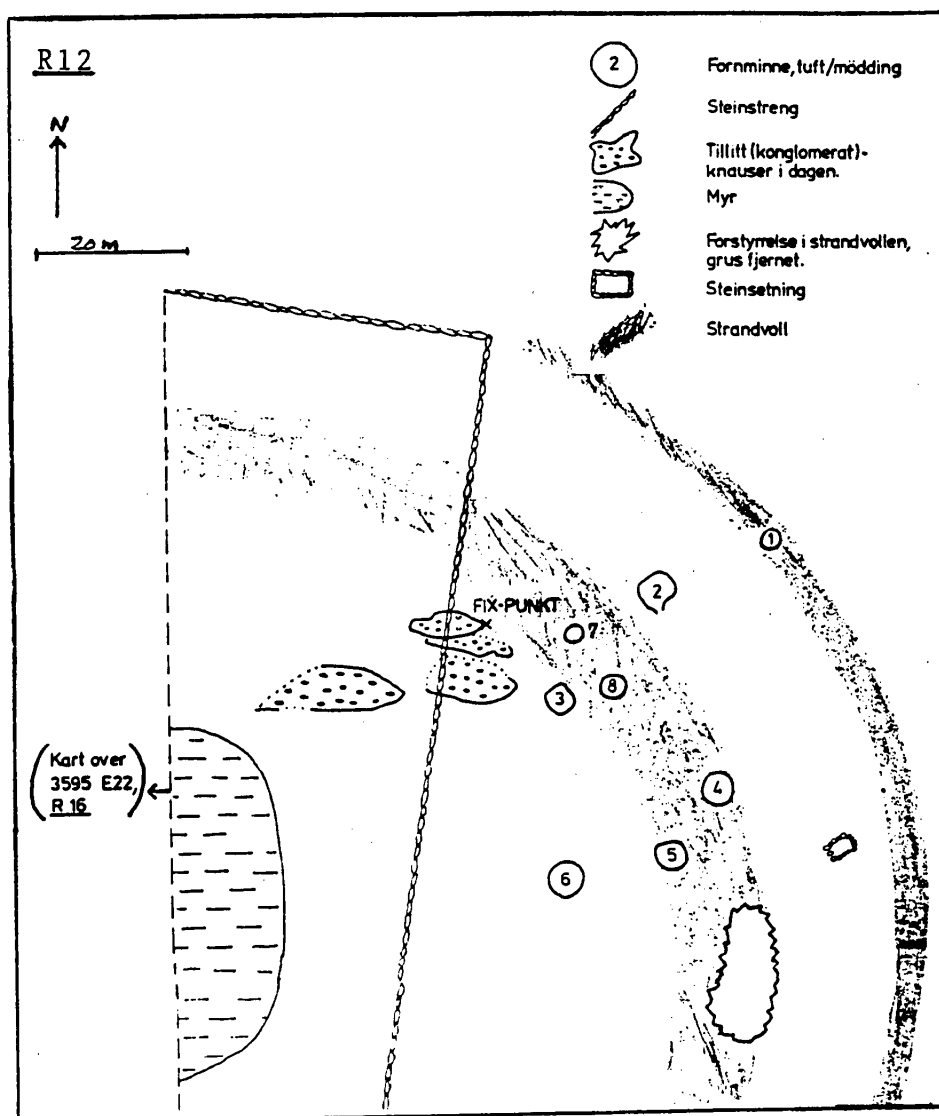
R14, ca.30 m.o.h.

3 tufter av samme karakter som ovenfor. Maksimumsdatering: 8500 BP.

R12, 24-27 m.o.h.

Et felt med 6 hustufter og 3 møddinger fra slutten av eldre steinalder/begynnelsen av yngre steinalder (fig.15). Tuftene og møddingene ligger på eller like under markerte strandvoller, og i

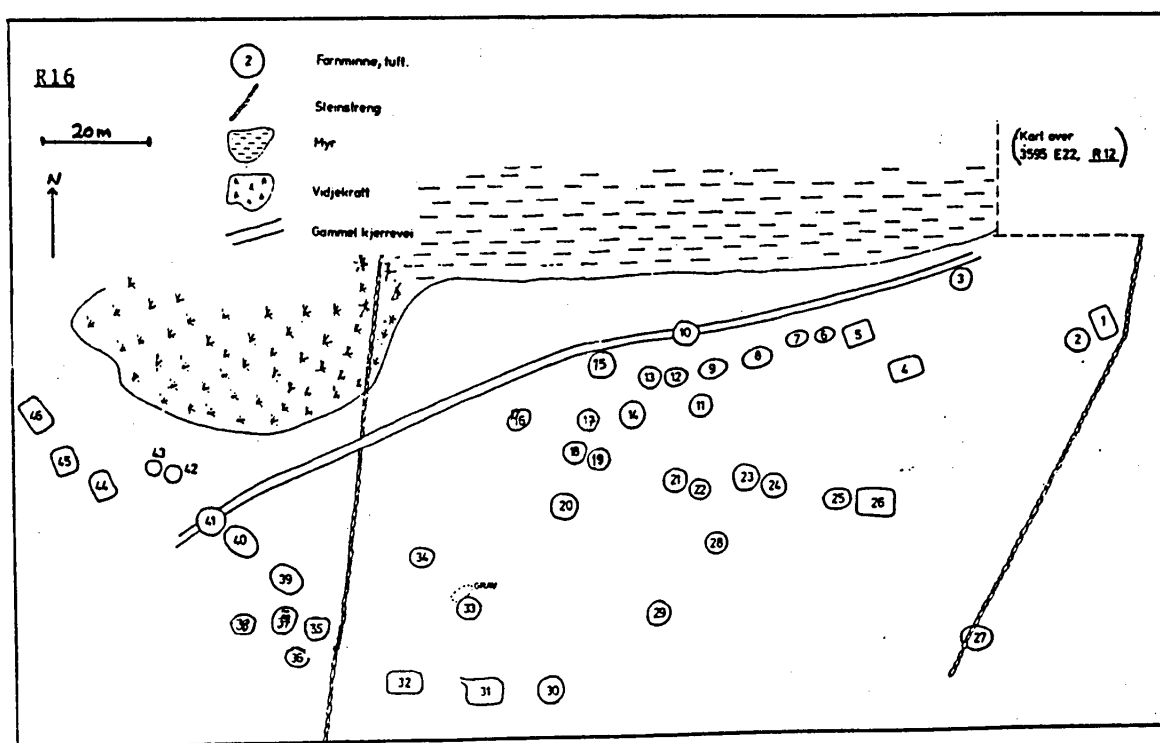
bunnen av tidligere bukt (nå myr). Tuftene er relativt godt markert. De er sirkulære til ovale, 3-4 x 4 m, og med dybde ca. 10 cm. 2 av hustuftene er grunnere, men ellers er størrelsen den samme. Foran en av hustuftene er det registrert en mødding, og i tillegg er det registrert 2 møddinger som ikke synes å ha klar tilknytning til noen hustuft. En mødding og en hustuft er utgravd, og materialet herfra inngår i analysen. Maksimums-datering av feltet: 8200 - 7500 BP.

Figur 15. Kartskisse over felt R12, 6 hustufter og 2 møddinger fra slutten av eldre steinalder/begynnelsen av yngre steinalder. (Nr. 7 og 8 er møddinger.)

R16, 19 - 26 m.o.h.

I dette feltet er i alt 47 hustufter fra yngre steinalder registrert (fig.16). De fleste tuftene har vært plassert på et tidligere nes. De lavest liggende tuftene i dette feltet, og dermed også de antatt yngste, er ikke lokalisert på dette neset; havet hadde på denne tida falt og dannet ikke lenger noen bukt. Tuftene er meget bra markert. De har en dybde på 10 - 30 cm, og de fleste har også markerte voller. Formen varierer fra sirkulær til oval til tydelig rektangulær. Også størrelsen varierer: 3-5 x 3-7 m. Størrelsen på feltet, tuftenes plassering i forhold til hverandre og deres form, minner sterkt om "Gropbakke-engen" innerst i Varangerbotn (Karlebotn) hvor Simonsen (1961) har foretatt en rekke undersøkelser. Flere av tuftene kan således klassifiseres som såkalte "karlebotn-tufter". En av tuftene i felt R16 ble utgravd som en del av arbeidet med avhandlingen. Maksimumsdatering av feltet: 7900 - 5500 BP.

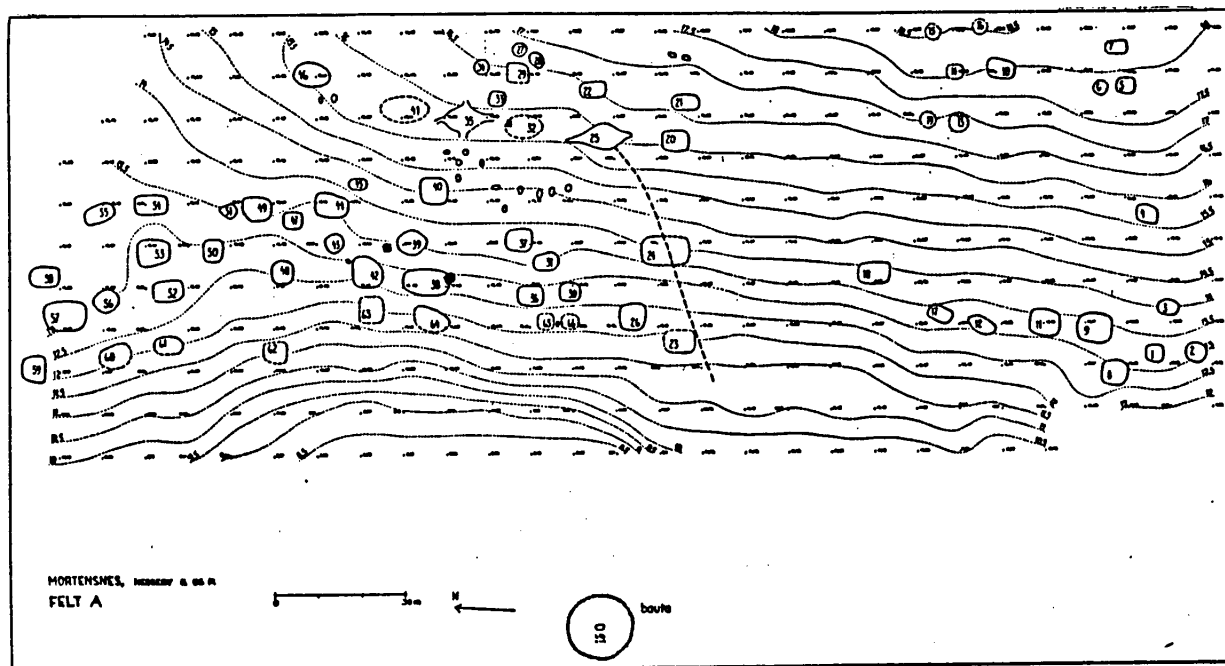

Figur 16. Kartskisse over felt R16, 46 hustufter fra yngre steinalder.

R3, 13 - 19 m.o.h.

Felt med 67 hustufter fra yngre steinalder/tidlig metalltid (fig.17). Tuftene er helt tydelig lokalisert i forhold til en tidligere strand. De er meget bra markert, dybden er fra 20-80 cm, og de fleste har markerte voller. Formen varierer, og i følge Odner og Johansen Kleppe som har registrert feltet (rapport i arkeologisk magasin, Tromsø Museum), kan man skille mellom 3 hovedtyper: "Gressbakkentufter" (5), "Karlebotntufter" (13), og "Mortensnestufter" (49). Størrelsen på tuftene varierer fra 3,5-9 x 3,5-15m. Maksimumsdatering av feltet som helhet: 5500 - 4000 BP.

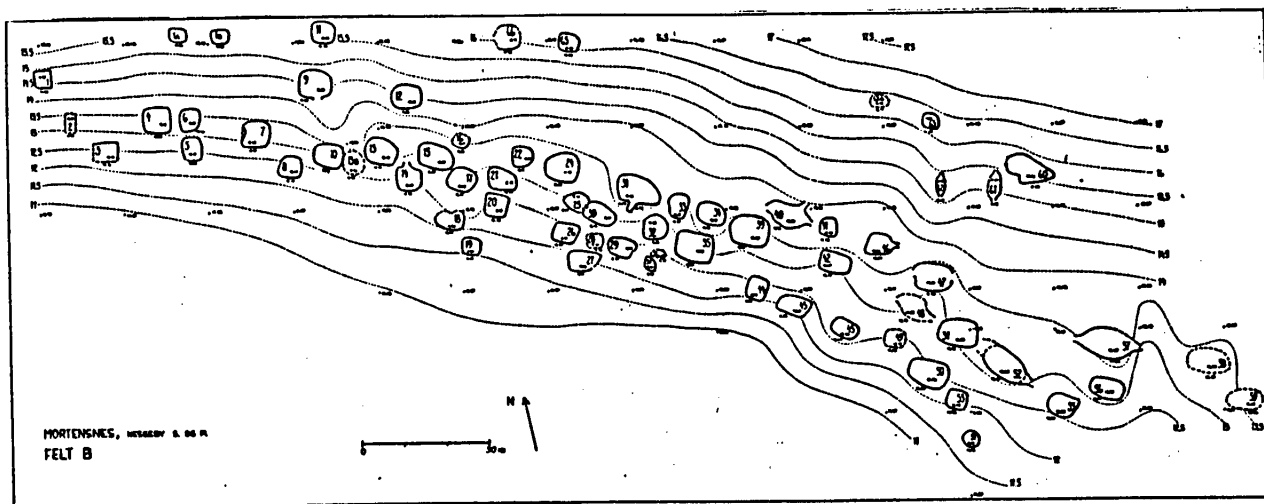
To av de såkalte "Mortensnestuftene" ble utgravd av Johansen Kleppe og Odner i 1967. Dessuten er det tidligere foretatt prøvegravninger to hustufter (Odner & Myhre 1960), og selv har jeg foretatt prøvegravninger i to hustufter. Det materialet som framkom ved disse undersøkelsene inngår i analysen.

Figur 17. Kartskisse over felt R3, 67 hustufter fra yngre steinalder/tidlig metalltid. (Etter Johansen & Odner 1968a: fig.4.)

R4, 12 - 15 m.o.h.

Et lignende felt som ovenfor med 66 hustufter, hvorav 58 av "Mortensnes-type", 2 av "Gressbakken-type", 2 av "Karlebotn-type" og 4 usikre (fig.18). Samme variasjon i størrelse som ovenfor. En av "Mortensnes-tuftene" er utgravd av Johansen Kleppe og Odner, og vil behandles i analysen. Maksimumsdatering av feltet som helhet: 4600 - 3800 BP.

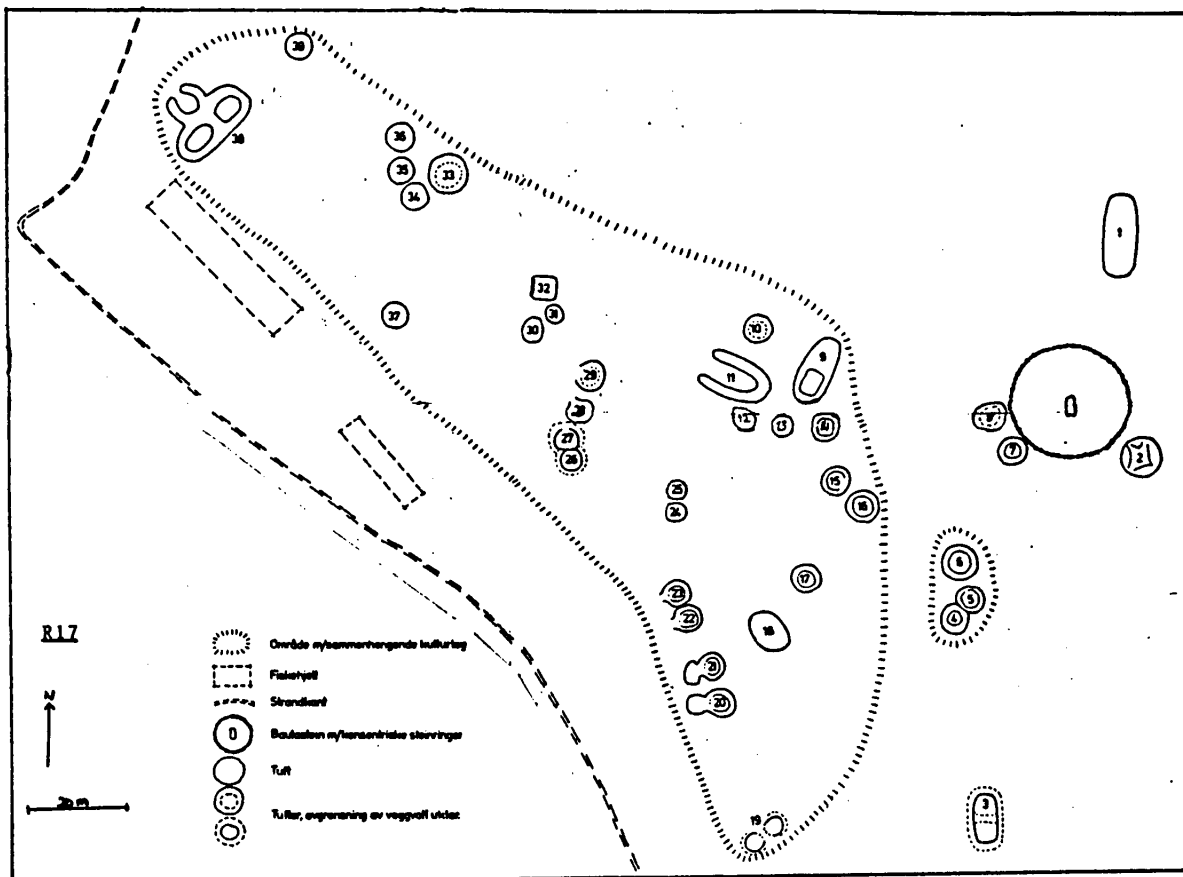

Figur 18. Kartskisse over felt R4, 66 tufter fra yngre steinalder og tidlig metalltid. (Etter Johansen & Odner 1968a:fig.5).

R17, 4 - 10 m.o.h.

Et felt med 47 gammetufter (fig.19). Tuftene varierer en del i både form og størrelse; fra små, sirkulære, til store, ovale/ rektangulære fellesgammetufter. De fleste tuftene har markerte vollar, og noen er tydelig nedgravd i forhold til terrenget. Størrelsen varierer fra 3-5 x 3-12 m. Gammetuftene skriver seg trolig fra middelalder og fram til slutten av forige århundre. I dette feltet er det også registrert en sannsynlig nausttuft (nr.11) som ligger ca.7 m.o.h., og derfor kan ha en jernalder-datering. Området som tuftene ligger i består av et sammenhengende kulturlag med en tykkelse som nok stedvis kan nærme seg 2 m. Dette kulturlaget skjuler med stor sannsynlighet strukturer fra tidligere perioder enn de som i dag er synlige på

overflaten. Det osteologiske materialet fra en mindre utgravning som ble foretatt i dette kulturlaget, men utenom noen synlig struktur, vil inngå i analysen. Den lavest liggende strukturen, en fellesgammetuft (nr.38), kan være rester etter den fellesgamme som Friis (1872) avbildet på slutten av 1800-tallet (se avhandlingens forside). Maksimumsdatering på høyeste nivå (10 m.o.h): 3000 BP.

Figur 19. Kartskisse over felt R17, 47 gammetufter fra middelalder/nyere tid.

4.2.2. Graver.

I felt R3 ble det i tillegg til tuftene funnet 21 "formodete" graver. Disse markerer seg som sirkulære til ovale forsengkninger eller runde til firkantete steinpakninger. Uviss datering.

R2 er et felt på i alt 207 graver (som er registrert - det finnes med stor sikkerhet flere) som er anlagt i en helleur. Gravene er undersøkt av Else Johansen Kleppe, og gravmaterialet er behandlet i hennes magistergradsavhandling fra 1974 (Bergen). Dateringen er ifølge E.J.Kleppe samisk jernalder, 0 - 1700 e.Kr. Dette vil diskuteres senere (kronologi - kapittelet). I tilknytning til gravfeltet ligger det en oppmuret offerring.

R1 er et felt på 35 graver tilsvarende felt R2. Også i tilknytning til dette gravfeltet ligger en oppmuret offerring.

R5 er et felt på 30 graver, tilsvarende R2 og R3.

4.2.3. Andre fornminnetyper.

I felt R3 (på grensen mot R17) er det registrert en bautastein/offerstein omgitt av 14 konsentriske steinsirkler. Bautasteinen er en oppreist naturstein (sandstein) som er ca 2,4 m høy. Steinsirklene rundt ligger med ca 1,5 m's mellomrom, og har en største diameter på 24 m. Steinsirklene og bautasteinen er omtalt allerede i 1694 av fogd Knag: "Udi Mortensnes ligger trøibug gjort av steen, midt derudi er oppreist en bred sten som kand icke sees nogen bokstaver paa". Med "trøibug" menes labyrint, og det er mulig at steinsetningene tidligere hadde form av en labyrint, slik at de konsentriske ringene er et resultat av Nordvis "rekonstruksjon" på midten av 1800-tallet. Bautasteinen går også under navnet transteinen/graksesteinen, på samisk Ceavcca-geadge (herav navnet Ceavcca-geadg-njarga om Mortensnes), og det er kjent at man ofret tran/grakse til steinen med ønske om god fiskelykke (se Nordvi 1858).

R13 er et felt med 3 forholdsvis dype forsenkninger, 2 x 3 meter. Kan være graver/dyregraver, men kan også ha hatt en annen funksjon.

I tillegg finnes det på Mortensnes en rekke vage og mulig menneskelagde strukturer som ikke er registrert (steinsetninger, vage forsenknonger, o.l.).

4.3. De arkeologiske undersøkelsene.

Avhandlingen vil fokusere på arkeologisk materiale fra boplasser (se 1.2.). Arkeologiske undersøkelser har vært foretatt på i alt 9 ulike boplasser (mindre prøvegravninger ikke medberegnet), med en kronologisk spredning fra eldre steinalder og fram til nyere tid. Intensjonen har vært, i nesten bokstavelig forstand, å grave en profil fra de høyeste og eldste bosetningsnivå og nedover i landskapet/framover i tid.

Fra eldre steinalder er det utgravd 3 hustufter og en mødding, det er utført mindre prøvegravninger i 3 hustufter, og det er foretatt overflateoppsamlinger på en lokalitet. Grunnen til at en så stor del av undersøkelsene er lagt til eldre steinalder er både at dette er en periode med lang varighet og at det arkeologiske materialet som fra før av er kjent er forholdsvis fragmentarisk. F.eks. er det utgravd svært få sikre hustufter fra denne perioden.

Fra første halvdel av yngre steinalder er det utgravd 2 hustufter, en dessverre nesten uten funn (dessverre bl.a. fordi en av intensjonene med utgravningene var innsamling av gjenstandsmateriale). En hustuft som er utgravd på et lavere nivå kan muligens dateres til slutten av yngre steinalder.

Fra tidlig metalltid (se definisjon i neste kap.) er 2 hustufter utgravd (Johansen & Odner 1968a; 1968b), men en av disse kan imidlertid være fra slutten av yngre steinalder (se ovenfor). I tillegg er det foretatt mindre prøvegravninger i fire hustufter fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid.

En mindre utgravning er i forbindelse med avhandlingen foretatt i kulturlag/mødding fra nyere tid/middelalder.

Egne undersøkelser ble foretatt i løpet av sommermånedene i 1985, -86 og -87, mens Johansen Kleppe og Odners undersøkelser foregikk i 1967.

Utgravningsstrategien har, som det vil framgå nedenfor, vært ganske lik i de forskjellige tilfeller. De fleste tuftene er totalgravd, men bare i enkelte tilfeller er det utgravd områder også utenfor tuftene. Dette må sees i forhold til den tid som har vært til rådighet for undersøkelsene. Skal det graves felt utenom synlige strukturer er det etter min mening viktig at feltene ikke blir for små, da det er vanskelig å forutsi lokalisering og utstrekning på eventuelle utendørs aktivitetsområder.

I funnlistene er Helskog, Indrelid og Mikkelsen's (1976) typologi over slätte steinartefakter anvendt. Dette bl.a. fordi en del av de redskapstypene som en ellers har operert med innen sørskandinavisk typologi kan være vanskelig å gjenkjenne i et materiale som ikke spalter på samme måte som flint. Avslag m/ rett, konkav el. konveks retusj kan være anvendt som skrapere, men bare enkelte av disse har hatt en slik form at de med stor sikkerhet har kunne gått under betegnelsen skrapere. Stikler er i de fleste tilfeller satt opp med et spørsmålstegn. Dette fordi denne artefakttypen kan være vanskelig å "gjenkjenne" i et grovkornig materiale. Når det gjelder materialet fra de såkalte "Mortensnes-tuftene" har jeg ikke benyttet katalogiseringene til Johansen og Odner, men følt det nødvendig å gå gjennom materialet på nytt. Dette for å få katalogiseringene inn i samme system og "sett med de samme øyne" som materialet fra de andre lokalitetene. Resultatet har da også blitt noe forskjellig fra deres katalogiseringer.

Hver undersøkt struktur er gitt et fornminnennummer samt et R-nummer som viser til kartskissene over de ulike feltene.

4.3.1. Åpen boplass fra eldre steinalder, 64 m.o.h.

Denne lokaliteten (R8) ligger høyst over dagens havnivå, og er derfor tolket som de eldste kjente spor etter bosetning på Mortensnes. Lokaliteten er nærmest totalrasert av et grustak, og det er på kanten av dette grustaket at de fleste funn er gjort. Oppsamlingene er foretatt uten noe fast system. Dette dels fordi lokaliteten er så forstyrret, men også fordi de fleste oppsamlingene ble foretatt flere år tilbake - på en tid da noen oppsamlingsstrategi ikke syntes nødvendig. Ingen overflatestrukturer er registrert. Eventuelle strukturer kan ha blitt ødelagt av grustaket, eller de kan ha vært av en slik karakter at de har levnet få eller ingen spor. En mulig tolkning blir da at telt har vært brukt som bolig. En annen tolkning er selvfølgelig at lokaliteten ikke er noen boplass, men et aktivitetsområde der bl.a. redskaper har blitt tilhugget.

Det er ikke funnet organisk materiale på lokaliteten, og den er følgelig ikke ¹⁴C-datert. Ifølge strandlinjediagrammet for området er maksimumsdateringen 10.000 BP.

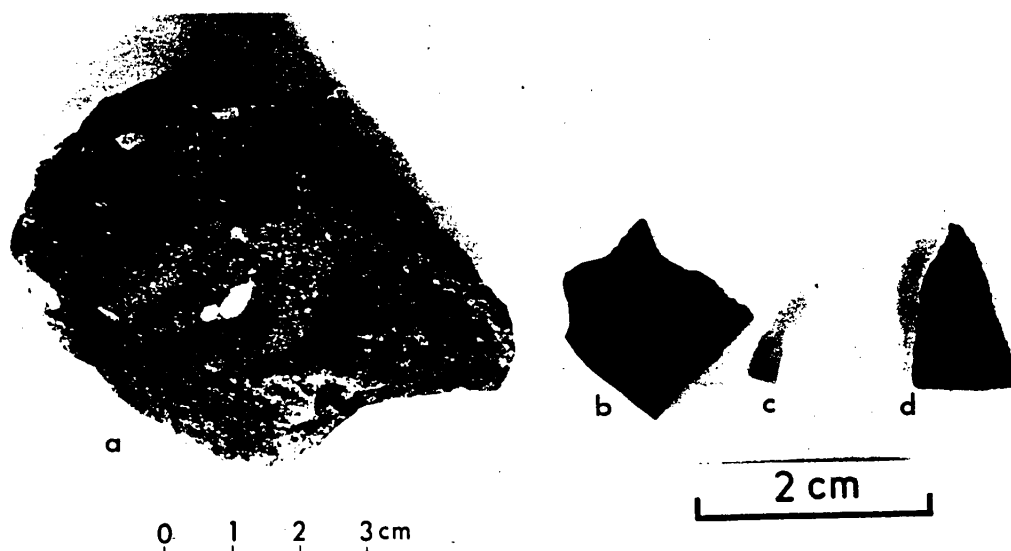
Tabell 1 viser oversikten over funnene fra lokaliteten. Materialet som er anvendt er kvartsitt, chert, kvarts og "dolomitt"¹. Størsteparten av funnene er av finkornet materiale. Innslaget av flekker, den tosidige tilhogde "skiven" (fig.20:a) og mikrolittene (fig.20:d) viser en kronologisk plassering i eldre steinalder. Det samme vil jeg si om borene (fig. 20:b og c) (se diskusjon i neste kapittel). Skiver har vært beskrevet som typisk for Komsa-kultur (Bøe og Nummedal 1936, Hagen 1983). Med skiver menes her store tildels flatehugde avslag, gjerne av grov kvartsitt. Denne gjenstandstypen er ikke med i Helskog, Indrelid

¹. Med betegnelsen "chert" menes en meget kvartsrik og finkornet bergart (tilnærmet lik flint). "Dolomitt" er ikke egentlig dolomitt, men har tidligere vært brukt som benevnelse på dette materialet. Mineralanalyser har vist at materialet er meget kvartsrikt, og kan ha en vulkansk opprinnelse (se diskusjon om råstoff i neste kapittel).

og Mikkelsens typologi (1976), men jeg har allikevel valgt å definere den som en egen gjenstandstype.

ARTEFAKT	ANTALL
Bipolar kjerne	5
Uregelmessig kjerne med minst 2 plattformer	4
Rundkjerne / knute	1
Mikrolitt	3
Avslag m/ retusj	17
Avslag m/retusj på en sidekant, brukspor på den andre	3
Borspiss	5
Stikkel (?)	5
Ryggflekke	1
"Skive"	1
Avslag m/bruksspor	9
Avslag	197
Flekker	7
Flekkelign. avslag	7
Sum slåtte steinartefakter	175

Tabell 1. Funnoversikt fra felt R8 (eldre steinalder) (ts.8324).

Figur 20. Funn fra felt R8. a) skive, b) og c) bor, d) del av mikrolitt.

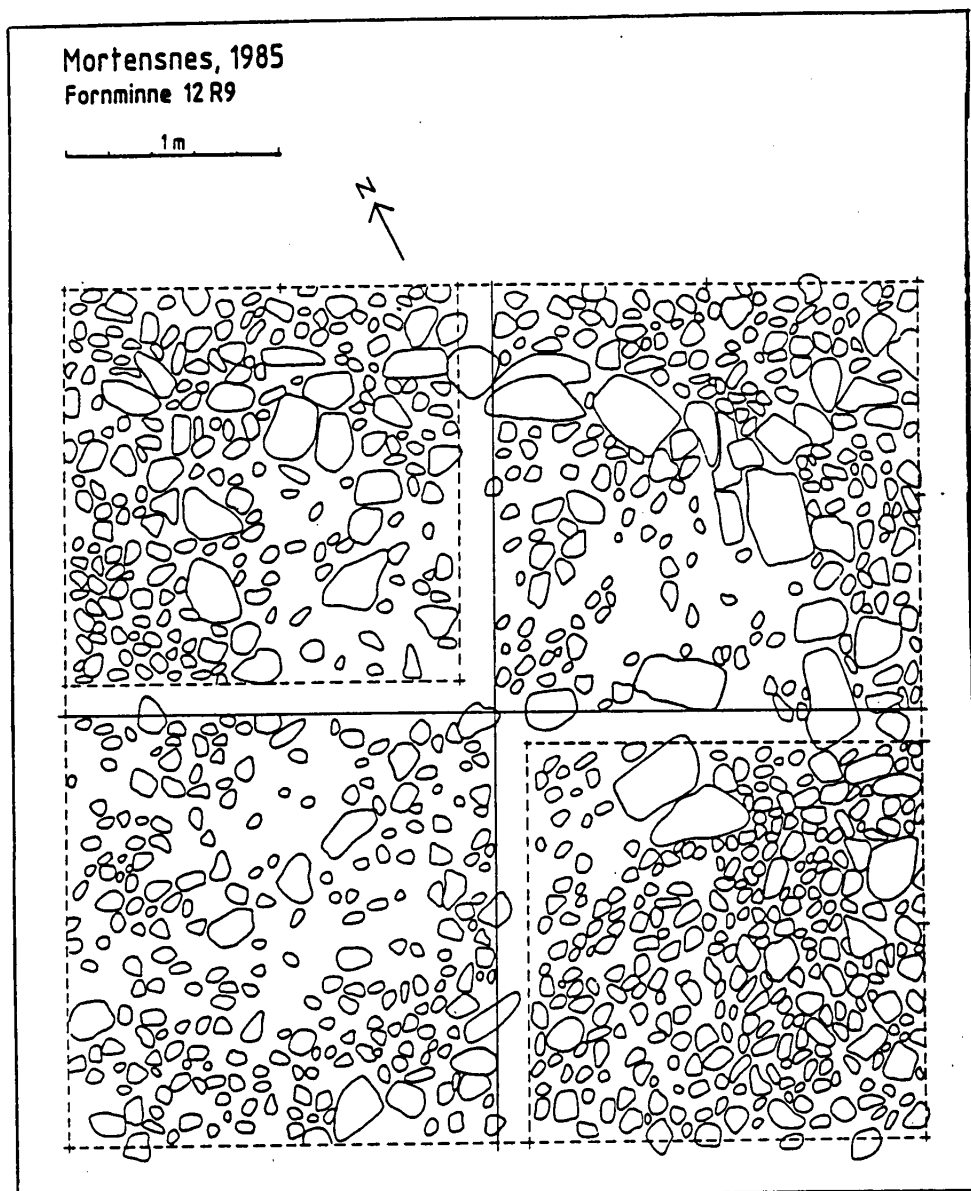
Det at funnene er gjort ved overflateoppsamling skaper endel usikkerhetsmomenter. Artefaktene kan ha blitt selektivt innsamlet - de største og mest synlige har blitt plukket opp mens resten har blitt liggende igjen - og det samlede materialet gir dermed et lite representativt bilde av lokaliteten. Det skal imidlertid nevnes at en slik selektiv innsamling ble bevisst forsøkt unngått.

4.3.2. Hustuft fra eldre steinalder, 44 m.o.h.

Denne hustufta (fornminne 12, R9) var, som de andre i feltet, meget svakt markert. Den hadde en vag indre forsenkning og antydning til avgrensning av større stein i ytterkant. Utgravningen omfattet et kvadratisk felt på 16 m². Avslag ble samlet for hver 1/4's m², mens avslag og flekker som hadde spor etter bearbeiding ble innmålt til cm's nøyaktighet i et tredimensjonalt koordinatsystem. Tufta ble gravd i 2 lag, hvor det ene var opprenskning etter torv, og det andre grov grus iblandet steinalderartefakter. Dette laget var ikke tykkere enn maksimalt 5 cm.

Plantegningen på fig.21 viser hvordan tufta så ut under torva. Det indre av tufta inneholdt lite stein i forhold til den naturlige strangrusen den lå på. Nedsenkningen av tuftas indre betyr dermed ikke at tufta er nedgravd, men at den er ryddet for stein. Tufta ble delvis avgrenset av større stein, av undertegnede tolket som en teltring. Muligens kan noen av steinene ha vært flyttet på, slik at steinsirkelen opprinnelig har vært hel, eller de kan ha støttet opp en såkalt "halvkåta" (vindskjul). Utgangen blir i begge tilfeller mot vest, mot havet. Det området som var ryddet for stein antyder et indre areal på ca. 10 m².

Noen steinsetning eller ildsted inne i tufta ble ikke funnet, og dermed heller ikke trekull for ¹⁴C-datering. Ifølge strandlinje-diagrammet for området er maksimumsdateringen for tufta 9200 BP.

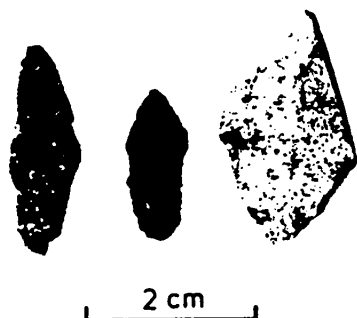

Figur 21. Plantegning av fornminne 12, R9.

Tabell 2 viser funnoversikten fra utgravningen. Artefaktmaterialet er hovedsakelig grovkornet kvartsitt og kvarts, men med innslag av finere kvartsitt og chert (særlig redskapene er av finere materiale). Antall flekker er få, noe som kan sees i sammenheng med det grove materialet. Av artefakter som daterer til eldre steinalder kan de toeggete spissene trekkes fram, av disse regnes 2 som sikre (fig.22).

ARTEFAKT	ANTALL
"Rundkjerne", uregelmessig	2
Kjerne m/ en plattform, uregelmessig ..	1
Kjerne med 3 plattformer, uregelmessig	1
Mulig bipolar kjerne	1
Toeget spiss med retusjert tange	3
Skjevt tverregget, uregelmessig spiss	1
Stikkel (?)	8
Avslag m/ retusj	3
Avslag m/ retusj langs en sidekant, og bruksspor langs den andre	4
Avslag m/ bruksspor	9
Avslag	472
Flekker	5
Flekkelign. avslag	22
Sum slätte steinartefakter	532

Tabell 2. Funnoversikt fra fornminne 12, R9 (ts.8459).

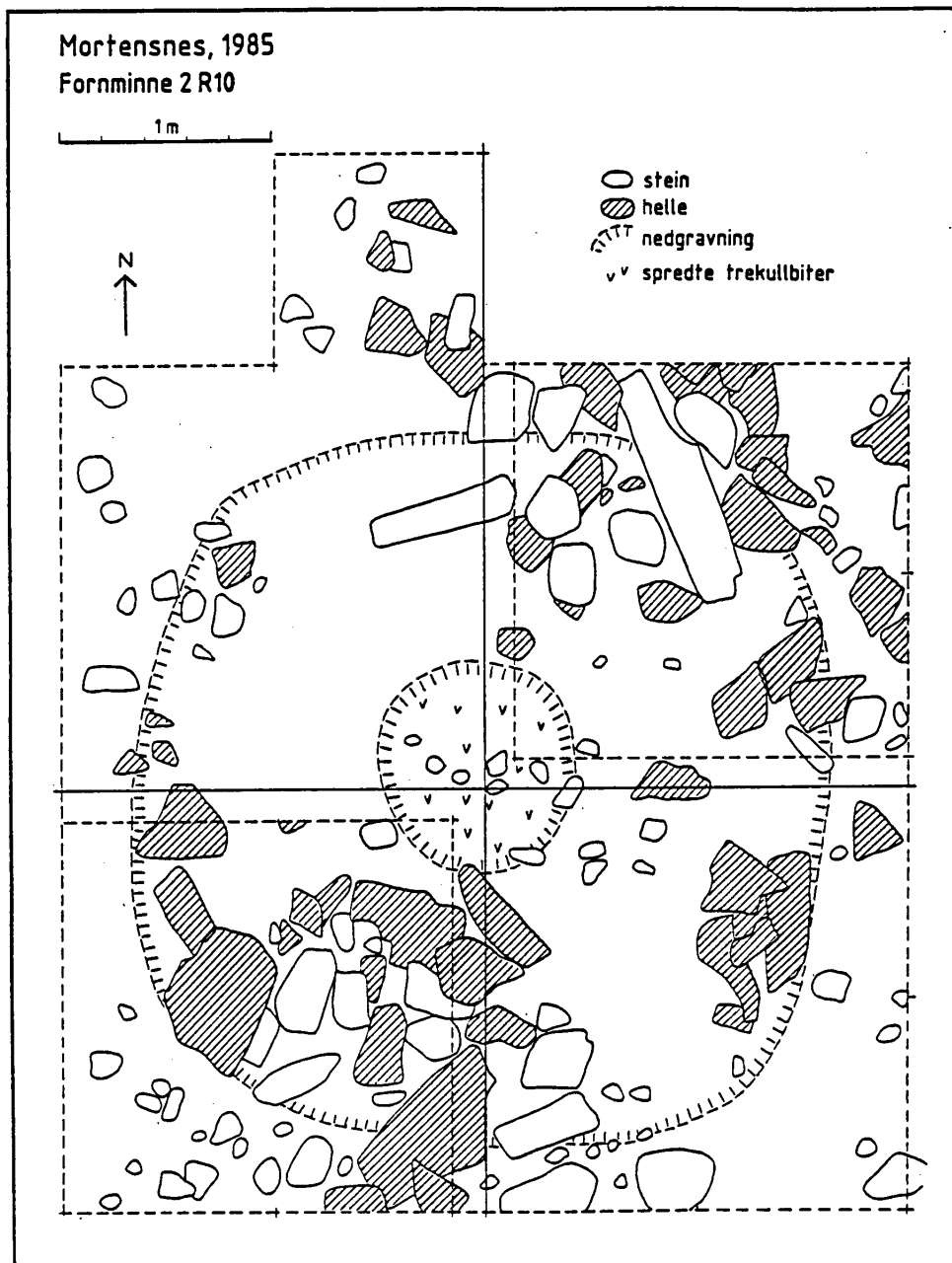

Figur 22. Funn fra fornminne 12, R9.
Tre toeggede spisser.

4.3.3. Hustuft fra eldre steinalder, 40 m.o.h.

Denne hustufta (fornminne 2, R10) var forholdsvis godt markert. Den var opp til 10 cm dyp, og hadde antydning til voller. Utgravningen omfattet et areal på 17 m², slik at hele tuftas indre ble undersøkt. Avslag / flekker ble samlet for hver 1/4

m², mens bearbejdede gjenstander ble målt inn i et koordinat-system. Det ble gravd i 3 lag: ett som opprensning etter avtorving, ett 3-5 cm ned i den artefaktførende grusen, og ett ned til steril grunn. Funnfordelingen og -typene viste ingen forskjell gjennom lagene.

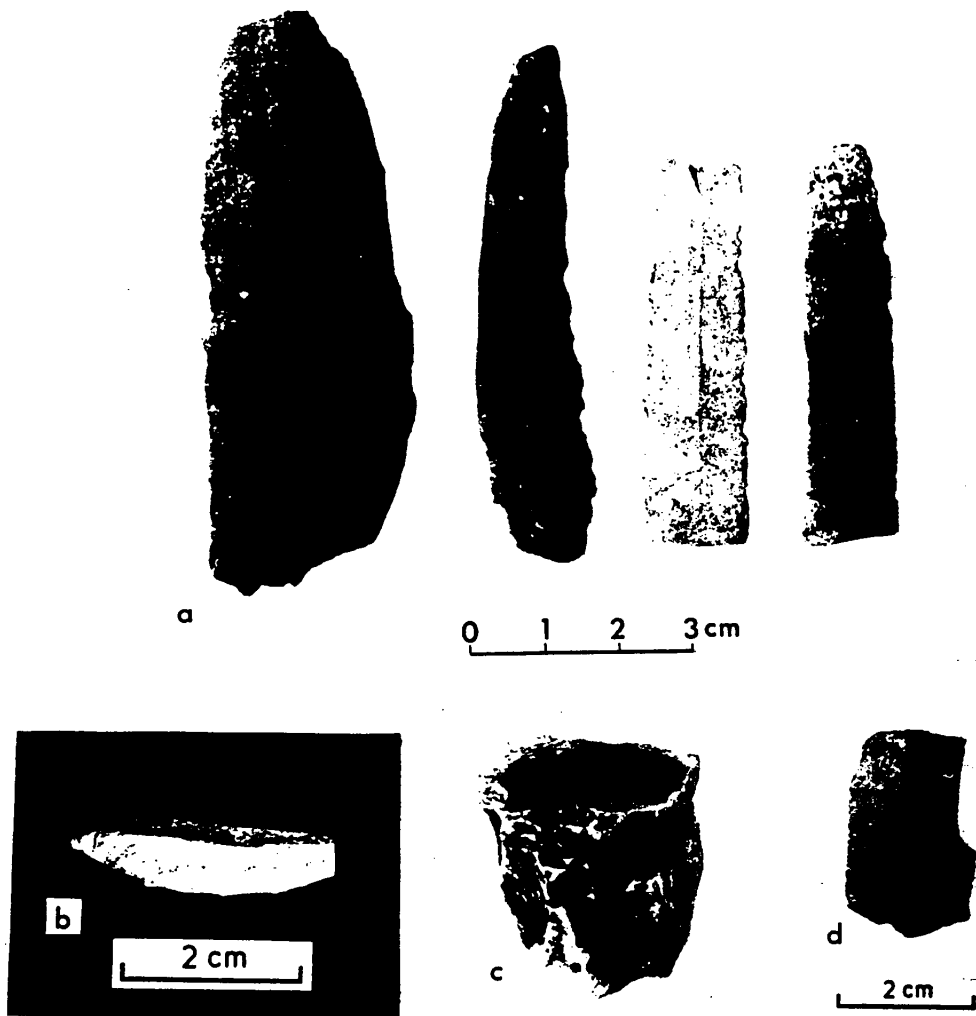
Figur 23. Plantegning av fornminne 2, R10.

Fig.23 viser plantegningen av bunn av lag 1. De fleste større stein inne i tufta var flate heller som lå over det artefaktførende laget. Disse hellene har trolig vært en del av veggkonstruksjonen som senere har rast sammen. Tufta hadde ingen tydelig utgang. Nedgravningen av tufta samt de lave vollene gjør at den tolkes som en gammekonstruksjon. Også på dagens samiske gammer er det vanlig at flate stein støtter opp om veggene. Ildstedet var ikke steinsatt, men midt i tufta var grusen mørkere og inneholdt spredte trekullbiter. 14C-datering av tufta ga resultatet 8500 +/- 120 BP. Tuftas beliggenhet over samtidig havnivå blir da 5-7 m.

Tabell 3 viser funnoversikten fra utgravningen. Funnene består hovedsaklig av finkornet "dolomitt" eller chert, men også noe kvarts og middelskornig kvartsitt. Det ble funnet en rekke flekker(fig.24,a), flekkefragmenter, samt en konisk flekkeblokk (fig.24,b) som vitner om en velutviklet flekketeknikk. En av stiklene som ble funnet har et for denne artefaktypen "klassisk" utseende (fig.24,c). Disse funnene samt mikrolitten (fig.24,d) dateres tradisjonelt til eldre steinalder.

ARTEFAKT	ANTALL
Kjerne m/ en plattform	6
Kjerne m/ 2 plattformer	2
"Rundkjerne"	3
Bipolar kjerne	1
Uregelmessig kjerne	1
Mikrolitt	1
Avslag og flekker m/ retusj	12
Avslag og flekker m/ retusj langs en sidekant, bruksspor langs den annen	3
Spiss el. bor	1
Stikkel	2
Avslag	350
Flekker	28
Flekkelign. avslag	23
Sum slåtte steinartefakter	433

Tabell 3. Funnoversikt fra fornminne 2, R10 (ts.8327).

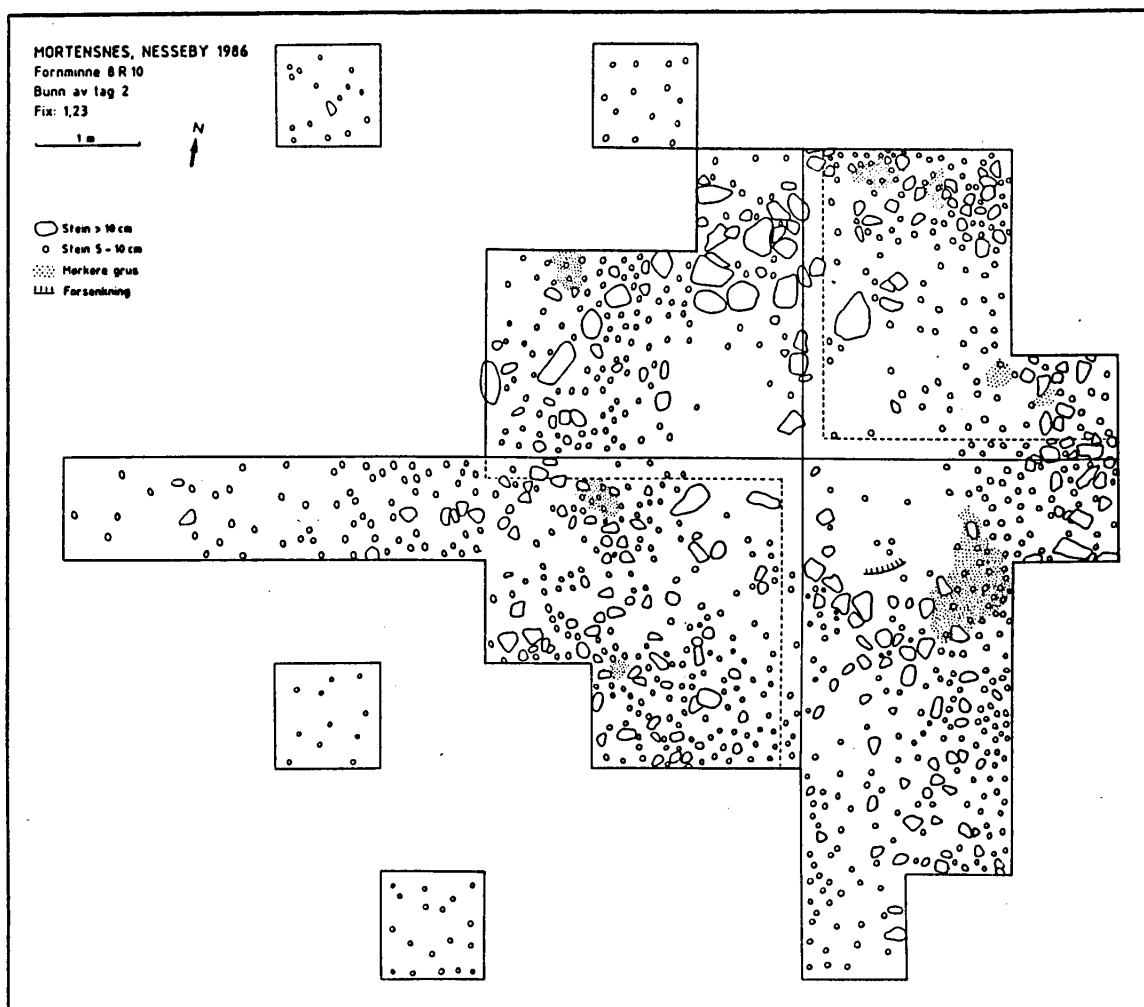

Figur 24. Funn fra fornminne 2, R10. a) flekker, b) mikrolitt, c) konisk flekkekjerne, d) stikkel.

4.3.4. Hustuft fra eldre steinalder, 37 m.o.h.

Før utgravning tegnet tufta (fornminne 8, R10) seg som en vag forsenkning i terrenget. Den var tilnærmet sirkulær med en diameter på ca. 4 m. Utgravningen omfattet 37 m², hvorav 8-9 lå på yttersiden av tufta. Det ble gravd 3 lag hvorav det første var opprensning etter avtorving, det andre grus iblandet steinartefakter, og det tredje (bare gravd i sentrum av tufta og langs profilene) var sandig grus med enkelte trekullbiter (i sentrum). Det artefaktførende laget var opp til 10 cm dypt.

Avslag og flekker ble samlet for hver 1/4 m², mens bearbejdede artefakter ble målt inn til nærmeste cm i et koordinatsystem.

Figur 25. Plantegning av fornminne 8, R10.

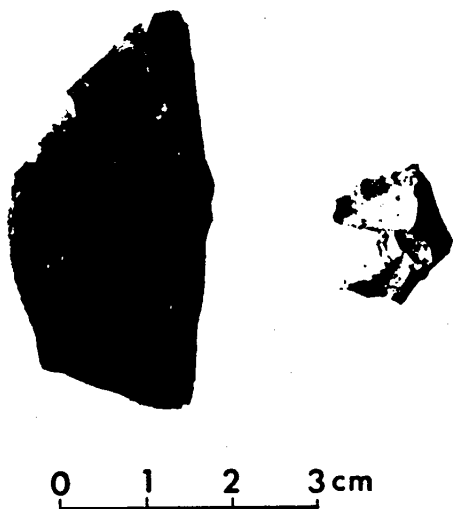
Fig.25 viser tufta etter avtorvinga. Tuftas avgrensning ble delvis markert av halvstore til store stein. I tillegg var det i ytterkant av tufta noen steder mørkere flekker i grusen (av ukjent opprinnelse). Det indre av tufta var ryddet for mindre stein, noe som også var tilfellet for en av de andre utgravde hustuftene (formn.12, R9). Tolkningen her blir da også den samme - at tufta er restene etter en teltstruktur. Gulvarealet er ca. 12 m². Tufta hadde ingen klar utgang. Det ble ikke funnet noe stensatt ildsted, men i sentrum av tufta ble det funnet enkelte trekullbiter. Desverre viste mengden seg å være for liten til en

konvensjonell 14C-datering. Maksimumsdateringen av tufta er ca. 8.800 BP.

ARTEFAKT	ANTALL
Ensidig kjerne med en plattform	2
Kjerne med 2 plattformer	1
Rundkjerne / knute	3
Mikrolitt	2
Bor	1
Flekk el. avslag m/ retusj	15
Flekk el. avslag m/ retusj langs en sidekant, bruksspor langs den annen	5
Avslag el. flekke m/ bruksspor	93
Avslag	1099
Flekker	114
Flekkelign. avslag	21
Sum slåtte steinartefakter	1357

Tabell 4. Funnoversikt fra fornminne 8, R10 (ts.8486).

Figur 26. Funn fra fornminne 8, R10. To ensidige flekkekjerner.

Gjenstandsmaterialet er utelukkende finkonet: chert, "dolomitt" og finkornet kvartsitt. Artefaktene vitner om en velutviklet flekketeknikk. Av funn kan trekkes fram bl.a. de ensidige flekkekjernene (fig.26).

4.3.5. Prøvegravninger i hustuffer fra eldre steinalder, 32 og 30 m.o.h.

Under registreringen av fortidsminnene i 1984 ble det foretatt begrensede prøvegravninger i enkelte tuffer. Bl.a. ble det tatt prøvestikk på 1/2 x 1/2 m i to tuffer som lå 32 og 30 m.o.h. (R11 og R14). Det ble funnet en del avslag av kvarts, kvartsitt og chert. Tuftenes høyde over havet, deres form og de funn som ble gjort, indikerer en datering til eldre steinalder.

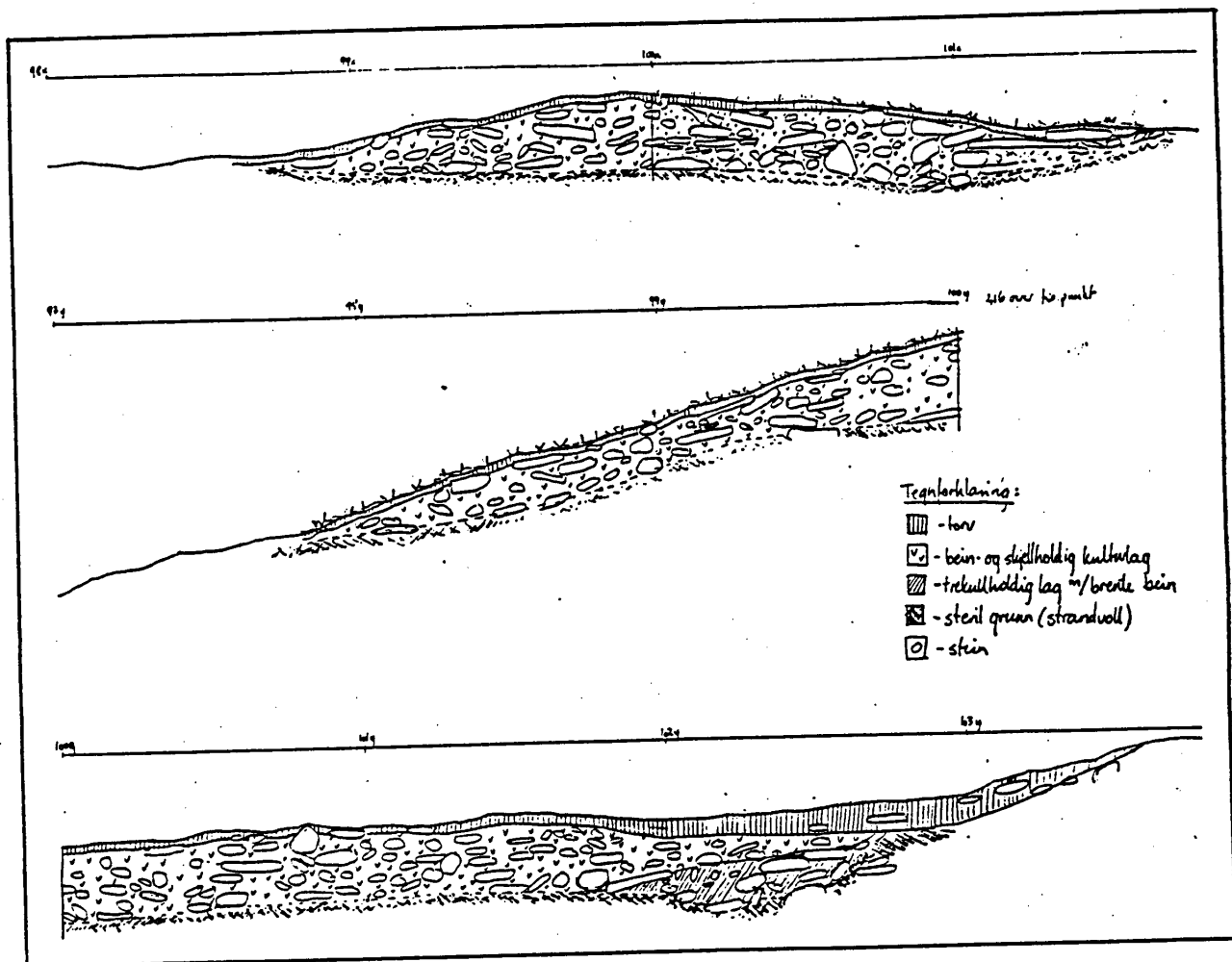
4.3.6. Mødding fra slutten av eldre steinalder, 27 m.o.h.

Møddingen (form.8 R12) tegnet seg som en lav, vegetasjonsbevokst forhøyning på en ellers nesten vegetasjonsfri strandvoll. Den dekket et areal på ca. 13 m². 8 m², dvs ca. halvparten av møddingen, ble utgravd (to motstående kvadranter). Det ble gravd i 10 cm's mekniske lag. Jorden ble soldet gjennom 4 mm's netting, men i 1/4 m ble jorda soldet gjennom 1 mm's netting for kontroll og sammenligning. Alle redskap ble innmålt i koordinat-systemet, mens avslag og bein ble samlet for hver 1/4 m².

Fig. 27 viser kryssende profiler gjennom møddingen. På det tykkeste var kulturlaget 20 cm tykt. Det inneholdt en del bein og skjell, men også en stor mengde stein. Noen av disse var varmepåvirket (kokstein og skjørbrent stein), men de aller fleste var naturlige strandvollstein - dvs. avrundete heller. I bakkant av møddingen var det en konsentrasjon av brente bein og trekull, noe som ble tolket som et ildsted. Dette kan bety at det har stått en huskonstruksjon like bak møddingen. Trekull fra dette ildstedet er 14C-datert til 3860 +/- 200 BP, kalibrert til 2040-2590 f.Kr, mens trekull fra selve møddingen er datert til 5770 +/- 190 BP, kalibrert til 4403 - 4896 f.Kr. Funnmaterialet fra utgravningen peker i retning av den eldste dateringen. Høyda over datidig havnivå blir da 4-5 m. Siden den yngste dateringen hverken stemmer med funnmaterialet eller høyde over havet/plasseringen i terrenget velger jeg å se bort fra den.

En oversikt over gjenstandstypene fra tufta er vist i tabell 5. Av gjenstandstyper kan de tverreggete og eneggete spissene trekkes fram (fig.28). I sørskandinavisk kronologi tilhører tverreggete pilespisser nettopp slutten av eldre steinalder. Bare to bearbejdede beingjenstander ble funnet i møddingen. Et tilspisset beinstykke (nål?) og en hakkelignende gjenstand av reinhorn (fig.29).

Tabell 6 viser artsbestemmelsen av beinmaterialet. I tillegg til bein fantes en større mengde bløtdyrskall. Dette materialet er ikke eksakt bestemt, men synes hovedsaklig å bestå av kuskjell og snegler som finnes i strandsonen. Forholdet bløtdyrskall/bein i møddingen var ca. 1:1.

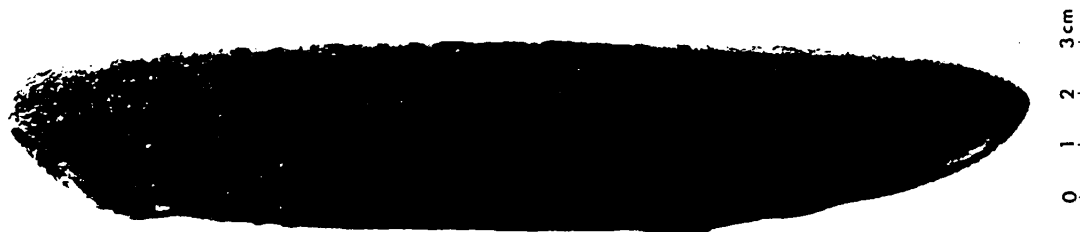
Figur 27. Profiltegninger fra fornminne 8, R12.

ARTEFAKT	ANTALL
Kjerne med en plattform	2
Rundkjerne / knute	5
Uregelmessig kjerne	4
Enegett spiss	5
Tverregget spiss	7
Avslag m/ retusj	4
Avslag m/ retusj langs en sidekant, og bruksspor langs den annen	2
Stikkel (?)	3
"Skive"	1
Avslag	233
Flekkelignende avslag	3
Sum slatte steinartefakter	269
Del av hein	1
Hakkelignende redskap av horn	1
Tilspisset beinredskap, nål	1

Tabell 5. Funnoversikt fra fornminne 8, R12 (ts.8460).

Figur 28. Funn fra fornminne 8, R12. Tverreggede og skjevt tverreggede spisser.

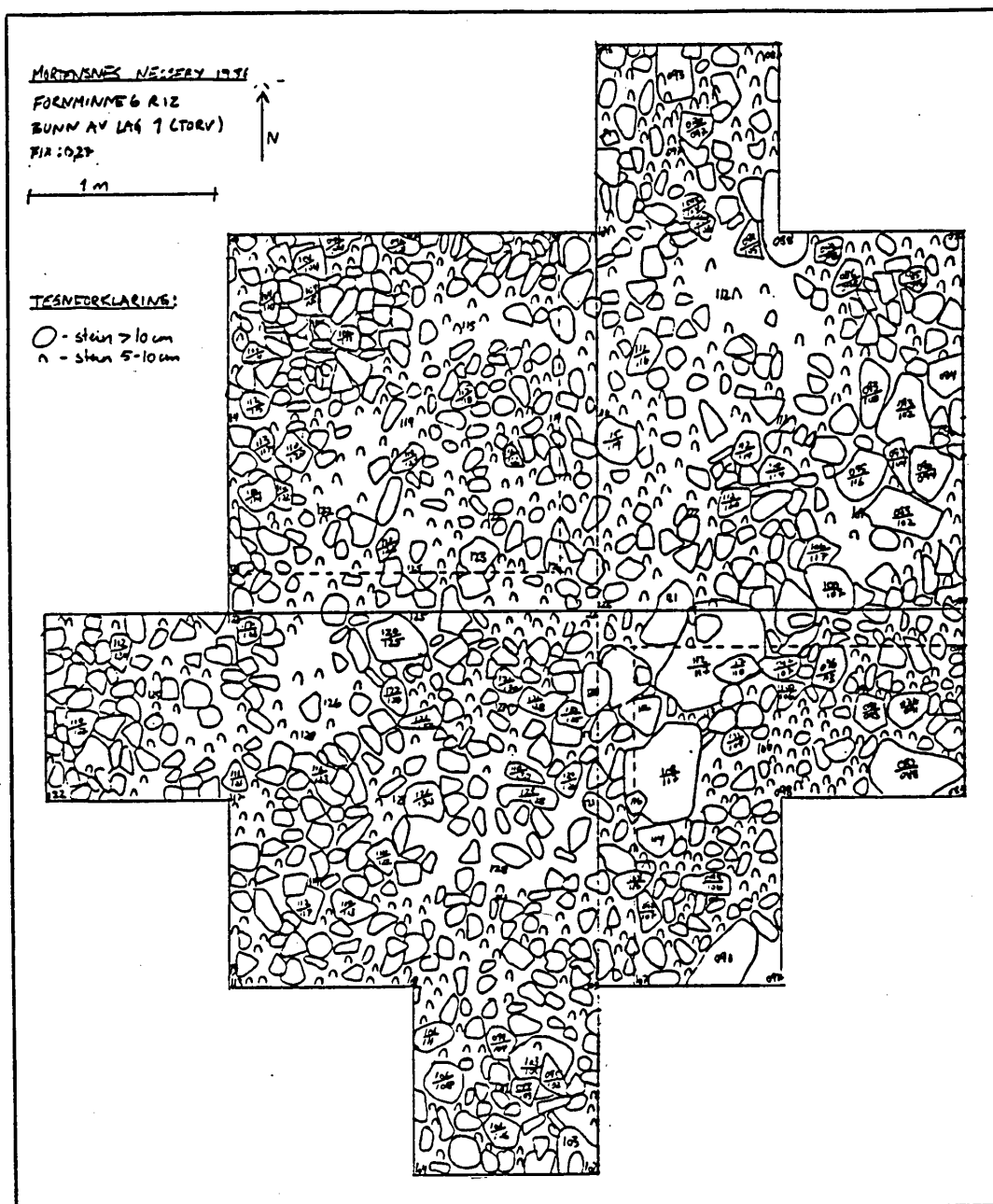
Figur 29. Hakkelignende gjenstand av horn fra fornminne 8, R12.

	fragment	vekt (g)
MAMMALIA		
Castor fiber, bever	5	5,5
Rodentia, smågnager	15	1,0
Canidae, hundefamilien	1	<0,5
Pgophoca groenlandica, Grønlandssel	4	39,0
Phocidae, sel	25	40,5
Cetacea, hval	1	104,0
Art ubestemt	2	1,0
Bestemte	53	191,0
Ubestemte	265	209,0
Sum	318	400,0
AVES		
Sula bassana, havsule	1	2,5
Anas penelope, brunnakke	2	3,5
Tringa totanus, rødstilk	1	<0,5
Calidris canutus, polarsnipe	1	<0,5
Lagopus mutus, fjellrype	3	0,5
Larus hyperboreus, polarmåse	5	4,5
Larus marinus, svartbak	2	1,0
Rissa tridactyla, krykkje	67	16,5
Sterna species, terne	7	0,5
Uria aalge, lomvi	13	3,0
Uria lomvia, polarlomvi	23	11,0
Pinguinus impennis, geirfugl	3	4,5
Fratercula arctica, lundefugl	2	<0,5
Art ubestemt	107	11,0
Bestemte	237	59,0
Ubestemte	267	21,5
Sum	504	80,5
PISCES		
Clupea harengus, sild	24	0,5
Gadus morhua, torsk	761	231,5
Melanogrammus aeglefinus, hyse	38	14,5
Pollachius virens, sei	61	10,0
Molva molva, lange	34	14,5
Brosme brosmes, brosmes	16	6,0
Merlangius merlangus, hvitting	11	<0,5
Heterosomata, flyndrefisk	9	7,0
Bestemte	1954	284,0
Ubestemte	3414	519,0
Sum	4368	803,0

Tabell 6. Osteologisk materiale fra fornminne 8, R12 (J.S.734).

4.3.7. Hustuft fra begynnelsen av yngre steinalder, 24 m.o.h.

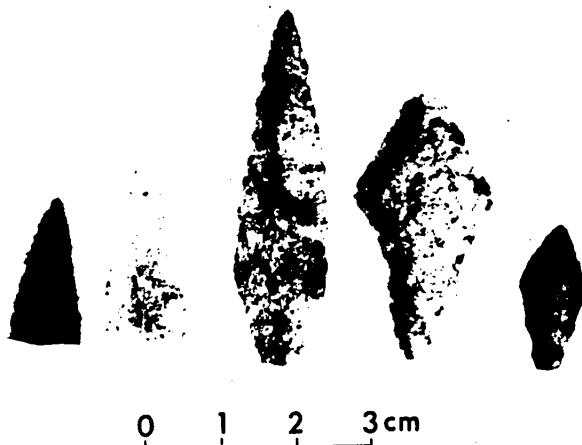
Tufta (fornminne 6, R12) var forholdsves godt markert, med dybde opptil 15 cm. I framkant hadde den antydning til en svak voll. Tufta hadde ingen tydelig utgang. Formen var tilnærmet sirkulær, med diameter 4 m². Utgravningen omfattet 21 m², hvoran 3 lå på yttersiden av tufta. Tufta ble grav i 2 lag: 1, opprensning etter avtorving og 2, ned til steril grus. Redskap ble målt inn i koordinatsystemet, mens avslag ble samlet for hver 1/4 m².

Figur 30. Plantegning av fornminne 6, R12.

Fig.30 viser tufta etter avtorving. Det artefaktførende laget inneholdt store mengder stein, hvorav bare en liten del var synlig varmepåvirket. Steinene gjorde det vanskelig å fastslå avgrensningen av gulvet i tufta, men avtorvingen avdekket et sirkulært til ovalt område som var delvis ryddet for stein (se fig.30). Tufta hadde ikke noe tydelig steinsatt ildsted, men i sentrum av tufta var det en konsentrasjon av brente bein og trekullbiter. To dateringen av trekull herfra ga resultatene 5700 +/- 90 BP, kalibrert 4460 - 4720 f.Kr., samt 4800 +/- 120 BP, kalibrert 3370 -3380 f.Kr. Den yngste dateringen er noe yngre enn en skulle forvente i forhold til gjenstandsmaterialet, og vil medføre en meget høy beliggenhet over datidig havnivå (ca.10 m) og en noe merkelig plassering i terrenget - i bunnen av en tidligere bukt som på denne tiden skulle være et myr-/sump-område. Den eldste dateringen er nesten den samme som fra den utgravde møddingen (se ovenfor), men redskapsinventaret er derimot totalt forskjellig. Standardavviket (+/-90) muliggjør en datering ned mot 5600 BP, noe som etter min mening er en mer sannsynlig alder på tufta.

Tabell 7 viser funnoversikten fra utgravningen. De flatehugde pilesplissene med spiss basis (fig.31) bekrefter en datering til begynnelsen av yngre steinalder (se diskusjonen i 5.4.1.).

Figur 31. Funn fra fornminne 6, R12. Flatehugde pilesplisser (de to lengst til venstre er defekte).

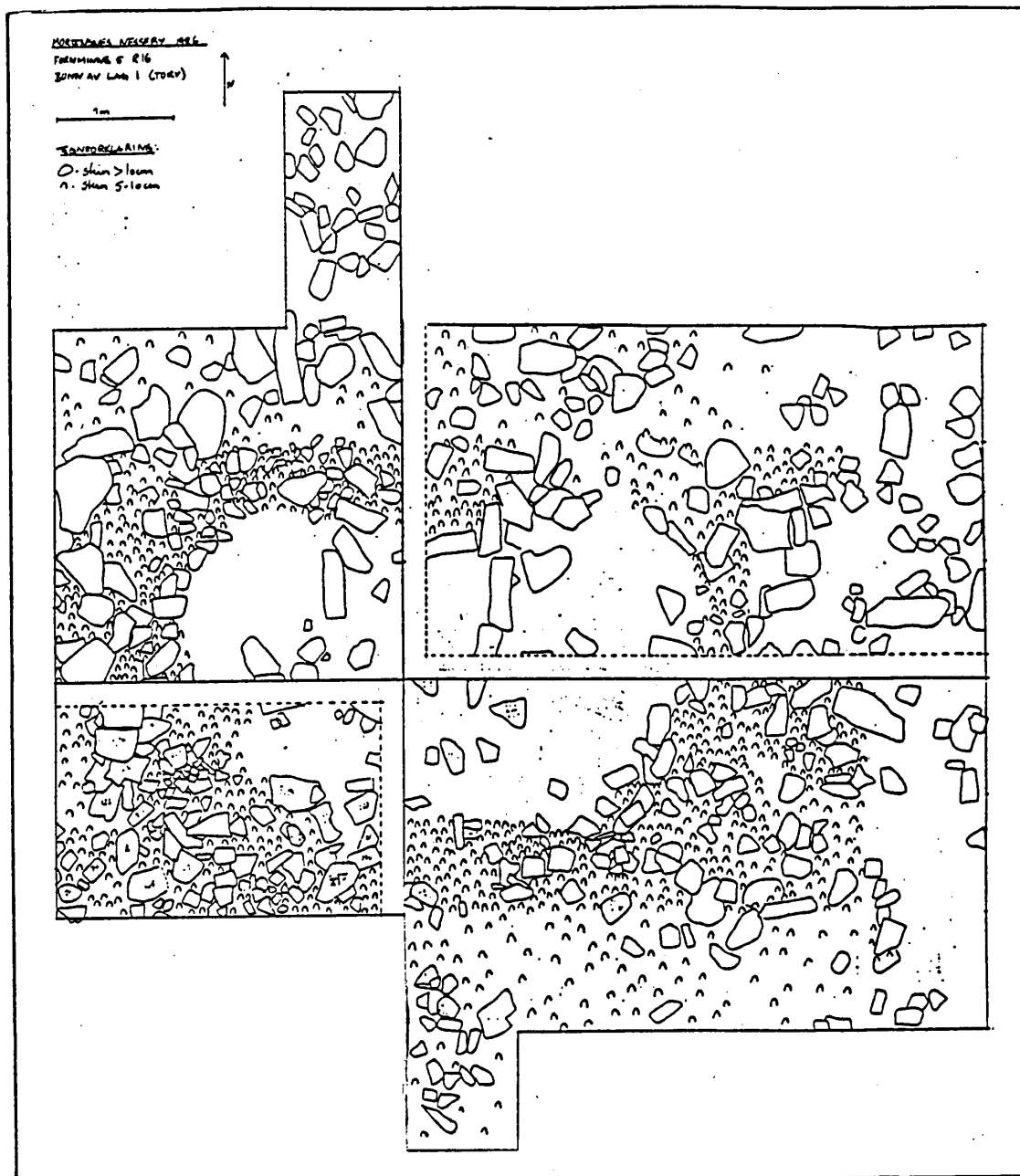
ARTEFAKT	ANTALL
Bipolar kjerne	1
Flatehugd, lansettforma pilespiss ..	3
Flatehugd, tilnærmet rombisk pilespiss	2
Flatehugd spydspiss el. kniv	1
Flatehugd skraper	2
Forarbeide til flatehugd redskap ...	2
Avslag m/ retusj	2
Avslag m/ retusj langs en sidekant, bruksspor langs den andre	1
Avslag med bruksspor	3
Avslag	280
Sum slåtte steinartefakter	297
Pilespiss av skifer ("Nyelv-pil") ..	4
Eneget skiferkniv	2
Toegget skiferkniv	6
Skiferkniv, fragment	1
Øks av skifer	1
Ubestemmelig skiferfragment	5
Fiskesøkke	2
Hammerstein	1

Tabell 7. Funnoversikt fra fornminne 6, R12 (ts.8487).

4.3.8. Hustuft fra yngre steinalder, 24 m.o.h.

Denne tufta (fornminne 5, R16) lå på samme nivå som den foran beskrevne, men hadde en helt annen form og størrelse. Den var meget godt markert med dybde opptil 0,5 m i bakkant og med lave voller (ikke i bakkant). Formen var rektangulær, ca 5 x 4 m, og den var orientert parallell med fortidig strand. Ingen utgang ble registrert. 51 m² ble utgravd, hvorav minst 18 utenfor selve tufta. I sentrum av tufta ble det gravd i en dybde av ca. 20 cm.

Fig.32 viser tufta etter avtorving. Torva var svært tykk inne i tufta mens den på vollene var tynn. Dette betyr at nedgravningen var enda større enn den virket før avtorvingen. Det virker som om tufta er spor etter en forholdsvis solid bygning, sannsynligvis en slags gammekonstruksjon. Vollene inneholdt store mengder større og mindre stein. Også inne i tufta var det en del større

Figur 32. Plantegning av fornminne 5, R16.

stein, og noen av dem dannet en firkantig struktur. Disse steinene lå delvis i torva, og kan derfor være sekundære i forhold til tufta. Dette gjelder antakelig også en del never og trekull som ble funnet like under torva. Det ikke søkt om 14C-datering av tufta, bl.a. fordi stratigrafien virket noe usikker. Tufta var meget funnfattig. Det ble funnet noen få avslag av grovkornig kvartsitt, en lang slank pilespiss av skifer - en såkalt "Nyelv-pil" - og en stor slipestein av bergartsmateriale.

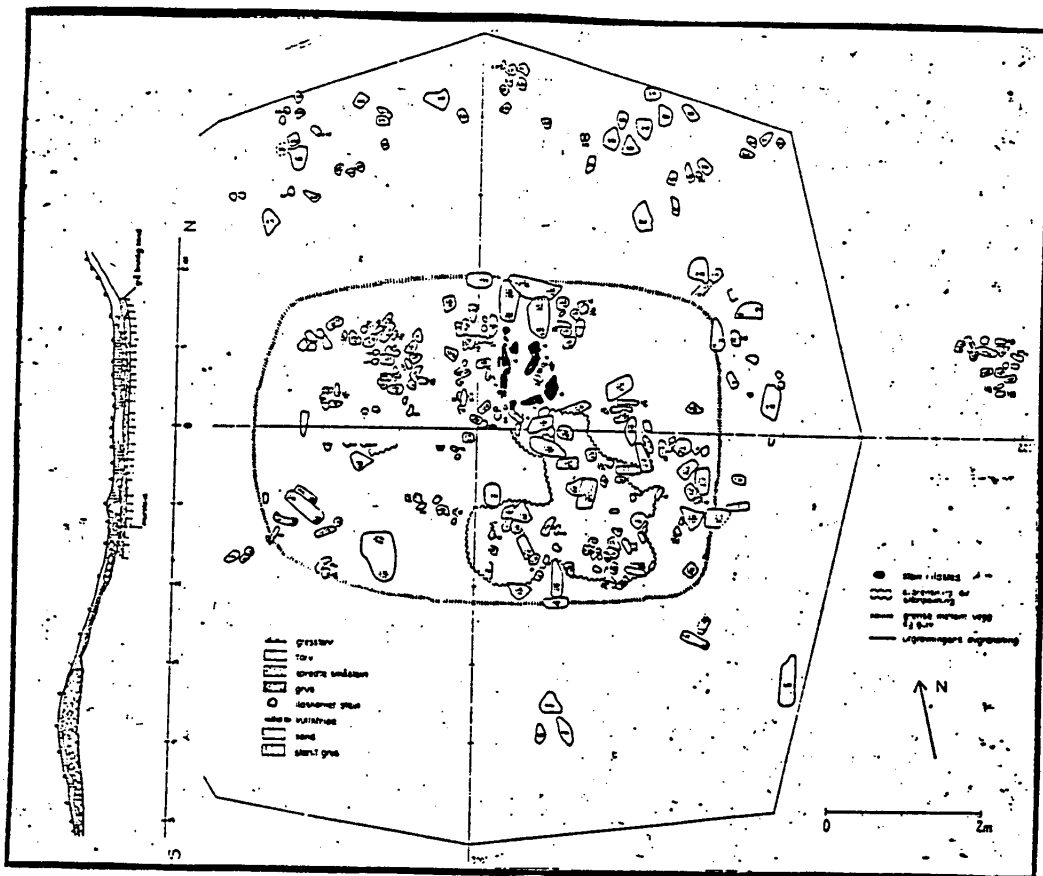
Nyelv-pila kan dateres til første halvdel av yngre steinalder (se diskusjon i neste kapittel), og også på grunnlag av høyde over havet er det sannsynlig at tufta opprinnelig tilhører denne perioden.

4.3.9. Hustuft fra tidlig metalltid, 14,5 m.o.h.

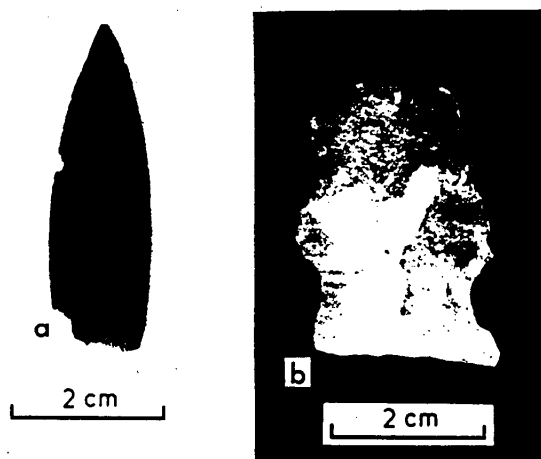
Denne tufta (Fornminne 10, R4), som er en såkalt "Mortensnes-tuft", ble utgravd av Else Johansen og Knut Odner i 1967 (1968a; 1968b). Den klassifiseres som en såkalt "Mortensnes-tuft", og tegnet seg før utgravningen som en oval til rektangulær forsenkning i terrenget, dybde opp til 1 m. Innvendige mål var 6 x 4 m og orienteringen parallell med datidig strandlinje. Den hadde lave voller, og ingen tydelig utgang.

Figur 33 viser plantegningen av tufta. Inne i tufta lå det en rekke større og mindre stein, hvorav en del var varmpåvirket. En del av de stein som ble funnet på gulvet ble tolket som nedrast fra veggene. Det ble funnet 2 ildsted, et "øvre" og et "nedre". I det øvre, som var avgrenset av kantstilte stein, ble det ikke funnet trekull. Også det nedre ildstedet var steinsatt. Formen var rektangulær, og ildstedet var åpent i en ende. Trekull fra ildstedet er C14-datert til 2150 +/- 150 BP, kalibrert til 0 - 390 f.Kr. Deler av gjenstandsmaterialet (tabell 8) peker både mot en eldre og en yngre datering.

Pilespissen av skifer (figur 34:a) ligger i form nær de såkalte "Sunderøypilene" (Simonsen 1975:242) som dateres til slutten av yngre steinalder. Også den flatehugde spydspissen eller kniven (fig.34:b) dateres sent i yngre steinalder (Engelstad 1983, Hood & Olsen u.å). Kniven og pilespissen av jern har derimot en datering til sen vikingetid/ tidlig middelalder (Johansen og Odner 1968a: 76). På bakgrunn av funnene fra tufta og 14C-dateringen ser det altså ut som om tufta kan representere flere bosetningsfaser. Den eldste bosetningsfasen ser ut til å være slutten av yngre steinalder. Dateringen av tufta og funnene vil diskuteres ytterligere i neste kapittel.

Figur 33. Plantegning av fornminne 10, R4. (Etter Johansen Kleppe 1974:fig.4).

Figur 34. Funn fra fornminne 10, R4. a) slipt pilespiss av skifer, b) flatehugget spydspiss av kvartsitt.

ARTEFAKT	ANTALL
"Rundkjerne"	3
Bipolar kjerne	4
Uregelmessig kjerne	7
Avslag m/ retusj	70
Avslag m/ bruksspor	2
"Skive"	1
Flatehugget pile- eller spydspissfrag	1
Avslag	861
Sum slåtte artefakter	949
Pilespiss av skifer	1
Kniv av jern	1
Pilespiss av jern	1

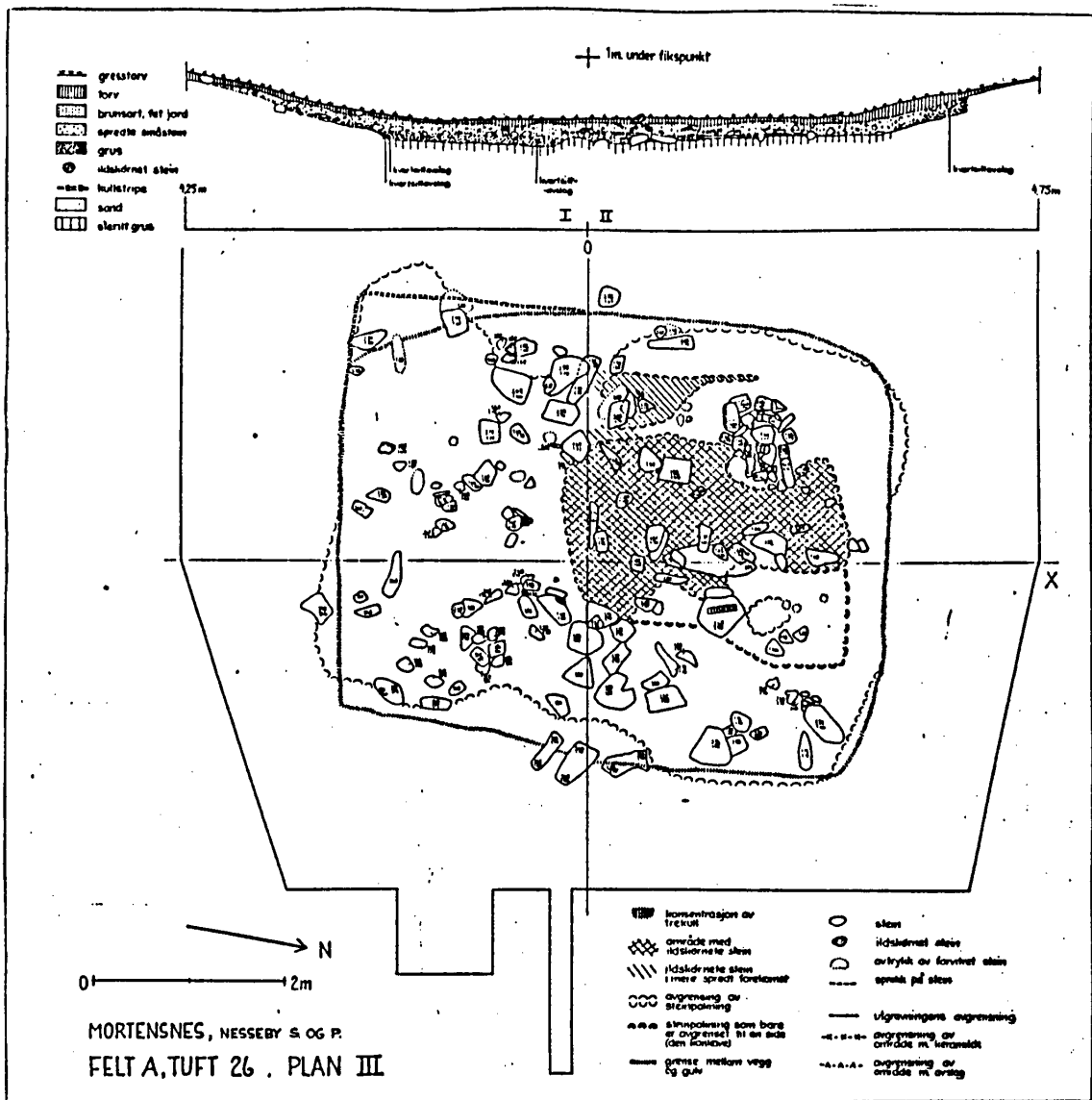
Tabell 8. Funnoversikt fra form.10, R4 (ts.6401).

Det høye antall avslag som er retusjert er i dette tilfellet "klassiske" avslagsskrapere.

4.3.10. Hustuft fra tidlig metalltid, 13,5 m.o.h.

Også denne hustufta (formminne 26, R3) er en "Mortenstuft" og ble utgravd sommeren 1967 av Odner og Johansen (1968a; 1968b). Som den beskrevet ovenfor er denne en såkalt "Mortensnes-tuft", og tegnet seg før utgravningen som en 0,5 m dyp forsenkning omgitt av kraftige voller. Tufta hadde ingen spor etter inngang. Formen var rektangulær, ca. 5,5 x 6 m (indre mål), orienteringen parallell med datidig strand.

Fig.35 viser plantegning og profiltegning av tufta. En steinpakning dekket deler av gulvet. Et steinsatt, muligens opprinnelig rektangulært ildsted lå asymmetrisk i tufta.

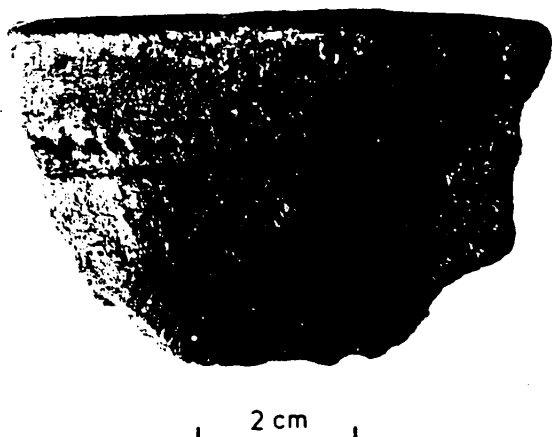
Figur 35. Plantegning fra fornminne 26, R3. (Etter Johansen & Odner 1968a: fig.8).

ARTEFAKT	ANTALL
"Rundkjerne"	3
Uregelmessig kjerne	1
Avsslag m/ retusj	4
Avslag m/ bruksspør	1
Avslag	504
Sum slatte steinartefakter	513
Beinspiss	1
Keramikkskår, asbestblandet	93
Fiskesøkke	3
Hammerstein	9
Pimpstein m/ spor etter sliping	15

Tabell 9. Funnoversikt fra tuft 26, felt A (R3) (Ts.6402).

Tabell 9 viser funnoversikten fra den utgravde tufta. En del av keramikken (fig.36) er ornamentert og av såkalt "Kjelmøytype", som dateres fra rundt 1000 f.Kr til år 0 (Jørgensen & Olsen 1987). Trekull fra tufta er C14-dater til 600 +/- 70 BP. Denne datering er mye yngre enn det inventaret for øvrig skulle tilsi, og må tolkes resultat av aktiviteter i området i en senere periode. Johansen og Odner (1968a; 1968b) har katalogisert et langt høyere antall skrapere fra denne tufta, men jeg kunne ikke finne flere enn 4 da jeg gikk gjennom materialet. Dette kan ha den enkle årsak at skraperne ved et feiltak har blitt plassert en annen plass i magasinet til Tromsø Museum.

Det ble funnet en del bein i tufta (tabell 10), derav enkelte fragmenter av ku og sau/geit. Også husdyrbeina skriver seg trolig fra en yngre bosetningsperiode.

Figur 36. Asbestkeramikk fra fornminne 26, R3.

	fragment
MAMMALIA	
Bos taurus, storfe	1
Ovis aries/Capra hircus, sau/geit	6
Rangifer tarandus, reinsdyr	1
Cetacea, hval	1
AVES	
Ubestemte	2
PISCES	
Pollachius virens, sei	1

Tabell 10. Osteologisk materiale fra fornminne 26, R3 (J.S.515).

4.3.11. Prøvegravninger i hustufter fra slutten av yngre steinalder/
tidlig metalltid, 13 - 15 m.o.h.

Sommeren 1960 foretok Bjørn Myhre og Knut Odner prøvegravninger i 2 såkalte "Mortensnes-tufter" i felt R3 (rapport i arkeologisk magasin, Tromsø Museum).

Fornminne 52, R3, 14 m.o.h. Det ble gravd en 0,5 m bred sjakt gjennom den framre voll. Ingen sikre redskap ble funnet, men enkelte avslag av kvarts og dessuten en del dyre- og fiskebein, skjell og snegler.

Fornminne 57, R3, 15 m.o.h. Det ble gravd en 0,5 m bred sjakt gjennom den framre voll samt 1 m inne i tufta. I sjakta ble det funnet avslag av kvarts, et fiskesøkke av stein, en ensidig harpun av bein, en triangulær pren eller pilespiss av bein, et forstykke og et emne til fiskekroker av bein, samt dyre- og fiskebein, skjell og snegl. Artesbestemmelsen av beinene fra fornminne 52 og 57 er vist i tabell 11.

Siden Johansen og Odners forslag til datering av de såkalte "Mortensnes-tuftene" ikke helt kunne godtas, ble det sommeren -87 foretatt mindre utgravninger i 2 tufter i felt R3. Dette ble hovedsaklig gjort for å framskaffe organisk materiale for 14C-datering.

Fornminne 53, R3, 14,5 m.o.h. Det ble utgravd 1 m² i sentrum av tufta. Det ble her funnet en støvleformet skiferkniv. Kulturlaget inneholdt dessuten avslag av kvarts og kvartsitt, 4 av disse retusjert, samt en del kokstein og skjørbrent stein. Trekull ble funnet i botn av kulturlaget, og er 14C-datert til 3360+/-110.

Fornminne 59, R3, 13 m.o.h. Det ble gravd 0,5 x 0,5 m inne i tufta, og 1 m² i framre voll. I framre voll var kulturlaget forholdsvis tynt. Like under torva ble det funnet flere skår av asbestholdig keramikk samt avslag av kvarts og kvartsitt. Inne i

tufta ble det i funnet en del avslag av kvarts og kvartsitt. Kulturlaget inneholdt også kokstein/ skjørbrent stein, samt bein - C14-datert til 3060+/-120 BP, og trekull - C14-datert til 3730+/-110 BP.

	fragment
MAMMALIA	
Rangifer tarandus, reinsdyr	16
Rodentia, smågnager	1
Lepus timidus, hare	1
Lutra lutra, oter	1
Pagophoca groenlandica, Grønlandssel	37
Phoca vitulina, fjordsel	4
Phocidae, sel	78
Odobenus rosmarus, hvalross	1
Phocoena phocoena, nise	4
Cetacea, hval	16
Bestemte	196
Ubestemte	129
Sum	325
AVES	
Phalacrocorax aristotelis, toppskarv	2
Phalacrocorax carbo, storskarv	1
Corvus corax, ramn	5
Bestemte	8
Ubestemte	3
Sum	11
PISCES	
Gadus morhua, torsk	9
Pollachius virens, sei	7
Bestemte	16
Ubestemte	23
Sum	39

Tabell 11. Osteologisk materiale fra fornminne 52 og 57, R3 (J.S.482).

4.3.12. Gravning i kulturlag fra samisk jernalder, middelalder og nyere tid, 8 m.o.h.

Denne utgravningen ble foretatt i felt R17, er det registrert en rekke gammetufter. Gravningen ble imidlertid lagt utenom noen strukturer da formålet hovedsaklig var å framskaffe osteologisk materiale, samt å få en bunndatering av kulturlagene i dette området.

Det ble utgravd 2 m², og utgravningen foregikk i 10 cm's mekaniske lag. All jord ble soldet gjennom 4 mm's netting, foruten 1/4 som ble soldet gjennom 1 mm's sold. Dette for sammenligning og kontroll.

Kulturlaget var opptil 40 cm tykt. De 2 øverste lagene var fra nyere tid/ middelalder. I tillegg til bein/horn og skjell, ble det funnet glass, keramikk, krittpestilker, osv. Det neste laget inneholdt mindre bein, et par jernkramper og glassbrott. Antagelig skriver dette laget seg fra middelalder. Det fjerde og siste laget hadde en litt annen karakter. Det besto av en trekullholdig grus og inneholdt ikke osteologisk materiale. Trekull herfra er datert til 1080 +/- 70 BP, kalibrert til 888-1015 e.Kr. Funn av en kvartsskraper samt asbestholdig keramikk av Kjelmøy-type (B.Olsen, pers.kom.) antyder datering også lengre tilbake i tid: til de siste århundre f.Kr.

Tabell 12 viser artsfordelingen for beinmaterialet fra utgravningen.

	fragment	vekt (g)
MAMALIA		
Bos taurus, storfe	23	315,5
Ovis aries/Capra hircus, sau/geit	175	434,0
Sus scrofa dom., svin	9	13,0
Canis familiaris, hund	2	<0,5
Rodentia, smånager	5	<0,5
Phocidae, sel	6	13,5
Rangifer tarandus, reinsdyr	137	813,5
Bestemte	357	1596,0
Ubestemte	984	690,0
Sum	1341	2286,5
AVES		
Anas platyrhynchos, stokkand	5	3,5
Somateria mollissima, ærfugl	3	1,0
Lagopus mutus, fjellrype	179	64,5
Calidris canutus, polarsnipe	6	<0,5
Calidris maritima, fjæreplytt	2	<0,5
Larus marinus, svartbak	2	0,5
Larus hyperboreus, polarmåse	9	9,5
Rissa tridactyla, krykkje	145	57,0
Laridae, måsefugler	3	2,5
Uria lomvia, polarlomvi	10	3,5
Bubo bubo, hubro	1	2,0
Pyrrhula pyrrhula, dompap	1	<0,5
Art ubestemt	162	11,0
Bestemte	528	155,5
Ubestemte	229	29,0
Sum	757	184,5
PISCES		
Pleurotrmata, haier	1	<0,5
Clupea harengus, sild	173	4,5
Salmo trutta, ørret	1	<0,5
Gadus morhua, torsk	2532	924,0
Melanogrammus aeglefinus	2252	657,0
Pollachius virens, sei	309	71,0
Anarhichas lupus, gråsteinbit	3	0,5
Heterosomata, flyndrefisk	117	42,5
Art ubestemt	3	<0,5
Bestemte	5391	1700,0
Ubestemte	8400	1922,5
Sum	13791	3622,5

Tabell 12. Osteologisk materiale fra kulturlag, R 17 (J.S. 733).

5. ENDRING I MATERIELL KULTUR.

5.1. Innledning.

Dette kapittelet omfatter en analyse av materiell kultur fra ulike kronologiske perioder. Hovedvekten vil legges på det arkeologiske materialet fra Mortensnes, men også materiale fra øvrige områder (hovedsaklig Varanger) vil dras inn i diskusjonen. Etnografisk materiale vil danne den øvre kronologiske ramme.

Analysen vil fokusere på bestemte aspekt ved materiell kultur, som jeg i to underkapittel har kalt "redskap og råstoff" (5.4.), og "boplass og bolig" (5.5.). Med "redskap og råstoff" menes aspekt ved redskapsmaterialet; hvilke typer som har vært i bruk, deres form, hvordan de er laget, hvilket råstoff de er laget av, osv. Under "boplass og bolig" vil bl.a. boplassenes plassering i terrenget, deres størrelse, samt spesielle trekk ved boligene beskrives. I noen tilfeller, der en slik sammenheng kan virke sannsynlig, vil endringer i boligtyper diskuteres i forhold til klimatiske endringer og endringer i flora og fauna. Dessuten vil råstoff til redskapsproduksjonen diskuteres i forhold til forekomster av råstoff. Framstillingen vil i hovedsak være strukturert kronologisk. Dette for å danne et oversiktlig bilde over hvordan de ulike forhold endres eller reproduseres over tid.

Selv om framstillingen her i store trekk vil være beskrivende, er den allikevel en tolkning. Det arkeologiske materialet er fragmentarisk og fjernet fra den opprinnelige kulturelle kontekst. De endringer i materiell kultur som beskrives er derfor et forslag til hvordan det kan ha vært.

Før selve analysen vil imidlertid dateringsmetodene kort beskrives, og forslag til inndeling i kronologiske perioder bli diskutert.

5.2. Dateringsmetodene.

Ulike dateringsmetoder har vært benyttet for å plassere de forhistoriske lokalitetene i tid. Disse er ^{14}C -datering, strandlinjedatering og gjenstandstypologi.

^{14}C -dateringer har blitt foretatt i de tilfeller det er funnet tilstrekkelige mengder organisk materiale. Denne metoden gir det daterte materialets absolutte alder i antall år. Herunder er det verdt å merke at det kalkuleres med et visst standardavvik som kan variere mellom titalls til hundretalls år. I tillegg kommer at ^{14}C -år avviker noe fra kalendrear, slik at en må foreta omregninger ved hjelp av såkalte kalibreringskurver. I dette arbeidet er de nyutviklede kalibreringskurvene til Pearson og Stuiver (1986) benyttet. I enkelte tilfeller brukes såkalte MASCA-kalibreringer, og dette nevnes i teksten.

^{14}C -metoden innebærer flere usikkerhetsfaktorer. Den daterte prøven kan være forurenset av yngre eller eldre materiale og kan gi en annen alder enn den kontekst som den er funnet i og som man ønsker å datere (Nydal m.fl. 1979). Dette er en feilkilde som lett kan gjøre seg gjeldende bl.a. på Mortensnes. Det store antall fortidsminner her vitner om stor aktivitet i hele den periode det har vært bosetning i Finnmark, og kan i flere tilfeller ha blitt flyttet eller omrotet. Dette er forsøkt tatt hensyn til under prøvetakninga, slik at prøvene har vært tatt fra det som har vært vurdert som klare og sikre kontekster.

I de fleste tilfeller er dateringene foretatt på trekull. I enkelte tilfeller kan det tenkes at veden har blitt brent lenge etter at treet er dødt, noe som kan gi en feildatering på flere hundre år eller mer. Dette er en usikkerhetsfaktor som særlig gjelder bartrær og drivtømmer. Ved utvelging av prøver for datering har derfor trekull fra trær med kort levetid vært prioritert.

Tabell 13 viser en oversikt over ^{14}C -dateringer fra hustufter og bosetningslag på Mortensnes, den kalibrerte alder, og prøve-

materialets art. Alle dateringer som er oppgitt med antall år BP (before present) henviser til ^{14}C -år, mens år oppgitt B.C. (f.Kr.) eller A.D. (e.Kr.) henviser til den kalibrerte alder. Dette gjelder for hele avhandlingen.

Tuftas reg.nr.	^{14}C -dat. BP	Kalibrert	Prøvematr.	NTH-ref.
Form.2 R10	8500+/-120	---	ubest.tre	T-6415
Form.8 R12	5770+/-190	4403-4896 BC	bjørk/furu	T-6416
" "	3860+/-200	2040-2590 "	ubest.rot	T-6418
Form.6 R12	5700+/- 90	4720-4460 "	bjørk	T-7219
" "	4800+/-120	3370-3380 "	bjørk	T-7220
Form.59 R3	3730+/-110	2310-1980 "	bjørk	T-7741
" "	3060+/-120	1440-1140 "	bein, sel	T-7742
Form.53 R3	3360+/-110	1870-1520 "	bjørk	T-7740
Form.10 R4	2150+/-150	390-0 "	ubest.tre	T-674
Form.26 R3	600+/- 70	---	ubest.tre	T-673
"Grav"2 R3	2420+/-120	790-390 "	ubest.tre	T-675
2m i R17	1080+/- 70	888-1015 AD	bjørk	T-6417

Tabell 13. Oversikt over ^{14}C -dateringer fra hustufter og bosetningslag på Mortensnes.

Fra flere av boplassene på Mortensnes finnes det ingen ^{14}C -dateringer. Strandlinjeforskyvningen etter siste istid gjør det likevel mulig å antyde lokalitetenes alder - både den relative og den absolutte. Strandlinjediagrammet for området (se fig.6, kap.2), som er satt opp på grunnlag av ^{14}C -dateringer av organisk materiale i strandvoller (Donner m.fl. 1977), gir først og framst en idé om lokalitetenes maksimumsdatering. Imidlertid er det videre grunn til anta at de forhistoriske boplassene lå forholdsvis nær datidig strand. På Mortensnes kommer dette til uttrykk ved at boplassene ofte er lokalisert i forhold til bestemte strandvoller, gjerne ute på nes eller i bunnen av bukter/viker. Likevel kan en ikke se bort fra at boplassene også kan ha vært lagt uavhengig av, og i en viss avstand fra datidig strand.

Møller (1987) har sammenlignet resultatet fra ^{14}C -dateringer fra forhistoriske hustufter i Nordnorge med den regionale strandlinjeforskyvningen. Han konkluderer med at bosetninga som regel

har ligget nær stranda, hvor nær har ofte vært avhengig av landskapsgradient. For Finnmark kommer han fram til en gjennomsnittlig høyde over datidig havnivå på 4,8 m, med en variasjon mellom 1,9 - 9,5 m. Ved å "lese" terrenget kan en derfor anslå en boplass' høyde over datidig havnivå.

Også rekonstruksjonen av strandlinjeforskyvningen for et område innebærer visse usikkerhetsmomenter. En har ingen sikkerhet for at det organiske materialet en daterer (skjell, drivved) er av samme alder som strandvollen, eller om strandvollen representerer middelvannstand. K. Helskog (1978) har sammenlignet ¹⁴C-daterte boplasser i Varanger med Donner, Eronen og Jungners (1977) strandkurve for området. Han konkluderer med at strandkurven konstruert av Donner m.fl. i gjennomsnitt ligger noe for høyt.

Lokalitet	Maks.dat.	5m.o.h.	¹⁴ C-dat.
R6 (62-64 m.o.h.)	10000	9600	
R7 (56-57 m.o.h.)	9500	9300	
R9 (43-44 m.o.h.)	9200	8900	
R10 (37-41 m.o.h.)	8800-9000	8600-8700	
" fornm.2	9000	8700	8380-8720
R11+15 (32 m.o.h.)	8600	8500	
R14 (30 m.o.h.)	8600	7800	
R12 (24-27 m.o.h.)	7500-8200	5600-5800	
" fornm.8	8200	5800	5670-5870
" "	"	"	3660-4060
" fornm.6	7700	5600	5600-5800
" "	"	"	4920-4680
R16 (19-26 m.o.h.)	7900-5500	5700-4600	
R3 (13-19 m.o.h.)	4000-5500	2900-4500	
" fornm.26	4200	3000	530-670
" fornm.59	4100	2900	3610-3840
" "	"	"	2940-3180
R4 (13-16m.o.h.)	3800-4600	2500-3300	
" fornm.10	4100	2900	2000-2300
R17 (3-10 m.o.h.)	3000-1800	2300-0	
" (utgravn.)	2500	800	1010-1160

Tabell 14. Sammenstilling av boplassenes maksimums-datering, datering om høyde over samtidig havnivå var 5 m, og ¹⁴C-datering. Alder er oppgitt i ¹⁴C-år før nåtid (BP).

Tabell 14 viser sammenstillinger mellom ^{14}C -datering og datering ifølge strandlinjediagram på Mortensnes. En ser av tabellen at den radiologisk målte alder av enkelte av lokalitetene i de fleste tilfeller liiger nær opptil alder i følge strandlinjediagrammet hvis høyde over datidig havnivå var ca. 5m. (m.o.h. viser til middelvannstand).

Gjenstandstypologi er en tredje dateringsmetode. Over tid kan det skje endringer av utforming og sammensetning av ulike gjenstandstyper. Ulike stadier i endring av form kan indikere den relative alder. Mange gjenstandstyper er tidligere funnet i daterte kontekster. Kjente typologiske trekk fra nærliggende områder kan således også diskuteres i forhold til den absolutte alder (analogislutninger). Typologi som dateringsmetode kan imidlertid være ganske problematisk. For det første er de ulike grupperinger og typer konstruert av arkeologer, og kan ha lite å gjøre med forholdet i de forhistoriske samfunn. Selve brukeren av gjenstandene ville muligens ha gruppert materialet på en helt annen måte. For det andre kan tilsynelatende endringer i gjenstandstyper og -former skyldes lokale forhold eller være spor etter ulike aktiviteter.

Samtlige av de tre dateringsmetodene som er nevnt ovenfor er forbundet med større eller mindre usikkerhet, og vil der det er mulig diskuteres i forhold til hverandre.

5.3. Inndeling i kronologiske perioder.

Den tidlige arkeologiske interessen for Varanger-området, og de etterhvert mange undersøkelser og utgravninger som har blitt foretatt her, har gitt en forholdsvis god bakgrunn for etablering av en kronologi for området. Imidlertid har den kronologiske diskusjonen her, som for Finnmark forøvrig, hovedsaklig dreid seg om yngre steinalder. Dette har medført at det fra senere og tidligere perioder finnes et langt mindre materiale, noe som gjør de siste års funn fra Mortensnes spesielt interessante.

Det kan diskuteres om det i det hele tatt er riktig å dele forhistorien inn i kronologiske perioder (se 1.1.). Selv om jeg stiller meg kritisk til en slik oppstyking av det som i utgangspunktet har vært kontinuerlig vil jeg ikke her ta noe oppgjør med periodeinndelingen, men tvert i mot bruke en slik kronologisk tilnærming til å strukturere diskusjonen i avhandlingen. Siden den periodeinndelingen som vil brukes i noen tilfeller avviker fra tidligere kronologiske oppsett er det imidlertid nødvendig med en klargjøring av periodenes avgrensning i tid og bakrunnen for dette.

Jeg skal kort diskutere de foreliggende forslag til kronologiske oppsett, for å ende opp med den periodeinndelingen som vil bli brukt som grunnlag i den senere analysen. Diskusjonen vil bl.a. basere seg på funnene fra Mortensnes.

5.3.1. Eldre steinalder.

Eldre steinalder i Finnmark har de siste 20 årene vært et forsømt forskningsfelt. Dette er en av kostnadene ved den tidligere nevnte fokuseringen på yngre steinalder. Fra de første funn fra eldre steinalder begynte å dukke opp og fram til midten av 1960-tallet var imidlertid denne perioden et ganske "hett" forsknings-tema.

I 1925 gjorde Nummedal (1929) de første funn fra eldre steinalder i Finnmark, som han kalte "Komsa-kultur". I de kommende åra oppdaget han en rekke nye lokaliteter, og i dag er boplasser fra eldre steinalder kjent fra hele Finnmarkskysten. Nummedal fant at gjenstandene i grove trekk minnet om fransk paleolittikum, men konkluderte bl.a. ut fra høyden over havet at de måtte dateres tidligst til senglasial tid, dvs. da kysten begynte å bli isfri etter siste istid (Nummedal 1929:97-100). Bjørn (1930) foreslo at Komsa-kulturen var spor etter et "overvintrende" folk som skulle ha levd i området også før siste istid. Denne teorien ble senere forlatt.

Det hersker en viss forvirring over innholdet av begrepet "Komsa-kultur". Årsaken til dette er at funn fra eldre steinalder i Finnmark på langt nær er noen homogen masse, men tvert i mot omfatter en mengde ulike elementer. Materialet viser en stor grad av geografisk så vel som kronologisk differansiering. Dette vil jeg komme tilbake til senere.

"Komsa-kultur" eller eldre steinalder i Varanger begynner med den første bosetning i området etter siste istid. Dette kan tidligst ha skjedd 12.000 BP, men mest sannsynlig et par årtusen senere. Den høyest beliggende boplassen på Mortensnes (R8) antas å ha en datering til ca. 10.000 BP, altså til tidlig eldre steinalder.

Det som skiller eldre steinalder fra yngre steinalder er bl.a. fraværet av flatehugging og slipning som teknikk for tilvirking av redskaper. Den nedre kronologiske grense settes på bakgrunn av dette til 5600 BP eller kalibrert 4500 f.Kr. (se nedenfor).

5.3.2. Yngre steinalder.

Begynnelsen av yngre steinalder markeres av forholdsvis omfattende endringer i teknologi og redskapsformer. Den bakre kronologiske grense for denne perioden har vært diskutert av bl.a. Simonsen (1975) og Helskog (1980a). Ifølge Simonsen begynner yngre steinalders periode I ca. 3400 f.Kr. Gjenstands-inventaret får da enkelte innslag av slipte skifer-redskap. Dette diskuteres av Helskog, som foreslår at Simonsens periode I plasseres i eldre steinalder. Han begrunner dette med at skifer utgjør en meget liten andel av inventaret på den lokaliteten som Simonsen tar utgangspunkt i (Sæleneshøgda - Karlebotn). Slipte økser/meisler er også funnet i finsk mesolittikum, og det er derfor ikke usannsynlig at slipning kan opptre i nordnorsk eldre steinalder. I begynnelsen av yngre steinalder blir slipte redskaper vanligere, og en får i tillegg flatehugde redskaper og keramikk.

På bakgrunn av ^{14}C -dateringer setter Helskog (1980) yngre steinalders bakre kronologiske grense til 5600 BP, kalibrert til 4500 f.Kr. Dette stemmer forholdsvis bra overens med funn og dateringer fra Mortensnes. Mens slipte og flatehuggede redskaper manglet i møddingen datert til ca. 5700 BP, ble slike redskap funnet i hustufta datert til ca. 5600 BP.

Yngre steinalders øvre kronologiske grense settes av Simonsen (1975) til 300 e.Kr. og av Helskog (1980a) til rundt år 0. I denne avhandlingen blir den satt til ca. 800 f.Kr. Dette skal begrunnes nedenfor.

5.3.3. Tidlig metalltid

Ifølge Olsen (1984:67) har en del av det materialet som tidligere har vært knyttet til samisk jernalder (se neste underavsnitt) en eldre datering, og han foreslår periodebenevnelsen tidlig metalltid. På bakgrunn av ^{14}C -dateringer av boplasser på Kjelmøy og Kjøøy på sør-siden av Varangerfjorden setter han tidlig metalltids bakre kronologiske grense til ca. 800 f.Kr. Funnene herfra viser at metall var i utstrakt bruk (Olsen 1984:45-48), derav navnet på perioden. Funn fra graver og hustufter på Mortensnes viser en viss likhet med funnene fra Kjelmøy, og det er derfor naturlig å adoptere denne periodebetegnelsen. Den øvre kronologiske grense for tidlig metalltid setter Olsen til ca. 300 f.Kr., men det kan være grunn til å skyve den noe fram i tid. Asbestkeramikk, som er et vanlig innslag i boplassfunn fra denne perioden, går ut av bruk rundt år 0 (Olsen & Jørgensen 1987). Tidlig metalltids øvre kronologiske grense settes derfor her til år 0.

5.3.4. Samisk jernalder og middelalder.

Samisk jernalder dateres av Johansen Kleppe (1974:48) til 0-1700 e.Kr. og av Simonsen (1982:550) til 100 - 1500 e.Kr., men dette er bl.a. på bakgrunn av Kjelmøy-materialet, som senere har

vist seg å ha en tidligere datering (se ovenfor). Ifølge Olsen (1984:67) betegner samisk jernalder perioden etter tidlig metalltid, dvs. fra 300 e.Kr. og fram til 1700 e.Kr. Jeg velger å la samisk jernalder være periodebetegnelsen på det første årtusen e.Kr. (0 - 1100 e.Kr.). Asbestkeramikk produseres ikke lenger, jernbruken går betraktelig tilbake ("jernalder" er derfor ikke noe ideell betegnelse) og østlig importerte bronsesmykker er kjent bl.a. fra gravene på Mortensnes. Den følgende periode, 1100 - 1700 e.Kr. vil jeg inntil videre gi benevnelsen samisk middelalder, i samsvar med kronologien for den "noske" bosetning.

En inndeling i samisk jernalder og middelalder bør betraktes som rent foreløpig. I framtiden vil flere arkeologiske undersøkelser og nye funn forhåpentligvis gi et grunnlag for å etablere en mer reell kronologi. Til nå er det, med unntak av Johansen Kleppes (1974) undersøkelser, tildels Olsens (1984) undersøkelser, og undersøkelser foretatt som en del av "Helgøyprosjektet" i Troms (se f.eks. Søbstad 1980), foretatt svært få undersøkelser og arkeologiske utgravninger fra periodene samisk jernalder/middelalder. Et meget kritikkverdig forhold når man kjenner til den forskning som har foregått omkring den "norrøne" jernalder og middelalder i Nordnorge. (Enkelte magistrergradsavhandlinger i Tromsø har imidlertid berørt lignende problemstillinger: Reymert 1980, Storli 1986, A.Schanche 1986).

5.3.5. Historisk tid.

Overgangen til historisk tid markeres av til en periode med større tilgang på skriftlige kilder. Når det gjelder Finnmark er de skriftlige kilder forholdsvis få før 1700-tallet. Samiske fortidsminner eldre enn 100 år er vernet ifølge lov (av 1978) om kulturminner, men ennå er det foretatt svært få utgravninger fra samisk bosetning fra de siste århundre. Dette vil formodentlig endre seg i framtida. For historiske kilder fra perioden se kap. 3.

5.4. Redskap og råstoff.

Funnene fra de ulike utgravningene på Mortensnes ble presentert i kap.4., og jeg skal her se nærmere på enkelte aspekt ved gjenstands-materialet. Analysen vil bli konsentrert om steinredskap og det littiske råstoffet, og vil derfor i hovedsak omhandle materiale eldre enn samisk jernalder. For rekonstruksjon av eventuelle endringer vil forhold omkring redskap og råstoff sammenlignes mellom de ulike lokalitetene. En slik sammenligning krever at det utgravde materialet er representativt for den bosetning som har funnet sted. En fordel er det i så måte at det meste av materialet kommer fra klart definerte hustufter, som ser ut til å ha hatt en relativt begrenset varighet i tid. Men det er på den annen side mulig at husene, som jeg her velger å betrakte som boliger, har hatt helt andre funksjoner. Et annet moment er at de gjenstander en finner er avhengig av hvordan boplassene ble forlatt, noe som kan ha sin bakgrunn i både kulturelle eller mer situasjonsbetingede forhold. Dette er imidlertid forhold som jeg bl.a. på grunnlag av materialemengde finner det vanskelig å diskutere. I utgangspunktet betraktes derfor materialet fra de ulike lokalitetene som likestilte.

5.4.1. Gjenstandskronologi.

Tidligere foreslått kronologi for Varanger baserer seg på materiale fra geografisk spredte lokaliteter. De ulikheter som har vært observert, og som har vært tolket som kronologiske endringer, kan derfor tenkes også å være et resultat av lokale variasjoner. På Mortensnes har en i større grad kontroll over en slik usikkerhetsfaktor. Boplassene her er svært mange og fordelt på flere kronologiske perioder, og strandforskyvningen i området gjør at en har en relativt god kontroll med den relative kronologiske plassering av lokalitetene.

Jeg vil her diskutere funnene fra Mortensnes i forhold til funn fra nærliggende, og i enkelte tilfeller også mer fjerntliggende

områder. De gjenstandstyper som synes å ha kronologisk utsagnskraft er spesielt diskutert.

Den kronologiske debatten i Varanger har særlig dreid seg om yngre steinalder. Materialet fra denne perioden er forholdsvis omfattende, og har gitt grunnlag for en inndeling i 4 underperioder. Disse er opprinnelig satt opp av Simonsen (1975), og senere korrelert på bakgrunn av ^{14}C -dateringer av Helskog (1980). Begge to konsentrerer seg om gjenstandskronologien. Min in vending er at materialets art gir få holdepunkter for å fastslå at disse er faktiske perioder. Hadde utgravningene foregått på andre lokaliteter som i tid ligger mellom de etablerte periodene, hadde periodeinndelingen trolig blitt annerledes. Jeg har derfor valgt ikke å strukturere diskusjonen av gjenstandsmaterialet ut fra disse kronologiske periodene, men i stedet konsentrere diskusjonen om de ulike gjenstandskategoriene.

4.1.1. Steinartefakter.

Kjerner.

Av kjerner er det funnet flere typer. På den høyestliggende og eldste lokaliteten (R8) dominerer de bipolare kjernene. Disse finnes i et par tilfeller også på lavere liggende lokaliteter, bl.a. i en av tuftene fra tidlig metalltid (form.10, R4). Ifølge Odner (1966: 105) har ikke disse noen klar kronologisk avgrensning innen Komsa-materialet fra Varanger (flere av de gjenstander som av Odner kalles meisler eller hulmeisler, kan etter min mening klassifiseres som bipolare kjerner). Med utgangspunkt i materiale fra eldre steinalder i Troms finner Sandmo (1986) at støtkantkjerner, som ifølge Sandmo omfatter flere varianter enn benevnelsen bipolare kjerner, er representert gjennom hele perioden men blir mer dominerende på de seneste lokalitetene (Sandmo 1986:131). Ifølge Bjerck (1983) opptrer de bipolare kjernene først i mikroflekketradisjonen (9500-5200 BP) i midt- og vestnorsk eldre steinalder, og er vanligst forekommende i sen mikroflekketradisjon (7000 - 5200 BP, Nøstvet) (Bjerck 1986). Det synes altså som om bipolare kjerner opptrer tidligere

i Nordnorge enn på Vestlandet. Bipolare kjerner er vanlige i tidlig mesolittikum både i Finnland og Karelen (Siiriäinen 1977).

Kjerner med en eller to plattformer hvorfra det er slått flekker er funnet kun på to lokaliteter på Mortensnes: i hustufta som er 14C-datert til ca. 8500 BP (form.2, R10) og i den utgravde hustufta som antas å være et par århundre yngre (form.8 R10). I den sistnemte tufta er det også funnet to ensidige kjerner med en plattform. Ensidige kjerner er ifølge Bjerck (1986) vanlig både i flintplasstradisjonen (eldre enn 9000 BP, Fosna) og i sen mikroflekketradisjon (ensidige makroflekkekjerner kontra ensidige mikroflekkekjerner). Av andre kjernetyper fra Mortensnes kan nevnes "rundkjerner" og uregelmessige kjerner med 1 til 3 plattformer. Disse synes ikke å ha noen kronologisk avgrensning.

Mikrolitter.

Et fåtall mikrolitter er funnet på Mortensnes. Disse fordeler seg med 1-3 eksemplarer på hver av de tre øverste undersøkte lokalitetene fra eldre steinalder. De fleste (og mest sikre) er lansettformet. Ifølge Odner (1966:104) er det ikke mulig å assosiere mikrolittene med noen bestemt periode innen eldre steinalder i Varanger. I Danmark opptrer de i første halvdel av mesolittikum, tidligere enn tverrspissene og ikke sammen med disse (Clark 1975:172). De samme forhold synes å være tilstede i Mortensnes-materialet. Dette kan virke som en for vidtrekkende konklusjon ettersom mikrolittene opptrer i et meget lite antall. Mikrolittene er imidlertid (i alle fall i dette materialet) laget av flekker, og det er da naturlig at de mangler på sene lokaliteter der flekketeknikken ikke har vært anvendt.

Skiver.

Skiver har vært oppfattet som karakteristiske for Komsa-kulturen, og hører inn under Bøe & Nummedals "makroskiveindustri". Disse er store, delvis flatehugde avslag, av Odner (1966) kalt "diskosformede knuter". Det er funnet kun tre skiver på Mortensnes, på den tidligste og den seneste lokaliteten i eldre steinalder, samt i en av tuftene datert til tidlig metalltid. Jeg vil derfor være

forsiktig med å trekke noen bastante konklusjoner om den kronologiske plassering av denne gjenstandstypen.

Borspisser.

Borspisser kan være vanskelig å skille fra tangespissene, særlig hvis gjenstanden er noe defekt. På Mortensnes er de sikreste borspissene funnet på den eldste lokaliteten. Flekkebor er kjent fra mikroflekketradisjonen eller Nøstvedt, ca.9000 BP og fram til eldre steinalders slutt (Bjerck 1986). Disse bor er imidlertid forskjellige fra de som er funnet på Mortensnes, som er laget av avslag - ikke flekker.

Stikler.

Som tidligere nevnt er stikler et meget usikkert typologisk element i gjenstandsmaterialet, og jeg stiller meg også svært kritisk til mye av det som tidligere har vært katalogisert som stikler i Komsa-materialet. På Mortensnes er det imidlertid funnet en stikkel av "klassisk" type, og de Mortensnesmaterialet er funnet på en av de to lokaliteter hvor flekketeknikken var mye i bruk.

Økser og meisler.

I Finnmarks eldre steinalder opptrer såkalte skiveøkser. Ingen slike er funnet på Mortensnes, men de er kjent fra andre lokaliteter i Varanger (Simonsen 1961:58-71; Odner 1966). Ifølge Odner (1966:105) opptrer de i ett tilfelle sammen med tverrpiler, som antas å ha en forholdsvis sen datering i eldre steinalder.

Slipte økser og meisler av skifer opptrer allerede i slutten av eldre steinalder, men da i et svært begrenset antall (Helskog 1980a). I yngre steinalder blir disse vanligere. Øksene/meislene har skjelden huggemerker, og siden skifer er en ganske myk bergart kan det være grunn til å stille spørsmål med den benevnelsen de er gitt. En slipt "skiferøks" ble bl.a. funnet i tufta fra tidlig yngre steinalder på Mortensnes.

Spisser.

Ser man bort fra den seneste lokaliteten er det funnet forholdsvis få spisser fra eldre steinalder. På lokaliteten med antatt alder 8900 BP (R9) ble det i den utgravde hustufta funnet 3 tangespisser. Tangespisser ble ikke funnet på noen av de andre lokalitetene. Dette kan være tilfeldig og trenger ikke nødvendigvis å bety at denne redskapsformen er sterkt avgrenset i tid. Ifølge Odner (1966:106) er tangespissene karakteristiske for horisont 1 i Komsa (Varanger), mens de ifølge Sandmo (1986:131) opptrer spredt i hele eldre steinalder i Troms. I vestnorsk eldre steinalder opptrer tangepiler tidlig i perioden ("Fosnakultur" eller "flintplasstradisjon") (Bjerck 1983, 1986).

I den utgravde møddingen (form.8, R 12) datert til 5700 BP, altså til slutten av eldre steinalder, ble det funnet en rekke tverreggede spisser, skjevt tverreggede spisser samt eneggede spisser. Overgangen mellom disse formene synes å være noe diffus. Spissene er laget med utgangspunkt i avslag, ikke flekker, og materialet som er benyttet (chert/kvartsitt) kan spalte noe ujamt. Dette kan forklare at de fleste har en noe uregelmessig form, det er mulig at alle disse spissene burde klassifiseres under ett. Ifølge Odner (1966:100) kan de tverreggede spissene opptre sammen med tangespissene, men meget sjelden. Der det skjer er tangespissene et forholdsvis lite element av inventaret. Odner regner tverrspissene som vanlig for horisont 3, altså sent i perioden (Odner 1966:106). På Nordli-boplassen i Karlebotn, regnet til Simonsens (1975) periode II og Helskogs (1980a) periode I i yngre steinalder, ble det funnet enkelte tverrspisser (Simonsen 1961:83-105). Denne lokaliteten hadde ingen synlige strukturer men et forholdsvis tykt kulturlag. Det er derfor mulig at Nordli kan ha vært bosatt over lengre tid, og at tverrspissene representerer den tidligste bosetningsfasen. På en innlandsboplass ved Devdis-vannet i Troms ble det funnet en rekke skjevt tverreggede og tverreggede spisser (Helskog 1980b:68-73). Lokaliteten er ^{14}C -datert til 6575+/-150 BP, altså forholdsvis sent i eldre steinalder. Funn av tverreggede spisser fra sen eldre steinalder er også gjort på Finnmarksvidda (E.T. Helskog 1978). Tverrspisser opptrer sent i finsk mesolittikum

(Siiriäinen 1977) og er i Danmark regnet som typiske for Ertebølle (Clark 1975).

I hustufta fra begynnelsen av yngre steinalder (form.6 R12) ble det funnet flere slanke og ryggede skiferpiler. Disse ligger i form nært opptil den såkalte Nyelvpilen (Gjessing 1942:168). Helskog (1980a) daterer denne pilespisstypen tilbake til 5000 BP. Dateringa av tufta på Mortensnes er til en viss grad diskutert tidligere (kap 4.3.7.). På bakgrunn av ¹⁴C-dateringer fra tufta, dens beliggenhet, o.a., syntes det mest sannsynlig at tuftas alder ligger på rundt 5600 BP, dvs. helt først i yngre steinalder. Dermed får Nyelvpilen en ennå eldre datering enn den Helskog foreslår. Det kan her nevnes at det på lokaliteten Nordli, som karakteriserer Simonsens periode II og Helskogs periode I i yngre steinalder, er funnet to skiferpiler som er katalogisert som "slanke, ryggede" (Simonsen 1975:88). (Dette materialet befinner seg på Oldsakssamlingen og jeg har ikke hatt anledning til å ta det nærmere i øyesyn).

I samme tuft ble det også funnet flatehugde pilespisser med spiss basis. Disse er enten lansettformede eller tilnærmet rombiske, og ligner i store trekk på flatehugde pilespisser funnet på lokaliteten Nordli i Karlebotn. Den rombiske pilespissen er ifølge Gjessing (1942:179) vanlig i nord- og øst-finsk steinalder, og i Nordnorge er den spesielt kjent fra Nesseby og Sør-Varanger. I Pasvik er den funnet sammen med kamkeramikk (Simonsen 1963:67).

Et senere element er "Sandbukt-pilen", en flatehugget spyd- eller pilespiss (eller kniv?) med hakk for skjefning (Simonsen 1968). En slik ble funnet i en tuft på Mortensnes, ¹⁴C-datert til 2150+/-150 BP (forminne 10 R4). Av andre funnlokalteter kan nevnes Iversfjord på Nordkynnhalvøya (E.T. Helskog 1983:60), Storfossen i Tana (Rankama 1986b:24-25) og Virdnijavri ovenfor Alta (Hood & Olsen u.å.:15). På de samme lokalitene er funnet flatehugde pile- og spydspisser med rett basis. ¹⁴C-dateringene ligger mellom 2000 f.Kr.- 0. Det samme gjelder også flatehugde

pilespisser med rett basis (E.Helskog 1983:63; Baodou 1977:68-92).

Pilespisser av "Sunderøy-type", en kort, bred skiferspiss med konkav basis (Gjessing 1942:172-174), er av Simonsen (1975) foreslått som markør for den siste perioden i yngre steinalder. Etterhvert har en rekke lignende skiferspisser blitt inkludert under samme begrep, og de ulike formvarianter synes å være vanskelig å plassere kronologisk i forhold til hverandre (Rankama 1986a). Ved Iversfjord på Nordkynnhalvøya er slike typer pilespisser funnet i hustuffer datert mellom 2000 - 800 f.Kr., muligens også lenger tilbake i tid, og ansees derfor å være en dårlig ledetype for en avgrenset kronologisk periode (E.T. Helskog 1983:69). I alle fall synes det som om Sunderøypila og de liknende formene er blandt de skiferredskap som lever lengst fram i tid (Rankama 1986a). I sen kontekst kan de utelukkende finnes sammen med redskap og avslag av kvarts og kvartsitt. Dette gjelder også en hustuft på Mortensnes ¹⁴C-datert til 2150+/-150 BP (fornminne 10 R4), d.v.s. til tidlig metalltid.

Kniver.

I gjenstandsmaterialet fra eldre steinalder finnes en rekke avslag og flekker med reusj langs en side, og bruksspor langs en annen. Slike redskap kalles av mange kniver, og det synes som en sannsynlig tolkning at de er brukt til kutting eller skjæring. Ifølge Odner (1966: pl.XXXI) er kniver med retusjert, buet rygg typiske for eldre steinalders siste halvdel. I tillegg til disse gjenstandstypene kan også ubearbeide avslag og flekker ha vært brukt som skjæreredskap.

I yngre steinalder opptrer ulike former av slipte skiferkniver. En kronologisk analyse av ulike knivformer i Varangerområdet er foretatt av bl.a. E.T. Helskog (1983:67), som finner at toeggede kniver dominerer tidlig i perioden, mens de eneggede knivene blir vanligere senere. Andreassen (1985:134) foretar en lignende analyse av kniver fra Sørøy, Vest-Finnmark, og finner ingen kronologisk forskjell med hensyn til eneggede og toeggede kniver. I den utgravde tufta fra begynnelsen av yngre steinalder på

Mortensnes (form.6, R12) ble det funnet 8 skiferkniver, 6 toeggede og 2 eneggede. Materialet kan dermed sies å passe inn i E.T. Helskogs resultater fra Varanger.

Skiferkniver opptrer ikke i tidlig metalltid, har mest sannsynlig sin forklaring i metallkniver overtar deres funksjon.

Skrapere.

I boplassmaterialet fra eldre steinalder finnes en rekke avslag og flekker med retusj som kan ha fungert som skrapere. Mer "klassiske" avslagsskrapere opptrer imidlertid i større mengder i yngre steinalder og tidlig metalltid. Slike skrapere ser ut til å ha vært i bruk også lenger fram i tid. I en Mortensnes-grav ¹⁴C-datert til 1200 -1340 e.Kr. ble det i tillegg til steinavslag funnet en kvartsskraper (Johansen Kleppe 1974:116; Olsen 1984: 49).

Hammerstein og fiskesøkke.

Hammerstein og fiskesøkke er forholdsvis vanlige funntyper i hus fra yngre steinalder. På Mortensnes er disse gjenstandstypene funnet både i hus fra yngre steinalder og i hus fra tidlig metalltid, men derimot ikke fra eldre steinalder.

4.1.2. Metallartefakter.

Som tidligere nevnt har metall vært en del av redskapsinventaret i tidlig metalltid. Det er imidlertid grunn til å tro at metall har vært kjent også tidligere. I en nylig utgravd hustuft fra yngre steinalder i Karlebotn (K.Schanche 1986) ble det i klar kontekst med hustufta funnet en dolk av kopper. Tufta er ¹⁴C-datert til rundt 2200 f.Kr. Dolkens form har ingen likhet med metallfunn hverken lenger sør eller vest. Aller mest ligner den faktisk på de skiferspyd og -dolker som er funnet i området. Kopperdolken, som ikke er støpt men hamret, har en datering lik de tidligste kopperfunn i Skandinavia, og dette åpner for nye perspektiver i henhold til områdets kontakt og kommunikasjon med omverdenen på denne tiden.

Det kan være grunn til å se nærmere på enkelte andre metallfunn fra nærliggende områder. Dette gjelder f.eks. en pilespiss av kopper som ble funnet i en hustuft i Lebesby. Kopperspissen ble funnet sammen med asbestkeramikk, en flatehugd spiss og skifer-spisser (Gjessing 1930). Bakka (1976:21) mener kopperspissen hører sammen med et øvre funnskikt som kan dateres til middelalder. Ifølge Gjessing tilhørte imidlertid kopperspissen klart det nedre funnskiktet. Keramikken er ifølge Jørgensen og Olsen (1987) av såkalt Lovozero-type, og dateres til første halvdel av det andre årtusen f.Kr. Kopperspissen er i likhet med dolken fra Karlebotn hamret ikke støpt, og er ifølge Gjessing muligens "hjemlig arbeid" (Gjessing 1942: 256).

At metallgjenstander på et tidlig tidspunkt ikke bare har vært kjent og i bruk, men også vært tillaget i området vitner to støypeformer av kleberstein fra Jarfjord i Sør-Varanger (Gjessing 1942:256) og fragment av en støypeform fra Kjelmøy (Solberg 1909: 80; Bakka 1976; Olsen 1984:47). Støypeformene bør ifølge Bakka (1976) dateres til det han kaller arktisk bronsealder (samtidig med nordisk bronsealder).

Olsen (1984:47) argumenter for at en på samme tid har importert råjern til området. I Kjelmøymaterialet finnes det bl.a. 2 knivblad av jern og 2 jernodder på beinangler, men i tillegg til dette hele 58 knivskaft av bein som uten tvil har hatt jernblad (Olsen 1984: 46). I en grav på Barsnes i Varanger ble det sammen med bl.a. skiferøkser og asbestkeramikk funnet et tilspisset jernstykke (Johansen Kleppe 1974:128). Et annet tidlig jernfunn fra Varanger er en halvmåneformet jernkniv fra en grav på Kvalnes (Veidnes), som kan dateres til før-romersk jernalder (Gjessing 1935:24; Johansen Kleppe 1974:129). På Mortensnes er det i en av gravene funnet et jernfragment sammen med asbestkeramikk (Jørgensen og Olsen u.å.).

I samisk jernalder synes jern å ha vært en mangelvare, men i middelalder tar jernimporten seg igjen opp (Olsen 1984:48). Gravfunn fra perioden 700 - 1100 e.Kr., bl.a. fra Mortensnes, viser at østlig importerte bronsesmykker, så som ringspenner,

kjeder, rasleblikk og bjeller til belter og runde spenner, ofte har vært lagt ved den døde (Simonsen 1982:: 565-575; Johansen Kleppe 1974).

4.1.3. Bein- og hornartefakter.

Det var med store forventninger møddingen fra slutten av eldre steinalder (form.8, R12) ble utgravd. Noe overraskende var det da at bare to bearbeide gjenstander av bein/horn ble funnet. En skal imidlertid være forsiktig med å dra konklusjoner ut fra dette siden materialet fra møddingen var nokså begrenset i mengde. Dessuten kan det tenkes at møddingen har fungert på en annen måte i eldre steinalder enn i senere perioder. I yngre steinalders møddinger finnes det ofte en mengde helt uskadede gjenstander, og det er derfor mulig at møddingen har hatt en betydning utover det å være en søppelhaug.

Det har vært gjort lite for å sette opp en typologi over bein-/horn-artefakter fra yngre steinalder og tidlig metalltid, og jeg skal her bare kort kommentere noen funnkategorier. Fiskekroker og harpuner er kjent i flere varianter fra begge perioder. Av andre typer kan nevnes for yngre steinalder: kammer, nåler, tannperler, pilespisser, osv., og for tidlig metalltid, T-formede redskap, pilespisser, beinskjeer, knivskaft, osv. (Simonsen 1975 og 1982:554-565; Olsen 1984:38-45). Flere gjenstandsformer synes å være tilstede i materialet fra tidlig metalltid, og dette kan være bl.a. fordi bein- og hornredskap tar over flere av de funksjoner som steinredskap tidligere hadde.

4.1.4. Keramikk.

De tidligste keramikkfunn er datert til ca. 5600 BP (Helskog 1980). Denne keramikken, kamkeramikk av Säräsniemi I-type, er bl.a. funnet på lokaliteten Nordli (Simonsen 1961:83-105) og "Lossoa's hus" (s.443). På Mortensnes, i samme hustuft som ovenfor er nevnt (form.6 R12), er det funnet et inventar som i

store trekk ligner på det fra Nordli. Keramikk mangler imidlertid i denne tufta som ovenfor er foreslått datert til rundt 5600. Dette kan bety at keramikk er mindre vanlig i de 1 - 2 første århundre av yngre steinalder, eller evt. at keramikk i denne perioden har vært regionalt avgrenset til sørsiden av Varangerfjorden.

I Simonsens (1975) periode III/Helskogs (1980a) periode II er keramikken praktisk talt borte. Ganske nylig ble det i Karlebotn utgravd et hus 14C-datert til rundt 4.200 BP, og som altså skulle tilhøre denne perioden. I dette huset ble det funnet enkelte skår av en type som ifølge den finske arkeologen C. Carpelan (pers. kom.) kan være en meget sen type kamkeramikk (Schanche 1986). Ifølge Carpelan er lignende keramikk funnet i NØ-Russland fra samme tids-periode.

Såkalt asbestkeramikk dateres ifølge Helskog (1980a) tidligst til 3500 BP, altså til den siste perioden i yngre steinalder. Jørgensen og Olsen (1987) diskuterer forekomst av asbestkeramikk i det nordre Fennoskandinavia. De skiller her mellom ulike asbestkeramiske grupper. Lovozero-keramikk, tidligere identifisert på Kola, er ikke 14C-datert men antas å opptre forholdsvis tidlig: i første halvdel av 2. årtusen f.Kr. Denne keramikktypen er bl.a. funnet i kontekst med skiferartefakter på Gressbakken. Av de typer asbestkeramikk som er funnet på kystboplassene i Varanger er såkalt Kjelmøykeramikk (Säräsniemi 2) den vanligste. Jørgensen og Olsen daterer denne til 1400 f.Kr. - 100 e.Kr, men med hovedtyngde 700 f.Kr. - 0. (tidlig metalltid). Andre typer keramikk som forekommer i dette området er tekstil- og imitert tekstilkeramikk, ¹⁴C-datert til 2000/1800 - 500 f.Kr., men med hovedtyngde i perioden 1500 - 900 f.Kr. Jørgensen og Olsen har datert organisk materiale festet til selve keramikken, og feilkilden skulle derfor være minimalisert.

På Mortensnes er det funnet asbestkeramikk av type Kjelmøykeramikk både i tilknytning til boplass og gravplass. Det ble funnet keramikk i en av tuftene utgravd av Johansen og Odner (1968a) (fornminne 26, R3), og i kontekst med en av tuftene det

ble foretatt prøvegravninger i (fornminne 59, R3). Disse tuftene har sannsynligvis en datering til perioden 1500 - 0 f.k. (se tabell 13 og 14, R3 og R4). Det ble dessuten funnet asbestkeramikk av Kjelmøytype i kulturlag ca.10 m.o.h. (R17), og med en sannsynlig datering tilbake til år 0.

5.4.2. Steinteknologi.

Selv om littisk materiale i større eller mindre grad har vært i bruk i hele den forhistorisk perioden, har teknologien, dvs. måten å lage steinredskapene på, gjennomgått endringer. Den kanskje mest markerte endringen er innføringen av slipning, noe som skjer i allerede i slutten av eldre steinalder, men får virkelig gjennomslag i yngre steinalder. Men også når det gjelder de slatte steinredskapene har det skjedd tildels omfattende teknologiske endringer.

Tabell 15 viser fordelingen av avslag, flekkelignende avslag og flekker (for definisjon av disse kategoriene, se Helskog m.fl. 1976) på de utgravde boplassene på Mortensnes. Tabellen bekrefter for det første det som er et kjent fenomen i nord-norsk arkeologi, nemlig at flekkene hovedsaklig (kun?) opptrer i eldre steinalder. Tabellen antyder videre at andelen av flekker øker fram mot rundt 7500 BP (form.8, R10), og at det helt på slutten av eldre steinalder praktisk talt ikke finnes flekker i materialet (form.8, R12). I de husene der flekkeproduksjonen har vært størst (form.2, R10 og form.8, R10) ser en at flekkene har vært foretrukket når redskap skulle bearbeides. Når det gjelder flekkelignende avslag (uregelmessige flekker) kan i alle fall noen av disse være utilsiktede, dvs. meningen har vært å slå et avslag som tilfeldigvis ble flekkelignende. Dette kan være årsaken bak de flekkelignende avslag som er funnet i tuftene fra slutten av yngre steinalder/eldre metalltid (form.10, R4 og form.26, R3).

Lokalitet	Ubearb. avslag/flekker			Redskap		
	A	FA	F	A	FA	F
R8	197 (94%)	7 (3%)	7 (3%)	35 (35%)	7 (16%)	7 (16%)
Fornm.12 R9	472 (94%)	22 (5%)	5 (1%)	22 (79%)	5 (18%)	1 (3%)
Fornm.2 R10	350 (87%)	23 (6%)	28 (7%)	13 (39%)	3 (9%)	18 (52%)
Fornm.8 R10	1099 (89%)	21 (2%)	114 (9%)	41 (35%)	8 (8%)	67 (57%)
Fornm.8 R12	484 (99%)	3 (1%)	0	26 (94%)	1 (3%)	1 (3%)
Fornm.6 R12	280 (100%)	0	0			
Fornm.10 R4	857 (99%)	4 (1%)	0	73 (100%)	0	0
Fornm.10 R3	504 (100%)	0	0	0	6 (100%)	0

Tabell 15. Forholdet mellom avslag, flekkelignende avslag, og flekker. A = avslag, FA = flekkelignende avslag, F = flekker.

Neste tabell (16) viser flekkenes og de flekkelignende avslagenes bredde på de ulike lokalitetene fra eldre steinalder. Som en ser dominerer makroflekkene (>8mm) på alle lokaliteter der flekketeknikk forekommer. Enkelte av flekkene er faktisk så breie som 25 mm. Fra Mortensnes finnes det ikke materiale fra perioden mellom ca.7500 BP og slutten av eldre steinalder, ca. 5600 BP. Det kan derfor ikke utelukkes at flekkenes bredde endres i denne perioden.

Lokalitet	b<8mm	b=8-16mm	b>16mm
R8	6 (20%)	15 (50%)	9 (30%)
Fornm.12 R9	11 (26%)	22 (51%)	10 (23%)
Fornm.2 R10	20 (33%)	31 (51%)	10 (16%)
Fornm.8 R10	39 (18%)	134 (61%)	48 (22%)

Tabell 16. Bredde på flekker og flekkelignende avslag.

Avslagenes største mål har en noe ulik fordeling på de forskjellige lokalitetene, vist i tabell 17. Dette kan delvis komme av ulik utgravningsstrategi, men jeg tror allikevel at tabellen i alle fall i grove trekk tegner et representativt bilde av situasjonen.

Lokalitet	<10mm	10-30mm	30-50mm	50-70mm
R8	62 (31%)	129 (66%)	6 (3%)	0
Fornm.12 R9	130 (27%)	286 (61%)	53 (11%)	5 (1%)
Fornm.2 R10	56 (17%)	261 (74%)	33 (9%)	0
Fornm.8 R10	281 (23%)	760 (62%)	54 (4%)	4 (<1%)
Fornm.8 R12	149 (31%)	304 (63%)	30 (6%)	1 (<1%)
Fornm.6 R12	121 (43%)	146 (52%)	11 (4%)	2 (1%)
Fornm.10 R4	104 (12%)	621 (72%)	120 (14%)	12 (1%)
Fornm.26 R3	26 (6%)	416 (83%)	58 (12%)	4 (1%)

Tabell 17. Avslagenes største mål.

På alle lokalitetene er avslag i størrelsesklassen 10-30mm i flertall. Når det gjelder avslag som er større enn dette, har en av tuftene fra eldre steinalder (fornm.12, R9) og de to tuftene fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid (fornm.10, R4 og form.26, R3) den prosentvise høyeste andel. For avslag som i største mål er under 10mm har tufta fra begynnelsen av yngre steinalder (fornm.6 R12) den klart høyeste andel. Dette må sees i sammenheng med at flatehugning opptrer på denne tida - flatehugning vil produsere en mengde flis.

I tabell 18 er de ulike kjernetypene som er funnet på Mortensnes oppført. Mens en del kjernetyper, som rundkjerner, uregelmessige kjerner og tildels bipolare kjerner, finnes spredt over flere kronologiske perioder, forekommer kjerner med definerte plattformformer kun i materialet fra eldre steinalder. Dette må sees i forhold til at det er i denne perioden flekketeknikken opptrer.

Kjerner med definerte plattformer deles som regel opp i flere undergrupper (Helskog m.fl. 1976). Når dette ikke er gjort her er det først og framst fordi kjernene fra utgravningene på Mortensnes vanskelig lar seg passe inn i de ulike kategoriene, noe som kan ha sin årsak i stor utnyttelsesgrad av råstoffet (som regel "dolomitt"). Fra disse kjernene er sannsynligvis også de største flekkene slått, men etterhvert har kjernene blitt små og "ugjenkjennelige".

Lokalitet	1	2	3	4	5	6
R8				5	1	4
Fornm.12 R9	1		1		2	1
Fornm.2 R10	6	2			3	1
Fornm.8 R10	2	1			3	
Fornm.8 R12	2			1	5	4
Fornm.6 R12				1		
Fornm.10 R4				4	3	7
Fornm.26 R3					3	1

Tabell 18. Forholdet mellom ulike typer kjerner.
 1 = 1 plattform
 2 = 2 plattformer
 3 = 3 plattformer
 4 = bipolare kjerner
 5 = rundkjerner
 6 = uregelmessige kjerner

Som nevnt tidligere opptrer flatehugning først tidlig i yngre steinalder og, etter å ha vært en ubrukt teknikk i lang tid, finnes den igjen i slutten av yngre steinalder og i tidlig metalltid. Det ser da ut til at de samme redskapstyper går igjen (spisser, kniver), men i andre formvarianter (se 5.4.1.1.). Enkelte flatehuggede redskaper av "tidlig" type finnes også på boplassen "Gropbakkeenga". De er imidlertid her bare funnet i de høyest liggende tuftene (Simonsen 1961:106-193), og disse kan i tid ligge nær opp til maksimumsdateringen for lokaliteten: 5200 BP (Helskog 1980:50). Jeg vil på bakgrunn av dette anslå at den tidlige flatehuggingen går ut av bruk rundt 5000 BP.

Slipning, hovedsaklig av skiferredskaper, er vanlig for hele yngre steinalder, men ser ut til å ha sin hovedtyngde før den

asbestkeramiske perioden (se Helskog 1980:54 og Simonsen 1961: 485).

5.4.3. Råstofftyper.

Også hvilke råstoff som har vært brukt til produksjonen av redskaper har endret seg over tid. Littisk råstoff kjennetegner den største delen av den forhistoriske perioden, og er også det råstoff som bevares best for ettertiden. Tre, bein, horn og annet organisk materiale er mer utsatt for "tidens tann", og selv om slike redskap i råstofftyper i dag i liten grad finnes på forhistoriske boplasser betyr ikke dette at de ikke har vært brukt (se 5.4.1.3). Metall har vært i bruk foholdsvi tidlig i området, de første indisier på dette finnes allerede i materiale fra yngre steinalder (se 5.4.1.2.).

Jeg skal her først og framst se nærmere på det littiske råmaterialet.

Tabell 19 og 20 viser en oversikt over det littiske råmaterialet som er representert i gjenstandsmaterialet fra Mortensnes. Tabellene viser den prosentvise fordeling av råstoff på henholdsvis ubearbeidede avslag/flekker ("avslagsmaterialet") og bearbeidede avslag/flekker samt avslag/flekker med bruksspor ("redskapsmaterialet"). Lokalitetene er satt opp kronologisk, med de eldste øverst. Som en ser av tabellene er redskapsmaterialet forholdsvis fåtallig fra hver lokalitet. En prosentberegning kan derfor være misvisende, noe jeg er oppmerksom på. For at en skal kunne ta stilling til dette er det totale antall gjenstander (100%) ført opp i rubrikken bak hver lokalitet. Råstoffet skifer er ikke tatt med her, fordi det kjennetegner en helt annen teknologi enn de slåtte steingjenstandene og, noe som særlig gjelder avslag, ikke bør sammenstilles i antall. Skifer vil imidlertid bli nevnt i teksten.

Lokalitet	A	B	C	D	E	F	G	
R8	25%	15%	1%	32%	28%	0%	0%	100% = 211
Fornm.12 R9	11%	<1%	4%	1%	79%	3%	2%	100% = 502
Fornm.2 R10	37%	0%	31%	26%	2%	3%	0%	100% = 401
Fornm.8 R10	4%	0%	0%	85%	14%	1%	0%	100% = 1234
Fornm.8 R12	15%	<1%	16%	<1%	37%	31%	0%	100% = 487
Fornm.6 R12	3%	1%	10%	23%	11%	49%	1%	100% = 271
Fornm.10 R4	3%	1%	71%	<1%	21%	1%	3%	100% = 861
Fornm.26 R3	<1%	<1%	66%	0%	27%	<1%	7%	100% = 504

Tabell 19. Forholdet mellom ulike typer littisk råstoff. % av ubearbeidede avslag/flekker. A = brunlig eller gråsort til sort chert, B = bergkrystall, C = kvarts, D = "dolomitt", E = Grålig kvartsitt, F = grålig chert, G = Grønnlig kvartsitt.

Lokalitet	A	B	C	D	E	F	G	
R8	56%	15%	0%	17%	11%	2%	0%	100% = 54
Fornm.12 R9	27%	0%	6%	6%	42%	6%	12%	100% = 33
Fornm.2 R10	23%	0%	6%	57%	9%	4%	0%	100% = 48
Fornm.8 R10	3%	0%	0%	93%	4%	0%	0%	100% = 122
Fornm.8 R12	15%	0%	10%	3%	41%	28%	3%	100% = 39
Fornm.6 R12	25%	0%	6%	0%	19%	44%	6%	100% = 16
Fornm.10 R4	16%	0%	35%	0%	1%	3%	7%	100% = 87
Fornm.26 R3	20%	0%	10%	0%	60%	10%	0%	100% = 10

Tabell 20. Forholdet mellom ulike typer littisk råstoff, % av redskapsmaterialet.

Jeg skal hovedsaklig la tabellene tale for seg selv, men kommentere enkelte forhold. For å begynne med lokaliteten som er antatt å være den eldste: en åpen boplass med en datering til

rundt 10.000 BP (R8). Her er bergkrystall forholdsvis bra representert, og dette er et trekk som skiller denne lokaliteten fra de senere lokalitetene.

Hustufta som har en antatt datering til rundt 9000 BP (form.12 R9), viser en divergerende råstoff-fordeling i forhold til de andre lokalitetene fra eldre steinalder. Grålig kvartsitt dominerer, og selv om det finnes små mengder grønnlig kvartsitt i avslagsmaterialet, er flere redskap laget av dette materialet.

Redskapsmaterialet fra hustufta datert til ca. 8500 BP (form.2 R10), domineres av "dolomitt" (se nedenfor). Også materialet fra hustufta med antatt datering til rundt 7500 BP (form.8 R10), domineres av "dolomitt" både i redskaps- og avslagsmaterialet. Dette er eneste lokalitet hvor kvarts ikke finnes.

Møddingen datert til slutten av eldre steinalder - ca. 5800 BP eller 4700 f.Kr. (form.8 R12), viser en forholdsvis jamn fordeling på flere råstofftyper, men "dolomitt" som var vanlig på flere av de tidligere lokalitetene er her dårlig representert. Hustufta fra begynnelsen av yngre steinalder, datert til ca. 5600 BP eller 4500 f.Kr. (form.6 R12) inneholder i tillegg til de slåtte steinartefaktene skifer. 19 av de i alt 35 redskapen fra dette huset var av skifer.

Spesielt for de to tuftene som dateres til slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid (fornminne 10 R4, fornminne 26 R3) er den store mengde kvarts i materialet.

I disse tabellene er begynnelsen og slutten av yngre steinalder representert, men ikke det mellomliggende tidsrom. Simonsen (1961:375 og 435) har imidlertid foretatt en analyse av råstofftyper som er anvendt på boplasser som har en datering innenfor dette tidsrommet; Nyelv Nedre Vest og Gressbakken Nedre Vest. Hans tabeller viser at foruten skifer, var kvartsitt og kvarts (vanligere på Gressbakken enn i Nyelv) de vanligste råstofftypene.

I materialet fra Kjelmøy, datert til tidlig metalltid, er det littiske materialet dominert av kvarts (97,3%), med mindre mengder av kvartsitt (1,3%), flint (0,9%) og chert (0,5%) (Olsen 1984:49).

Det er grunn til å tro at flere, men ikke alle, av de typer littisk råstoff som finnes i materialet fra Mortensnes finnes/fantes lokalt i området. Det kanskje vanligst råstoffet i området er kvarts, som forekommer både i fast fjell og i løsmassene (se kap. 2.4). Varianten bergkrystall er imidlertid mer sjelden. Når dette er et materiale som bare er representert på den eldste lokaliteten kan dette ha sammenheng med kjennskap til en begrenset forekomst i området. Også kvartsitt av ulike typer er finnes lokalt. Dette gjelder imidlertid ikke den gønlige kvartsitten som er funnet på noen av lokalitetene. En mulig kilde for dette råstoffet er Tanadalen (Rankamaa 1986:23). Både lys og mørk chert, som sannsynligvis har samme opprinnelse (Hood 1986:76), kan finnes som små boller i tillitten i området (Hobday 1974). Disse forekomstene er imidlertid meget små, for større forekomster i fast fjell må en til Tana- eller Porsangerfjorden (Hood 1985). Såkalt "dolomitt", som ikke egentlig inneholder dolomitt, men er et kvartsrikt råstoff med mulig vulkansk opprinnelse (Hood 1985:71), finnes sannsynlig i berggrunnen i Sør-Varanger (Pasvik) (Hood 1986:72). Muligens finnes det også små boller i tillitten på nord-siden av fjorden, men disse har i alle fall vært for små til å kunne produsere de store flekkene en finner på eldre steinalder-lokalitetene her. Navnet "dolomitt" er brukt av Simonsen (1961), mens Odner (1966) kaller det "grå, finkornet skifer", og dette råstoffet forekommer i stor utstrekning på eldre steinalder-lokalitetene i Varanger-området. Skifer, som er karakteristisk for yngre steinalder, finnes i Varanger-området, men dette er ifølge Hood (1983) uegnet til redskapsproduksjon. I "nabo-området", Tana, finnes imidlertid store forekomster av skifer av meget god kvalitet (Hood 1983).

5.4.4. Det littiske råstoffets kvalitet.

Foruten skifer, som er et forholdsvis "mykt" råstoff og dermed velegnet til slipning, kan en si at de resterende råstofftypene, som alle inneholder utelukkende eller hovedsaklig kvarts, er meget harde. Forskjellen ligger for det meste i hvordan materialet spalter når de blir slått. Homogene og finkornede råstoff vil ha et "muslig" brudd, mens mer grovkornede råstoff kan ha mindre regelmessige spalteflater.

Lokalitet	Ubearb. avslag/flekker		Redskap	
	Fin	Grov	Fin	grov
R8	169 (80%)	42 (20%)	40 (89%)	5 (11%)
Fornm.12 R9	75 (15%)	426 (85%)	39 (89%)	5 (11%)
Fornm.2 R10	265 (66%)	136 (34%)	30 (88%)	4 (12%)
Fornm.8 R10	1234 (100%)	0	118 (100%)	0
Fornm.8 R12	233 (48%)	254 (52%)	22 (78%)	6 (22%)
Fornm.6 R12	224 (83%)	47 (17%)		
Fornm.10 R4	99 (12%)	762 (88%)	24 (33%)	49 (67%)
Fornm.26 R3	54 (11%)	450 (89%)	5	1

Tabell 21. Forholdet mellom finkornet og grovkornet råstoff.

Tabell 21 viser fordelingen av fin- og grovkornet råstoff mellom de ulike lokalitetene på Mortensnes. Med finkornet råstoff menes i tillegg til kvartsitt som består av knapt synlige kvartskorn, også homogen kvarts og chert. Med grovkornet råstoff menes kvartsitt med godt synlige kvartskorn (>0,5 mm), samt kvarts og evt. chert som inneholder en rekke sprekker og svakhetssoner.

I begynnelsen av eldre steinalder (R8) var hovedsaklig finkornet materiale i bruk. Litt senere, rundt 9000 BP (fornm.12 R9), var

grovkornet materiale vanlig, men det finkornige materialet ble brukt der redskap skulle bearbeides. Rundt 8500 BP (form.2 R10) har andel av finkornet materiale igjen blitt høyere, og dette øker fram mot ca. 7500 BP, da utelukkende finkornet materiale var i bruk. Dette står i skarp kontrast til den tidligere forestillingen om et grovt materiale som særpreg for "Komsa-kulturen" (sml. Simonsen 1975:46).

Fram mot slutten av eldre steinalder (form.8 R12) blir andel av grovt materiale høyere, mens det i begynnelsen av yngre steinalder (form.6 R12), tidlig i den skifer-brukende perioden, igjen er det finkornige materialet som dominerer. Dette kan ha sammenheng med flatehugningsteknikk som opptrer i denne perioden. I slutten av yngre steinalder og tidlig metalltid anvendes hovedsaklig grovt materiale, noe som kan sees som et uttrykk for at kunnskap om steinteknologi og råstoffkilder får mindre betydning.

5.4.5. Sammenfatning.

Enkelte gjenstandstyper har en kronologisk avgrensning til eldre steinalder. Dette gjelder bl.a. borspissene og mikrolittene, som opptrer tidlig og midt i perioden, skiveøksene, som antagelig finnes i både tidlig og sen kontekst, og de eneggede og tverreggede spissene som opptrer i slutten av eldre steinalder. Flekketeknikken er mest utviklet i periodens midtre del, og det synes ikke å være mulig å skille mellom noen makro- og mikroflekketradisjon, slik tilfellet er i Sør-Norge. Det har skjedd tildels omfattende endringer i bruk av råstoff til redskapsproduksjonen i løpet av eldre steinalder. I tillegg til lokalt forekommende råstofftyper, har en også brukt råstoff fra råstoffkilder som ligger et godt stykke unna. "Dolomitt", som er et råstoff som ikke finnes lokalt i området, øker i prosentvis andel fram mot 7500 BP, men er så og si gått ut av bruk i slutten av eldre steinalder. Også andel av finkornet materiale øker mot 7500 BP, og dette korresponderer med vektleggingen på flekke-

teknikk. Råstoff som "dolomitt" og grønnlig kvartsitt må ha blitt hentet utenfor det lokale området.

Overgangen til yngre steinalder markeres av flatehugde redskap (pilespisser med spiss basis) og slipte skiferredskap. Flekke teknikk praktiseres ikke lenger. Flatehugde redskap går ut av bruk rundt 5000 BP, men opptrer igjen i slutten av yngre steinalder og i tidlig metalltid. Skiferredskapene omfatter flere typer (kniver, økser, meisler, spydspisser, pilespisser), og av disse synes "Nyelvpilen" å opptre i første halvdel av perioden, mens "Sunderøypilen" er et sent element. Generelt synes slipte skiferredskap å ha sitt tyngdepunkt før den asbestkeramiske perioden, dvs. før ca. 2000 f.Kr. Kamkeramikk er i bruk tidlig i yngre steinalder, mens asbestkeramikk er karakteristisk for sen yngre steinalder og også tidlig metalltid.

I begynnelsen av yngre steinalder er foruten skifer finkornede bergarter vanlig, og dette kan sees i sammenheng med at flatehugging opptrer på denne tiden. Etterhvert overtar mer grovkornede råstoff. Foruten skifer, som antagelig kommer fra Tanaområdet, blir kvartsitt og kvarts de vanligste råstofftyper, og mot slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid dominerer kvarts. Dette skjer samtidig med at metall blir vanlig i bruk.

Metall har vært kjent meget tidlig i området, dokumentert bl.a. ved at en kopperdolk er funnet i en steinaldertuft datert til 2000 f.Kr. I det siste årtusen f.Kr. blir jern vanlig i bruk, men ser ut til å bli en mangelvare i det neste årtusen (e.Kr.). Selv om de fleste steinredskap går ut av bruk i løpet av sen yngre steinalder/tidlig metalltid, er kvartsskrapere i bruk inn i middelalder. Bein- og hornredskap har antagelig vært i bruk kontinuerlig, men har kanskje hatt et noe mindre omfang i tidlig forhistorisk tid.

5.5. Boplass og bolig.

Herunder vil boplassenes og boligenes beliggenhet, form, størrelse, m.m. diskuteres. Dette blir ikke gjort med henvisninger til eksakte tallverdier eller et statistisk behandlet materiale, men jeg mener likevel at de tendenser som omtales er tydelige for den som kjenner til det arkeologiske materialet fra området. Årsaken til dette er at det er de mest åpenbare og karakteristiske trekk som vil bli diskutert. I tillegg til materialet fra Mortensnes vil også materiale fra kjente lokaliteter i nærliggende områder bli dratt inn i diskusjonen.

Elgelstad (u.å.(a)) har ved hjelp av korrespondanseanalyse av yngre steinalders hustufter, hovedsaklig fra Varangerområdet, funnet at det ikke er uproblematisk å skille mellom distinkte morfologiske og kronologiske grupperinger. Mine intensjoner er ikke å plassere materialet innen slike grupperinger, men i stedet følge flere variabler over tid, og disse vil i utgangspunktet bli betraktet som uavhengige. Likevel vil jeg i en del tilfeller bruke tidligere etablerte gruppebetegnelser på hustufter, som "Mortensnestufter", "Gressbakkentufter" og "Karlebotntufter" (for en beskrivelse av disse tufte-typene se Johansen og Odner (1968a:63; Simosen 1979:363-375)).

5.5.1. Boplassenes beliggenhet i terrenget.

De registrerte boplassene på Mortensnes ligger alle forholdsvis nær datidig strand, og dette synes å være den viktigste lokaliseringsfaktor for de fleste av de forhistoriske boplasser som er registrert i også de nærliggende områder (se 5.2.). Før husdyrholdet inntok en sentral rolle i den sjøsamiske økonomi lå også de sjøsamiske boplassene like ovenfor fjærekanten (Kolsrud 1955:102; Paine 1957:135-136).

Under presentasjonen av det arkeologiske materialet (kap.4) ble det nevnt at boplasser fra eldre steinalder ofte finnes på tidligere eid, dvs. med tilgang til havet på to sider. Også på

Mortensnes ligger to boplasser (R8 og R10) fra eldre steinalder på slike eid, men ingen fra senere perioder. Et lignende forhold synes å gjelde for små øyer uten innland. Mens en aldri eller svært sjelden finner yngre steinalder-lokaliteter på slike steder, er dette et forhold som gjelder for svært mange av de registrerte eldre steinalder-lokalitetene både i Varanger og i Finnmark generelt. Også Odner (1964) er oppmerksom på denne spesielle lokaliseringen. Med utgangspunkt i eldre steinalder-boplasser i Varanger mener han at det spesielt er det han definerer som ytterkyst-boplasser som har en mer utsatt lokalisering på eid og "tanger". Disse boplassene tolker han som sommerboplasser, mens vinterboplassene er representert ved større boplasser inne i fjordene. Jeg skal komme tilbake til Odners forslag til flyttemønster i eldre steinalder senere, men vil her hevde at en slik forskjell i boplasslokalisering mellom ytterkyst/ fjordbunn ikke eksisterer. Lignende boplasslokaliseringer finnes også inne i fjordbunnene. Et eksempel blandt mange (bl.a. lokalitetene på Mortensnes) er lokaliteten Hanno-oaive i Karlebotn, innerst i Varangerfjorden (Simonsen 1961:47-57). I dag er dette en liten knaus i landskapet, men i den tida bosetningen (det antas her at funnene representerer en boplass) fant sted har det vært en liten øy, eller egentlig nærmere en holme, som lå like utenfor fastlandet.

På Mortensnes er to lokaliteter plassert på smale nes: en fra eldre steinalder (R9) og en fra begynnelsen av yngre steinalder (deler av R16). Resten av lokalitetene ligger i mer eller mindre slake skråninger, med havet nedenfor og et skrånende landskap bakenfor. En lokalisering på terrasser eller i skrånende terreng, gjerne inne i bukter eller vikar, synes å være vanlig for boplasser fra yngre steinalder og fra tidlig metalltid, her representert ved "Mortensnes-tuftene" (R3 og 4). Lignende lokalisering av boplassene synes også å gjelde for senere perioder, selv om materialegrunnet her er noe mer usikkert.

På sør-siden av Varangerfjorden er situasjonen imidlertid en annen. På de små øyene Kjelmøy og Kjøy, som i historisk tid ble brukt som sommerboplasser for øst-samene, er det også funnet

boplasser med datering til tidlig metalltid (Olsen 1984). Disse boplassene viser altså en lignende lokalisering som boplassene fra eldre steinalder. Dette er et forhold jeg skal komme tilbake til senere.

Boplassenes orientering i forhold til himmelretningene varierer, og det synes derfor som om dette er en faktor som har hatt liten betydning for lokaliseringen av boplassene. Andre faktorer, som tilgang på ferskvann, snøforhold, osv., antas å ha vært forholdsvis like for de fleste boplassene.

5.5.2. Boplassenes størrelse.

Boplassene varierer i størrelse. På Mortensnes finnes både enkeltliggende hustufter og større samlinger av tufter på flere lokaliteter. Det kan se ut som om antall hustufter som finnes samlet synes å øke over tid, men en årsak til dette kan være at strandforskyvningen i eldre steinalder skjedde forholdsvis raskt, slik at det har vært nødvendig å flytte boplassene relativt ofte om ønsket har vært å bo i nærheten av stranda. På en av lokalitetene fra eldre steinalder (R9) er det registrert i alt 16 hustufter. Med utgangspunkt i stranfordskyvningskurven fra området vil jeg anslå en varighet av denne boplassen til maksimalt 200 år, noe som betyr at flere hus kan ha vært bebodd samtidig.

Det finnes også større ansamlinger av tufter fra yngre steinalder. Dette gjelder felt R16, der tuftene antas å ha en datering til første halvdel av yngre steinalder, samt feltene R3 og R4 hvorav en del av tuftene antas å tilhøre slutten av yngre steinalder. Resten av tuftene i de to sistnevnte feltene antas å ha en datering til tidlig metalltid.

Fra samisk jernalder og middelalder kjennes få boplasser, og det er derfor vanskelig å si noe om boplassenes størrelse. Større ansamlinger av hustufter kjenner en imidlertid fra senere perioder - slutten av middelalder og nyere tid. Foruten felt R17

på Mortensnes antas også større felt på Agsnes og Veidnes innerst i Varangerfjorden (Odner 1986) å ha en slik datering.

Boplassenes størrelse kan reflektere størrelsen på en samtidig bosetning, men kan også være et resultat av bosetning over lengre tid, evt. sesongmessig gjenbruk av en boplass. Mens Gjessing (1942:501), Simonsen (1979:364) og Renouf (1981:298-300) tolker samlinger av hustufter fra yngre steinalder som små landsbyer eller fiskevær, stiller Helskog (1984) seg kritisk til en slik tolkning. Med utgangspunkt i ^{14}C -dateringer finner han at det på de store yngre steinalder-lokalitetene i Advik, Gressbakken og Nyelv, innerst i Varangerfjorden, "normalt" har stått kun ett til seks hus samtidig. Selv om det er sannsynlig at flere av husene på disse og andre lokaliteter med ansamlinger av hustufter ikke har vært samtidige, virker etter min mening det antall samtidige hustufter som Helskog kommer fram til for lavt. Mange av Helskogs (1984) ^{14}C -dateringer ligger tett opp til hverandre i tid, selv om de ikke er absolutt sammenfallende. Av f.eks. de 7 dateringene fra Gressbakken Nedre Vest (dateringer fra 7 av i alt 14 hus) ligger 6 innenfor samme tidsmargin hvis en tar hensyn til standard-avviket, og den syvende mangler et par tiår på å falle innenfor samme margin.

Helskog antar videre at steinalderhusene ikke har stått særlig lenger enn de samiske gammene (ca. 50 år). Mye tyder imidlertid på at husene i yngre steinalder har vært forholdsvis solide konstruksjoner (se 5.5.6.), og følgelig er det sannsynlig at funksjonstiden til disse husene har vært mye lenger enn det man kjenner til for nåtidige samiske gammer. Her må det legges til at også samiske gammer kan stå svært lenge (over 100 år) hvis de vedlikeholdes (Hartvig Birkely, Porsanger, pers. med.).

Det er også grunn til å tro at eldre hustufter har blitt gjenbrukt, dvs. en har benyttet de eksisterende gropene i stedet for å grave nye. Flere resultat fra utgravde hustufter skulle tyde på dette. 2 av de utgravde husene på lokaliteten Gropbakkeenga hadde f.eks. to ildsted liggende oppå hverandre, tilhørende ulike kulturlag (Simonsen 1961:155, 162-165), og også på lokaliteten

Gressbakken Nedre Vest hadde ett av de utgravde husene ildsteder i 2 nivå, mens et annet hadde 3 nivå av ildsteder liggende ovenpå hverandre (Simonsen 1961:346-347). Der flere ¹⁴C-dateringer tas fra fra samme hus viser de sjelden samme alder (se f. esk. E.T.Helskog 1983:53), noe som kan indikere at husene/hustuftene har vært gjenbrukt. På Mortensnes er det funnet en tuft med ildsted i to nivå (form.10 R4), og også funnene fra tufta ble tolket som resultat av forskjellige bosetningsfaser (se 4.3.9.).

Lengre levetid for husene, sammen med en utstrakt gjenbruk av hustufter, vil innebærer at store lokalitetene, der flere tufter er samlet, kan representere boplasser der forholdsvis mange hus kan ha stått samtidig. Med dette mener jeg imidlertid ikke å si at størrelse av samtidig bosetning direkte kan utledes av antall hustufter på en lokalitet.

Fra historisk tid kjennes også sjøsamiske boplasser av en viss størrelse. Ifølge Vreim (1937:190) kunne den sjøsamiske bosetning ligge samlet i "landsbyer", og han nevner 4-8 hus samlet på samme sted. Vinterboplassene for de østsamiske sii'daene kunne være enda større. Nuettjaursii'da besto på 1600-tallet av 19 hus (Nickul 1977:180-181), og på den siste vinterbyen til Suenjel-sii'da på 1930-tallet var det samlet over 20 hus (Nickul 1948).

Nedenfor vil jeg komme inn på boplassenes rekkeorganisering, og også dette kan tyde på at flere hus har stått samtidig.

5.5.3. Husenes relative plassering.

Et trekk som går igjen på mange av lokalitetene der flere hustufter finnes sammen er at de er plassert i rekker parallelt med datidig strandlinje. Dette gjelder på Mortensnes særlig for R3 og R4 ("Mortensnes-tufter"), men også for R9 (eldre steinalder) og R16 (yngre steinalder). Ellers i Varangerområdet er en slik rekke-plassering kjent fra flere lokaliteter fra yngre steinalder, bl.a. lokaliteten Gropbakkeengen i Karlebotn og særlig Gressbakken-boplassene (Simonsen 1961:fig.35 s.105 og

fig.111 s.272). I alle fall på en av de største lokalitetene på Angsnes (Odner 1986), en samisk boplass datert til 14 - 1800-tallet, finner en en lignende plassering av husene i rekker.

En rekkeorganisering av husene skulle dermed være representert både for eldre steinalder, yngre steinalder, tidlig metalltid og middelalder/ historisk tid, men synes å være mest framtrædende på boplassene fra yngre steinalder og tidlig metalltid. (Jeg vil hevde at en får et større inntrykk av rekkeplasseringen ved å bevege seg i terrenget enn det kartskissene viser.)

5.5.4. Husenes form.

Med husenes form menes her først og framst husenes, eller rettere sagt hustuftens, form i plan. Andre formelement, så som nedgravning og utganger vil diskuteres senere.

De hustuftene fra eldre steinalder som er registrert på Mortensnes er sirkulære, i enkelte tilfeller muligens også noe forlenget i en retning (ovale). Det kan tenkes at sammenrasninger av vegger og innrasninger av materiale fra bakkenivå (inn i den nedgravde tomte) kan gi opprinnelige kvadratiske eller rektangulære hustufter et avrundet preg. De 3 utgravde hustuftene fra eldre steinalder på Mortensnes hadde imidlertid ingen identifiserbare hjørner, så det antas at strukturene virkelig har hatt et avrundet gulvplan. Fire undersøkte hustufter ved Karlebotn, som antagelig kan dateres relativt sent i eldre steinalder, hadde ifølge Engelstad (u.å.(b)) et rektangulært gulvplan. På grunnlag av de mange registrerte hustuftene fra eldre steinalder på Mortensnes vil jeg likevel anta at et sirkulært grunnplan har vært det vanligste.

I yngre steinalder blir firkantige hus vanligere. I begynnelsen av yngre steinalder er ennå de sirkulære husene i flertall, men etter hvert opptrer et økende antall rektangulære eller kvadratiske hus. Lokaliteten R16 på Mortensnes representerer en slik tidlig yngre steinalder boplass med hovedsaklig sirkulære men

også enkelte rektangulære hus. Gropbakkeengen i Karlebotn, som antagelig har en noe senere datering (Simonsen 1961:104-193; Helskog 1980a), har et noe større antall rektangulære og kvadratiske hus i forhold til sirkulære hus enn lokaliteten på Mortensnes. Rundt 2000 f.Kr. er de rektangulære husene klart i flertall. De såkalte Gressbakkentuftene (noen av de øverste tuftene i felt R3 og R4 på Mortensnes) opptrer på denne tida. Disse tuftene har på overflata som regel et ovalt grunnriss, men dette er sannsynligvis et resultat av at materiale har rast inn i de forholdsvis kraftige nedgravningene. En nylig utgravd Gressbakkentuft (K.Schanche 1986) hadde tydelige hjørner, og jeg vil anta at de fleste husene av denne typen virkelig har vært rektangulære.

De såkalte Mortensnestuftene, som følger Gressbakkentuftene i tid, er også firkantige. En del av dem er rektangulære, men det synes som om kvadratiske hus blir vanligere nå en tidligere. Et økende antall av kvadratiske hus er kanskje grunnen til at Simonsen (1975:379-380) har oppfattet Mortensnestuftene som rektangulære med gavlen mot sjøen. Dette står i motsetning til hvordan Johansen Kleppe (1974:125) beskriver disse tuftene, og også mitt inntrykk er at ingen rektangulære hus har hatt en slik orientering. Alle tufter som er lengre enn de er bred ligger orientert parallellt med samtidig strand. Dette gjelder såvel Mortensnes-tuftene som tufter fra andre kronologiske perioder.

Hvilke hus som etterfølger hus av Mortensnes-typen er ennå noe usikkert. Mortensnestuftene går i tid fram til de siste århundre f.Kr. (evt. fram til rundt år 0), og fra de følgende perioder har en få sikre daterte hustufter. På Kjøøy på sør-siden av Varangerfjorden er det funnet et mindre felt med tufter hvorav en er ¹⁴C-datert til 420-780 f.Kr. Disse ligner ifølge Olsen (1984:51-52) på et annet felt med tufter som ligger på Agnsnes, innerst i Varangerfjorden (Simonsen 1963:271), og synes å være lettere og mindre permanenet konstruerte enn f.eks. Mortensnestuftene. Skissene over feltene (Olsen 1984:24, Simonsen 1963:271) antyder at disse tuftene er rektangulære eller kvadratiske, selv om Simonsen presiserer at formen er noe usikker.

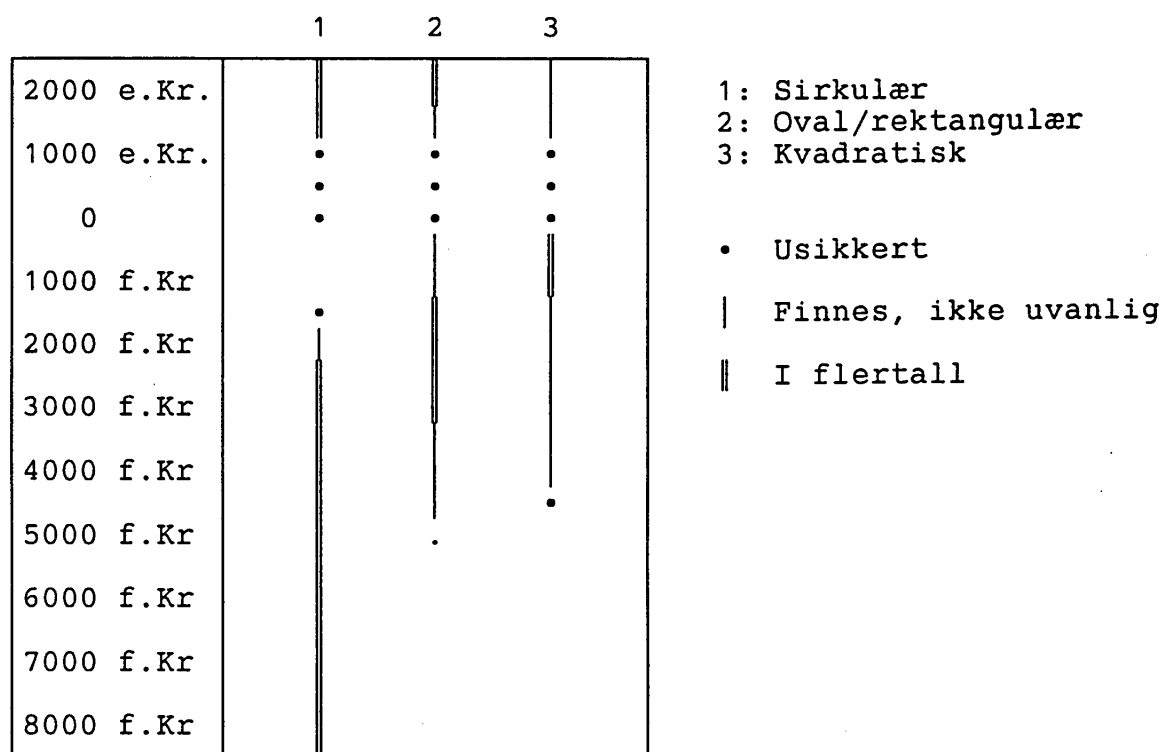
Odner (1986) har foretatt mindre utgravninger i flere hustufter på Angsnes og Veidnes innerst i Varangerfjorden. 14C-dateringer fra tuftene og dateringer på grunnlag av funnene fra tuftene ligger i tid fra 1300-tallet til tidlig 1800-tallet, en lignede datering som de fleste hustuftene i felt R17 på Mortensnes antas å ha. Tuftene på Angsnes og Veidnes varierer i form mellom sirkulære, kvadratiske og ovale/rektangulære, tuftene i felt R17 på Mortensnes er overveiende sirkulære (se fig.19). På Mortensnes kan tilfellet være at tufter fra perioden rundt Kr.f. og fram til middelalder ligger under kulturlaget i felt R17 (prøvestikk med funn av bl.a. asbestkeramikk på bunnen av kulturlaget), men det er også mulig at enkelte av de tuftene som er registrert i dette feltet kan ha en datering til dette tidsrommet. Problemet blir da at de i utseende ligner senere tids gammetufter, og at de av arkeologer i felt feilaktig antas å ha en sen datering.

De samiske gammene er beskrevet i kap.3. Disse omfatter både de runde til ovale bælje-gammene og de firkantede (kadratiske eller rektangulære) stavgammene, begge typer brukt til både bolig-gammer, fellesgammer og fjøsgammer. Fellesgammene, kjent fra historisk tid, har ofte vært forlenget i en retning, med en del for mennesker og en del for husdyra.

Husenes form kan tenkes å være bestemt av tilgang på bygge-materiale. Gjessing (1943:141) forklarer f.eks. bælje-gammens opprinnelse ved at det på den skogbare kyst ble brukt ribbein av hval i huskonstruksjonene. På samme måte kan storvokst skog, f.eks. barskog, ha gjort det mulig å konstruere laftede bygninger (som er firkantige). F.eks. ligger skogsamenes boplasser og øst-samenes hovedboplasser i barskogsområder, og boligene her har en firkantig form (Nickul 1948). Ser en imidlertid nærmere på vegetasjonsutviklingen i Varanger finnes det ingen klar korrelasjon med utviklingen av firkantige hus. Furua vandret inn allerede i boreal tid (9000 - 8000 BP), altså forholdsvis tidlig i eldre steinalder. I subboreal tid (5000 - 2500 BP), gikk furua tilbake og bjørka råde igjen grunnen (Hyvärinen 1975 Og 1976;

Prentice 1981). Det har altså vært tilgang på barskog flere årtusen før de firkantige husene ble vanlige.

Fig.37 viser en skjematisk oversikt over endringer i husform over tid. Figuren er generaliserende og tar først og framst utgangspunkt i hustuftene som finnes på Mortensnes, men mitt inntrykk er at stort sett finnes de samme trekk igjen også ellers i Varangerområdet.

Figur 37. Endring i husform over tid.

5.5.5. Husenes størrelse.

Også husenes størrelse varierer, på Mortensnes fra rundt 15 m² til rundt 50 m² (antatt indre mål). De runde husene i både eldre og yngre steinalder er alltid relativt små, sjelden mer enn ca 25 m², mens de firkantige husene generelt sett er større (Engelstad

u.å.(a)). I begynnelsen av yngre steinalder er imidlertid de firkantige husene sjelden mer enn 30m². Fram mot rundt 2000 f.Kr. synes så størrelsen å øke, og kuliminerer med de såkalte Gressbakkenhusene. Disse har en størrelse på mellom 40-70 m² (Helskog 1984:60). Mortensneshusene er i gjennomsnitt noe mindre enn Gressbakkenhusene, de fleste ligger på rundt 30 m² (Johansen og Odner 1968b). Tuftene på Kjøy (Olsen 1984:25) synes å ha et enda mindre areal (15-20 m²).

De samiske gammene varierer i størrelse, men bøljegammene har ofte et indre areal som ligger på rundt 25 m² (Vreim 1937:194). Fellesgammene varierer både i utforming og i størrelse, men i alle fall i nyere tid hadde de som regel et større areal enn de som utelukkende ble brukt til boligammer. Fellesgammen nederst på Mortensnes anslås å ha et indre areal på rundt 60 m².

Det til slutt bemerkes at det beregnede gulvareal som regel er anslått ut fra tuftenes form på overflata. Den eksakte størrelsen på gulvflata kan vanskelig avgjøres uten at tufta er utgravd, og også da kan det være problematisk.

5.5.6. Permanens i boligkonstruksjon.

Fra den tidligste perioden i eldre steinalder er det ennå ikke registrert sikre rester etter husstrukturer. Dette kan bety at husene har vært konstruert slik at de i ettertid levner små eller ingen spor. E. Helskog (1982) har utgravd to hustuffer (telt-ringer) i Karlebotn som hun mener kan ha en datering tilbake til 12.000 BP. Dateringen anslås på bakgrunn av høyde over havet, men etter min mening gir inventaret i tuftene (avslag og retusjerte skrapere av kvarts) ikke noen sikker indikasjon på en slik datering.

På Mortensnes er det funnet flere hustuffer som antas å ha en datering til rundt 9000 BP (felt R9). Disse tuftene er meget vage, og synliggjøres først og framst ved at større stein er plassert i ytterkant, noe som sannsynliggjør at de er spor etter

telt (teltringer). Den meget vage indre forsønkningen er resultat av at det indre av tuftene er ryddet for stein (se 4.3.2.). Lignende ryddete områder som tolkes som spor etter telt fra eldre steinalder er funnet også andre steder i Varanger (Odner 1966). Senere i eldre steinalder finnes tufter som har en mer markert nedgravning. Dette gjelder f.eks. tufta som er datert til rundt 8500 BP (se 4.3.3.), og alle de tufter på Mortensnes som antas å ha en senere datering i eldre steinalder. Også tufta som er utgravd ved Gamvik på ytterkysten (Helskog 1975), og tuftene på Starehnjunni (Engelstad u.å.(b)) og Sælnehøgda (Simonsen 1961:27-40) i Karlebotn er noe nedgravd og har antydning til voll. Alle tuftene er fra siste halvdel av eldre steinalder, og er antagelig spor etter mer solide konstruksjoner enn telt, muligens torvgammer.

I begynnelsen av yngre steinalder blir så hustuftene ytterligere markerte, og i løpet av yngre steinalder øker denne tendensen. Tuftene blir mer nedgravde og de får etterhvert kraftigere voll. De mest markerte tuftene fra hele den forhistoriske perioden er uten tvil de såkalte Gressbakken-tuftene. Den dype nedgravningen og de høye, kraftige vollene kan i enkelte tilfeller gjøre at et stående menneske omtrent forsvinner nede i en slik tuft. Vollene kan for en stor del bestå av møddingmateriale (der det er bevart), men ellers består de hovedsaklig av grus og stein som er kastet ut fra tuftas innside. Det er grunn til å tro at disse husene vært meget solide og permanente konstruksjoner.

Mortensnestuftene, som dateres til slutten av yngre steinalder og eldre metallalder, er kraftig nedgravde og har tildels markerte voll. Registrerte hustufter fra de følgende periodene er få, noe som ikke nødvendigvis betyr at de ikke finnes, men at de er lite synlige på overflata. F.eks. er de få registrerte husene som ser ut til å følge Mortensnes-tuftene i tid ikke nedgravde (Olsen 1984:51-52). På Mortensnes kan tilfellet være, som tidligere nevnt, at husstrukturene fra det første årtusend e. Kr. ligger under kulturlaget i felt R17, eller at en del av tuftene i dette feltet faktisk har en eldre datering enn antatt.

Også de sjøsamiske gammene kan være delvis nedgravd i terrenget (P.C. Friis 1632:403). Dette gjelder f.eks. flere av tuftene i felt R17, selv om nedgravningen på langt nær er så markert som for hustuftene fra yngre steinalder.

En kort oppsummering av permanens i boligkonstruksjon over tid bli som følger:

1. I begynnelsen av eldre steinalder er boligene lite permanent konstruert, og kan bestå av telt. Etterhvert blir det en tendens mot mer permanente og nedgravde boliger.
2. Denne tendensen får et merkbart oppsving i begynnelsen av yngre steinalder, da boligene blir markert nedgravde. I løpet av yngre steinalder øker denne tendensen.
3. Det skjer små endringer i overgangen til tidlig metalltid, men på slutten av denne perioden kan det se ut som om boligene igjen blir mindre permanente og nedgravde.
4. Dette intrykket holder seg over lang tid, men i nyere tid kunne de sjøsamiske gammene, ifølge historiske kilder, graves ned i bakken.

Klimatiske forhold kan ha en relevans for hvor solid boligene er konstruert. Klimautviklingen for området (Hyvärinen 1975: Karlen 1976; se 2.5.1.) viser et gradvis varmere klima fram mot atlantisk tid (8000 - 5000 BP). Senere ble klimaet igjen kaldere, og det er i denne tida at Gressbakkentuftene opptrer. Utviklingen av mer permanente huskonstruksjoner burde likevel ikke forklares som et resultat av et kaldere klima, fordi utviklingen startet allerede i eldre steinalder i en klimatisk varm periode. Den endring i boligkonstruksjon som sannsynligvis skjer etter tidlig metalltid lar seg heller ikke forklare ut fra klimatiske forhold. I denne perioden (subatlantisk tid) var klimaet forholdsvis kjølig, og en skulle derfor, i motsetning til det materialet viser, kunne forvente at boligene ble mer solid konstruerte.

En annen forklaring på endring i boligpermanens er at boligene har vært i bruk i ulik tid på året. Simonsen (1975:375-376) har ut fra en slik tankegang foreslått at Gressbakkenhusene må ha vært vinterhus. Dette vil jeg komme tilbake til senere (neste kapittel).

5.5.7. Ildstedenes form og beliggenhet inne i husene.

Ildstedet er som regel den eneste struktur som kan påvises inne i de forhistoriske husene. Selv om deres form og plassering ser ut til å gjennomgå visse endringer over tid, har det også eksistert variasjoner i ildstedenes form og plassering til ulike tider. Her er det den mest framtrædende tendens som beskrives.

I to av de husene fra eldre steinalder som ble utgravd på Mortensnes var det mulig å påvise ildstedene, i form av spredte trekullflekker i sentrum av husene. Ildstedene var ikke steinsatte. Heller ikke i hustuftene fra eldre steinalder som er utgravd av Odner (1966) og av E.T.Helskog (1982, se også Engestad u.å.(b)) ble det funnet steinsatte ildsted. Derimot ble det i to av de utgravde hustuftene på Sælnehøgda i Karlebotn, som antas å ha en datering sent i eldre steinalder, funnet steinsatte ildsted i sentrum av husene.

På Mortensnes ble det også i huset som ble datert til begynnelsen av yngre steinalder (form.6, R12) funnet et konsentrert lag med trekull og aske i sentrum av huset, men heller ikke her ble det funnet noen tydelig steinsetning i tilknytning til ildstedet. Det må imidlertid merkes at tufta var fylt med store strandvollstein, og ildstedsteinene ville ha vært vanskelig å skille ut fra disse. Det utgravde huset i felt R16 (form.5) inneholdt en firkantig struktur av stein, muligens en del av et ildsted, men dette ble tolket som sekundært i forhold til tufta.

På Gropbakkeenga er en rekke tufter med antatt datering til det fjerde årtusen f.Kr. utgravd (Simonsen 1961:104-193; Helskog 1980a:54). I de fleste av disse tuftene ble ildstedet påvist,

selv om det i en del tilfeller ikke var steinsatt. Et gjennomgående trekk er at ildstedene lå sentralt i tuftene, og hadde en sirkulær/kvadratisk eller rektangulær form. I to av de rektangulære tuftene var ildstedene langstrakte, i en tuft var ildstedet todelt, i alle tre tilfeller lå ildstedene langs tuftenes lengdeakse.

Ingen Gressbakkentufter er utgravd på Mortensnes, men flere tufter av denne typen er utgravd i nærliggende områder (Simonsen 1961 og 1963; K.Schanche 1986; Andreassen 1988). Ildstedet, eller kanskje riktigere ildstedene fordi det ofte er todelt, synes å ha hatt en forholdsvis bestemt form og plassering inne i disse husene. Ildstedet består av en meget lang eller to rektangulære steinsetninger, som regel åpne mot hverandre, plassert langs tuftas midtlinje i lengderetningen.

I de to Mortensnes-tuftene som er totalgravd (form.26, R3 og form.10, R4) lå ildstedene ikke sentralt men asymmetrisk i forhold til sentrum av tuftene. I følge plantegningene var ildstedene begrenset av to parallelle rekker med stein. Flere hustufter burde undersøkes før en kan si med sikkerhet at dette er et generelt trekk for Mortensnes-tuftene. Likevel vil jeg ta utgangspunkt i disse resultatene og ha som en foreløpig hypotese at plassering av ildsted her har endret seg i forhold til Gressbakken-tuftene.

De samiske gammene har hatt et steinsatt ildsted plassert i sentrum (se f.eks. Ränk 1949). Dette ildstedet har vært sirkulært eller kvadratisk (to parallelle rekker med stein). Ved deling av fellesgammen i to rom fikk hvert av rommene som regel et sentralt ildsted.

5.5.8. Utganger.

Husenes utganger er vanskelig å identifisere der det ikke eksisterer markerte vollere. Dette kan være en av årsakene til at det i hustuftene fra eldre steinalder ikke har vært mulig konsta-

tere noen utgang. Heller ikke i feltet fra begynnelsen av yngre steinalder (R16) samt i de såkalte Mortensnestuftene (R3 og R4) er utgangene identifisert. Ifølge Simonsen (1961:191, 1979:369) har utgangen i husene på Gropbakkeengen ligget vendt fra havet. Min erfaring er at dette i alle fall ikke kan sees på overflata, og jeg stiller meg derfor noe tvilende til en slik tolkning. Plantegningene fra de utgravde husene viser heller ikke noen klar og entydig lokalisering av utgangene, noe som også Engelstad (u.å. (a)) bemerker.

Gressbakkenhusene har som sagt ofte tydelige utganger, og som regel er det flere av dem. Ifølge Engelstad (u.å.(a)) finnes de foran og bak og på to sider, på to sider og foran, eller bare på sidene (kortveggene). Det kan se ut som om utgangene har hatt form av anneks, dvs. har eksistert som tilbygg til hovedrommet. En årsak til at utgangene er så tydelige i Gressbakkentuftene kan være at de meget markerte vollene lettere synliggjør utgangene. Dette gjør det imidlertid vanskelig å forstå hvorfor utgangene er så vanskelig å identifisere i Mortensnes-tuftene, siden disse tuftene også har tildels markerte voller og nedgravninger.

Hovedutgangen i de sjøsamiske husene var orientert mot havet. Tidligere eksisterte også en mindre utgang på motsatt side av hovedutgangen (Schefferus 1673:226-229; Steen 1958). Dette gjaldt både telt og gammer. De rektangulære fellesgammene hadde som regel en utgang på midten foran, og disse utgangene var ofte, som på Gressbakkenhusene, overbygd (Kolsrud 1955:112).

5.5.9. Funnfordelingen i husene.

Funnfordelingen i de tuftene som er utgravd som en del av arbeidet med denne avhandlingen er vist i fig.38 - 42. Av disse tuftene er 3 (evt. 4) fra eldre steinalder, og en fra begynnelsen av yngre steinalder, men jeg vil også komme inn på funnfordelingen i hus med senere dateringer både fra Mortensnes og de nærliggende områder.

Funnmengden er satt opp med total funnmengde pr. areal og ikke med utgangspunkt i de ulike redskapstypene. Dette har flere årsaker, bl.a. at gjenstandsinventaret fra eldre steinalder er forholdsvis begrenset (få redskap), og at det fra tidligere utgravninger ikke foreligger noen nøyaktige innmålinger av funn.

Funnfordelingen i tufta som har en antatt datering til ca.9000 BP (form.12, R9) viser en tydelig konsentrasjon inn mot sentrum av tufta (fig.38). Det samme gjelder tufta med datering til rundt 8500 BP (form.2, R10) (fig.39). Når det gjelder tufta med antatt datering til ca.7500 BP (form.8, R10) ser en også der at funnene avtar i antall ut mot tuftas avgrensning, men den største konsentrasjonen ligger her forskøvet mot vest forhold til tuftas sentrum (fig.40), altså i den framre del eller den del som ligger nærest havet. Når også funnfordelingen i møddingen fra slutten av eldre steinalder er tatt med her (fig.41), er det fordi det tidligere (4.3.6.) ble antydnet at det kan ha stått et hus bak møddingen. Funnfordelingen, som har en størst konsentrasjon i bakkant av møddingen, kan tas til inntekt for en slik oppfatning. Det må dertil nevnes at de aller fleste spissene (tverreggede/eneggede) ble funnet i dette området.

Tufta fra begynnelsen av yngre steinalder (form.6, R12) har en funnfordeling som er markert forskjellig fra tuftene fra eldre steinalder. Funnene inne i tufta har en forholdsvis jamn spredning, og det er heller ikke noe markert skille mellom tuftas inn- og utside (fig.42). Dette er et trekk som synes å gjelde for mange av de yngre steinalder-tufter som er utgravd i nærliggende områder (Simonsen 1961; Renouf 1981:kap.5; Engelstad 1983:112-139; K.Schanche 1986).

Når det gjelder de to Mortensnes-tufter fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid som er utgravd (form.10, R4 og form.26, R3) finnes det ingen detaljert oversikt over funnfordelingen, men ifølge Johansen og Odner (1968b) er funnene fordelt både på tuftenes gulvflate og i strandvollen forran tuftene.

5.5.10. Sammenfatning.

I største delen av eldre steinalder har det vært vanlig å legge boplassene på forholdsvis eksponerte steder i terrenget der havet har preget de nære omgivelser. Boplassene har ofte ligget på smale eid eller små øyer uten innland, selv om det finnes eksempler også på andre typer lokalisering. Boligene har i hele perioden vært relativt små - sjelden over 20 m², og de har som regel hatt et sirkulært grunnplan. Tidlig i perioden består boligene av forholdsvis lette konstruksjoner, antagelig telt. Disse konstruksjonene levner få og vage spor, og tuftene er derfor vanskelige å finne. Senere i perioden blir mer solide konstruksjoner, antagelig torvgammer, vanlige. Disse er noe nedgravde og har vagt markerte voller. Ildstedene har ligget i sentrum av husene, og har sjelden vært steinsatte. Funnene finnes konsentrert nær sentrum av husene.

I yngre steinalder ligger boplassene på terasser eller i skrånende terreng, gjerne i bunnen av bukter eller vikene. Firkantige hus blir etterhvert vanligere, og mot slutten av yngre steinalder har de aller fleste hus rektangulært eller kvadratisk grunnplan. Husene øker i størrelse, noe som er nært knyttet til et økende antall firkantige hus. Størrelsen av husene ser ut til å øke fram mot år 2000 f.Kr. (Gressbakkenhusene), for så å avta noe i det siste årtusen av yngre steinalder. Også husenes nedgravning øker fram mot ca. 2000 f.kr., og kan tolkes som en økende permanens i boligkonstruksjon. Ildstedets form og plassering i husene gjennomgår flere endringer. Tidlig i perioden plasseres det i sentrum av huset, senere blir det langstrakt eller todelt og ligger langs en av husets midtakser. I slutten av yngre steinalder får ildstedene trolig en asymmetrisk plassering i husene. Utgangene er lettest å identifisere i Gressbakkenhusene, der det som regel finnes flere av dem. Funnfordelingen i tuftene fra yngre steinalder varierer, men funnene finnes som regel spredt på gulvflaten og i framre voll (mødding).

Mortensnestuftene representerer både slutten av yngre steinalder og tidlig metalltid, og dette betyr at bildet endres lite ved overgangen til tidlig metalltid. Det finnes få registrerte boplasser fra de følgende perioder, noe som gjør at en vet lite sikkert om boplassenes plassering, hustuftenes form og størrelse, osv. En mulig årsak til dette er at boligene har vært enkle og lite permanente konstruksjoner, og derfor levnet få spor i terrenget. I alle fall blir Mortensnes framdeles brukt som boplass, og det er sannsynlig at en del husstrukturer finnes gjemt i kulturlaget i R17, eller at flere av de tuftene som er registrert i dette feltet har en eldre datering enn antatt. Før historisk tid blir de runde husene "gjeninnført" (det skjer muligens allerede i overgangen eldre metallalder/samisk jernalder), og ildstedet får igjen en sentral plass i husene. Den samiske fellesgammen har i form ikke vært så ulikt Gressbakkenhuset.

I hele den forhistoriske perioden og inn i historisk tid var det vanlig å legge boplassene like ved strandkanten. Størrelsen på samtidig bosetning har variert til enhver tid, men det ser ut til å ha eksistert forholdsvis store boplasser både i eldre steinalder, yngre steinalder, tidlig metalltid, og muligens også i de senere perioder. Der flere hus finnes sammen er de ofte plassert i rekker parallelt med datidig strand, et trekk som synes å være mest påfallende i yngre steinalder og tidlig metalltid.

Husenes form og nedgravning ble diskutert i forhold til vegetasjons- og klimautviklingen for området. Konklusjonen var at vegetasjons- og klimautvikling er lite egnet for å forklare de endringer som har funnet sted.

6. BOSETNINGSMØNSTER OG RESSURSENTNYTTELSE.

6.1. Innledning.

Bosetningsmønster og ressursutnyttelse har endret karakter over tid. Det vil her argumenteres for at Mortensnes i deler av den forhistoriske perioden har vært bebodd i bestemte sesonger på året, slik at flyttemønstret kan ha lignet det som er kjent fra historisk tid. I andre perioder har bosetningen vært mer sedentær, muligens helårig. Bosetningsmønsteret vil først og framst bli diskutert med utgangspunkt i trekk ved boplassene og boligene.

Bosetningsmønsteret har vært nært knyttet til utnyttelse av ressurser: hvilke ressurser som ble utnyttet og når på året dette skjedde. Det er funnet osteologisk materiale på flere av boplassene på Mortensnes, og også på boplasser i nærliggende områder. Resultater fra artsbestemmelsen av dette materialet vil bli diskutert og knyttet sammen med utnyttelse av ressurser. Det samme gjelder trekk ved redskapsinventaret fra boplassene på Mortensnes.

De endringstendenser som beskrives her utelukker ikke at det også har funnet sted variasjoner i både bosetningsmønster og ressursutnyttelse til enhver tid, men på tross av slike variasjoner har det eksistert en "tendens i tida", og denne tendensen har også preget deler av den materielle kultur.

6.2. Bosetningsmønster belyst ved trekk fra boplassene og boligene.

Enkelte aspekt vedrørende boplassene og boligene kan knyttes til bosetningsmønster. Dette gjelder bl.a. boplassenes beliggenhet i terrenget, permanens i boligkonstruksjon og funnfordelingen i

husene. Hvordan disse aspektene forholdt seg over tid ble beskrevet i forrige kapittel (5.5.) og jeg skal her forsøke å tolke dem inn i en videre kontekst.

Samtidig som det naturskape landskapet kan påvirke sosiale handlinger, tolkes det inn i en kulturell kontekst. Landskapet blir på denne måten en del av den kulturelle konteksten, det får et kulturellt innhold, en mening (se f.eks. Johansen 1987). På denne måten mener jeg at kontrastene mellom land og hav, innland og kyst, må ha påvirket menneskenes virkelighetsoppfatning, og på samme tid ha vært et anvendbart redskap til å uttrykke sosiale strategier. Boplassenes beliggenhet i terrenget kan forstås ut fra en slik bakgrunn.

Funnfordelingen i husene er et resultat av den aktivitet som har funnet sted, og kan derfor være relevant for en fortolkning av bosetningsmønsteret. F.eks. kan bosetning over lengre tid gi en større funntetthet enn en kortvarig bosetning, og også den romlige fordeling kan ha et annet preg enn hvis oppholdet er av mer situasjonsbetinget art. Et kompliserende moment er at også andre forhold kan ha betydning for funnfordelingen i husene. Blandt annet kan det finnes bestemte regler for hvordan huset skal forlates. For de kanadiske Mistassini-indianerne var det f.eks. viktig at boplassen ble forlatt i den stand "åndene" ønsket det, og dette var ikke slik boplassen originalt så ut under bruk (Tanner 1979:75).

Også permanens i boligkonstruksjon kan ha sammenheng med bosetningsmønsteret. En solid boligkonstruksjon som står lenge skaper også muligheter for en utvidet bruk av huset. Sammenhengen mellom permanens i boligkonstruksjon og bruksperioden for boligen trenger ikke være allmengyldig, men i alle fall viser flere etnografiske eksempler at det ofte er tilfellet (Rafferty 1985:129-130).

6.2.1. Eldre steinalder.

Som nevnt tidligere ligger boplassene fra eldre steinalder ofte på eksponerte steder i terrenget, på små øyer eller eid. Dette fenomenet kan vanskelig forklares rent funksjonelt, og jeg vil derfor foreslå at en slik lokalisering av boplassene bærer i seg en symbolsk verdi, der dikotomien land/hav spilte en avgjørende rolle.

Boplasslokaliseringen i eldre steinalder har flere likhetstrekk med lokaliseringen av øst-samenes sommerboplasser som ofte lå på små øyer uten noe innland. Dette gjelder f.eks. Kjøøy og Kjelmøy. De fleste menn bodde her for å drive havfiske i sommermånedene, mens kvinner, barn og gamle drev laksefiske inne i fjordene (Keilhau 1831:43; Helland 1906:II:159; Fellmann 1906:235-237; Tanner 1929). Selv om mennenes sommerboplasser var knyttet til utnyttelsen av marine ressurser kan ikke lokaliseringen av boplassene kun forklares ut fra et slikt forhold. Det har eksistert nærliggende områder som må ha vært vel så velegnet for bosetning, og der ferskvannstilførselen i motsetning til både Kjelmøy og Kjøøy ikke har vært noe problem (Olsen 1984:28). Når disse boplassene ikke har vært aktuelle må det finnes andre årsaker til at de små øyene har vært valgt.

Øst-samenes bosetningsmønster innebar en flytting mellom innland og kyst. De ulike landskapstypene og kontrastene dem imellom må ha spilt en vesentlig rolle bl.a. for menneskenes oppfatning av årstidene. Mens innlandet har representert vinteren, har havet og kysten representert sommeren. Det er på bakgrunn av dette man må forstå boplassenes eksponerte plassering. Disse boplassene har tilhørt havet/kysten, og beliggenheten har vært en markering av dette forhold. Lignende forhold har eksistert i eldre steinalder, slik at boplassenes plassering på øyer og eid har representert en sesongbosetning der havet og de marine ressurser har spilt en viktig rolle. Denne hypotesen vil jeg diskutere nærmere i et senere kapittel (8.2.)

Funnfordelingen i de utgravde husene fra eldre steinalder viser

en entydig konsentrasjon inn mot sentrum av husene, og dette gjelder både tufta som ble tolket som en teltring og de mer nedgravde tuftene som ble tolket som spor etter gammer. En slik funnfordeling kan bety at den aktivitet som har funnet sted inne i huset har vært forholdsvis begrenset og situasjonsbetinget, og at den romlige strukturering av den aktivitet som har foregått inne i huset har vært relativt enkel. Funnfordelingen kan også ha sin bakgrunn i andre kulturelle faktorer, men på bakgrunn av forskjellen i funnfordelingen mellom husene fra eldre steinalder og hus fra senere perioder er jeg tilbøyelig til å tolke dette som et resultat av relativt kort tids bosetning.

De eldste daterte boligstrukturene på Mortensnes er tolket som spor etter telt. Senere i eldre steinalder blir mer permanente strukturer (gammer) vanligere. En slik endring i permanens i boligkonstruksjon i løpet av eldre steinalder kan ha sin bakgrunn i en endring mot et mer sedentært bosetningsmønster, enten fordi en har bodd lengre tid på samme sted, eller fordi det har skjedd en økende stabilitet i flyttemønsteret der de samme lokaliteter har inngått i et fast, årvist flyttemønster.

Flyttemønsteret i eldre steinalder kan teoretisk ha foregått mellom kyst og innland, men dette er en påstand som vanskelig kan underbygges siden de få innlandsboplassene som er kjent i Nord-Norge dateres alle sent i perioden (E. Helskog 1978; K.Helskog 1980b; Simonsen 1986). En alternativ modell er sesongvise flyttninger mellom ulike lokaliteter på kysten. Ifølge Odner (1964) har bosetningsmønsteret i eldre steinalder i Varanger innebært en flytting mellom de indre fjordområdene (vinter) og den yttre kyst (sommer), altså forholdsvis likt det historisk kjente flyttemønsteret for området (se 3.6.). Dette kommer imidlertid ikke klart til uttrykk i det arkeologiske materialet. Redskapsmaterialet (Helskog i Bøvikken m.fl. 1982) og lokaliseringen av boplassene viser ingen klare forskjeller mellom indre og yttre kystområder. Jeg skal komme tilbake til en modell for flyttemønsteret i eldre steinalder under analysen av det osteologiske materialet.

6.2.2. Yngre steinalder og tidlig metalltid.

I yngre steinalder får boplassene en annen lokalisering i terrenget. De ligger ikke lenger på øyer og eid, men ofte inne i bukter og vik der det terrestriske miljø i større grad har preget de nære omgivelser. En slik endring i boplasslokalisering kan tolkes som en endret fortolkning av kystlandskapet og et endret forhold til boplassene ved havet. Dette mener jeg kan ha sin bakgrunn i endringer i bosetningsmønsteret, og som jeg vil argumentere for nedenunder er det flere trekk ved det arkeologiske materialet fra yngre steinalder som peker mot en økende grad av sedentaritet i løpet av perioden.

Funnene i hus fra yngre steinalder er ofte spredt over hele boligflaten (se f.eks. Engelstad 1983:112-138), og kan tolkes som et resultat av en mer utstrakt og langvarig bruk av husene.

I løpet av yngre steinalder blir huskonstruksjonene mer solide og permanente. De meget nedgravde og solide boligene som utvikles og den store arbeidsmengde som er lagt ned i husbygging tyder på at de har spilt en viktig rolle i samfunnet. De kan ha representert en boplass der oppholdet har vart over en lengre tid på året. Husene har også fått en lengre total brukstid. Permanens i huskonstruksjon ser ut til å kulminere med de såkalte Gressbakkenhusene, rundt 2000 f.Kr. Simonsen (1975:375-376) tolker disse som vinterhus. Det er stor sannsynlighet for at en har bodd i slike kraftig nedgravde hus om vinteren, men bosetningen kan også ha vart over lengre tid på året, og framfor alt over mange år. Husene har vært varige bærere av en kulturarv. De har i ettertid skapt markerte spor i terrenget og kan de ha vært viktige for menneskenes oppfattelse av (for)tid.

Det er lite som tyder på at det har skjedd store endringer i overgangen yngre steinalder/tidlig metalltid, siden Mortensnes-tuftene resenterer begge disse periodene. Tuftene har en lignende beliggenhet som vanlig for boplassene tidligere i yngre steinalder, og også funnfordelingen i husene antas å være relativt lik. Det må her nevnes at boplassene fra tidlig

metalltid på sørsiden av fjorden (Kjelmøy og Kjøøy) har en annen lokalisering i terrenget (se også diskusjonen under 6.2.1.). Disse er tolket som sommerboplasser (Olsen 1984:153), og det kan ikke utelukkes at de representerer sesongboplasser for samme befolkningen som i andre tider på året har bodd på Mortensnes (i Mortensnestuftene). Men på bakgrunn av at det i historisk tid eksisterte et ulikt flyttemønster for nord- og syd-siden av fjorden (Knag 1694; Keilhaug 1831:43; Reusch 1895; Tanner 1929) er det ikke usannsynlig at en slik forskjell kan ha eksistert allerede i tidlig metalltid.

Forslag til en rekonstruksjon av bosetningsmønster og ressursutnyttelse i yngre steinalder i Varanger er framsatt av bl.a. Simonsen (1975:397-404), Renouf (1981:kap.7 og 8) og Engelstad (1984a). Mens Simonsen foreslår et forholdsvis mobilt bosetningsmønster, argumenterer Renouf og Engelstad for at bosetningen var relativt sedentær, i flere tilfeller muligens helårig. Engelstad påpeker dessuten den store grad av diversitet som må ha forekommet både i bosetningsmønster og ressursutnyttelse.

Mitt forslag er på sett og vis en syntese av disse modellene. Yngre steinalder er en periode som har en varighet på flere tusen år, og det er viktig å ta hensyn til tidsdimensjonen også når en diskuterer bosetningsmønsteret. Jeg mener derfor det er en svakhet at eventuelle endringer i bosetningsmønsteret i løpet av yngre steinalder ikke er diskutert i modellene ovenfor. Selv om det sannsynligvis har eksistert variasjoner i bosetningsmønster og ressursutnyttelse til alle tider, kan endringer i permanens i boligkonstruksjon, funnfordelingen i husene, det osteologiske materialet, osv., tolkes som en tendens mot et mer sedentært bosetningsmønster. Dette har sannsynligvis skjedd som en gradvis prosess, der utgangspunktet har vært et sesongvist flyttemønster mellom faste lokaliteter. Oppholdet på en av disse boplassene (ved kysten) har etterhvert fått en lengre varighet, slik at resultatet til slutt kan ha vært en helårig bosetning.

6.2.3. Samisk jernalder, middelalder og historisk tid.

Mangel på sikre hustufter fra samisk jernalder kan ha sin årsak i endringer mot et mer mobilt bosetningsmønster. Husene kan ha vært mindre permanent konstruerte og dermed vanskeligere å finne for arkeologene, selv om det ikke må utelukkes at dette forhold kan ha andre årsaker. Det er mulig at kulturlaget i felt R17 på Mortensnes kan skjule flere husstrukturer fra denne perioden, noe som bl.a. prøvegravningen her tydet på. Mortensnes har altså framdeles blitt benyttet som boplass, noe også underbygges av den kontinuerlige bruk av gravplassen.

Sjøsamene i Varangerområdet flyttet i tidlig historisk tid mellom flere boplasser i løpet av året, men en vendte tilbake til de samme lokalitetene gang på gang. På alle disse stedene hadde man, ifølge Knag (1694), permanente gammer satt opp. På slutten av 1800-tallet flyttet befolkningen i Nesseby mellom to boplasser (Reusch 1895:107). Husdyrholdet var på denne tida blitt en viktig økonomisk faktor, og den ene av boplassene fungerte som en slags sommerseter. De sjøsamiske gammene har vært delvis nedgravde i terrenget, noe som kan tolkes som et utslag av den økende grad av sedentaritet som husdyrholdet førte med seg.

Mens endringen fra et relativt mobilt til et sedentært flyttemønster ble beskrevet som en langsom prosess som foregikk i løpet av eldre og yngre steinalder, kan det se ut som om den motsatte prosessen, en endring fra en sedentær bosetning til et mer mobilt flyttemønster, har foregått over et forholdsvis kort tidsrom. Dette har sannsynligvis skjedd i overgangen tidlig metalltid/samisk jernalder, altså i løpet av århundrene rundt år 0. Som nevnt tidligere er det mulig at en slik endring i bosetningsmønsteret har skjedd allerede i tidlig metalltid på sør-siden av Varangerfjorden. Olsen (1984:160) forklarer endringen mot et mer mobilt bosetningsmønster i dette området som et resultat av en endring i produksjonsbetingelsene. Skogen trekker seg tilbake fra kysten med den følge at en rekke dyrearters habitat forrykkes innover i landet. Sesongboplasser etableres i innlandet for å skaffe seg prefererte ressurser som ikke lenger opptrer ved

kysten. En slik forklaringsmodell synes ikke å holde på nord-siden av fjorden, der bosetningsmønsteret endres først i lang tid etter at vegetasjonsbildet (og grunnlaget for en del dyrearter) ble endret (se 2.7.).

6.3. Redskapstyper som viser til ressursutnyttelse.

Hvordan definerte redskapstyper fordeler seg mellom ulike lokaliteter kan være en indikasjon på hvilke aktiviteter som har funnet sted. Dette forhold er imidlertid ikke uproblematisk siden redskapstypene har endret form og utseende over tid, og bruksområdet kan ha vært det samme for ulike typer redskaper, eller forskjellig for likt utseende redskaper. Jeg skal her derfor bare kort kommentere enkelte forhold.

De fleste lokalitetene fra eldre steinalder har få identifiserbare redskapstyper som direkte viser til ressursutnyttelse. En årsak kan være at redskapsformene fra eldre steinalder likner lite på redskapsformer fra senere perioder, og dermed er vanskelig å identifisere. Teknologien (flekke-teknikk) antyder en spesiell måte å skjefte redskapene på (flintegg-redskap), slik at flere steingjenstander sammen kan ha utgjort et redskap. Flere av flekkene og avslagene fra de ulike lokalitetene på Mortensnes er retusjert eller har bruksspor. Disse kan ha vært innsatt i tre- eller beinskaft, og hatt ulike funksjoner. De retusjerte flekkene/avslagene kan dessuten ha fungert som skinnskrapere, selv om det ble funnet få skrapere av typer som synes vanlig i senere perioder. En av de redskapstypene som er blandt de letteste å identifisere er pilespissene. Pilespisser er tidligere funnet på flere eldre steinalder-lokaliteter i Varanger (Odner 1966), selv om de er dårlig representert i materialet fra Mortensnes. Ett unntak er møddingen fra slutten av eldre steinalder. Her ble det funnet tilsammen 12 små pilespisser (eneggede og tverreggede), og dette er et meget spesielt trekk også sett i forhold til materialet fra senere perioder. En mulig tolkning er en spesialisering eller itensivering i utnyttelse av

bestemte ressurser. I møddingen ble det også funnet en hakkelignende gjenstand av horn, kanskje brukt som gravestokk under innsamling av vegetabilisk føde.

Redsapsinventaret fra yngre steinalder og tidlig metalltid har langt flere identifiserbare trekk som viser til ressursutnyttelse: pilespisser, spydspisser, kniver, fiskesøkker, skrapere, osv. Der organisk materiale er bevart kan en dessuten finne fiskekroker, harpuner, lystergafler, og andre redskap av bein og horn. Redskapstypene synes å avspeile utnyttelse av såvel marine som terrestriske ressurser. Det finnes imidlertid variasjoner i redskapstypene mellom ulike lokaliteter såvel som mellom ulike hus på samme lokalitet (Simonsen 1961:188-189, 372-373; Engelstad 1984). En gjenstandstype som synes å øke i antall fram mot slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid er skraperen (skiveskraper eller avslagsskraper). I en av Mortensnes-tuftene (form.10 felt B) ble det funnet hele 70 skrapere. På samme tid opptrer bl.a. flatehugde spisser, i enkelte tilfeller i stort antall. Dette gjelder bl.a. en boplass ved Storfossen i Tana (Rankama 1986b) og ved Virdnejavri i Alta-vassdraget (Olsen 1986), og kan tolkes som en intensivering av jakt på pelsdyr.

Fra de kommende perioder er det funnet få gjenstander, men de redskap som er funnet (i f.eks. gravfeltet på Mortensnes) viser til en fortsatt utnyttelse av naturressursene. Det samme gjelder det tradisjonelle samiske redskapsinventar (se kap.3.6. og 3.8.).

6.4. Analyse av det osteologiske materialet.

Det osteologiske materialet som finnes på boplasser kan oppfattes som et direkte vitnesbyrd om hvilke ressurser en har valgt å utnytte. Det er imidlertid grunn til å problematisere dette forhold noe. Kulturelle parametre vedrørende "rent" og "urent" kan ha ført til selektiv deponering (Hodder 1982, 1986). Bein fra ulike dyr eller bein fra ulike deler av dyrene kan likeledes ha vært gjenstand for rituelle nedleggelse, slik at de ikke

finnes sammen med de andre måltidsrestene. Dette gjelder f.eks. samenes rituelle gravlegning av bjørnebeina (Düben 1873:278-284; Helland 1905:496-498; Vorren & Manker 1981:175-177). Også reinbein har vært gjenstand for lignende nedleggelse (Fjellström 1985:292). I Arjeplogområdet i Sverige skulle alle fiskebein bæres tilbake til sjøen (Fjellström 1985:293).

Et annet forhold som kan spille inn er at bein fra ulike dyrearter eller kan ha ulik resistens. Dette er faktorer som kan gjøre at enkelte dyrearter kan bli under- eller overrepresentert i et osteologisk materiale. Det osteologiske materialet fra utgravningene på Mortensnes er forholdsvis begrenset, og også dette kan være en negativ faktor med hensyn til representativitet. For en mer utførlig diskusjon av usikkerhetsmomenter som er knyttet til analyse av et osteologisk materiale vil jeg vise til Jørgensen (1984).

Resultatene fra artsbestemmelsene av osteologisk materiale fra Mortensnes er presentert i kap.4. Jeg skal her se nærmere på disse resultatene, og også på tidligere artsbestemt materiale fra nærliggende lokaliteter. Osteologisk materiale er utgravd på 3 boplasser på Mortensnes, der dateringen er henholdsvis slutten av eldre steinalder, slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid, og samisk middelalder/historisk tid. Siden hensikten ikke er noen detaljert beregning av kalori-inntak, osv., har jeg valgt kun å se nærmere på fragment-tallene (ikke vekt). Fragment-tallene er ikke ment å være noen indikator på antall individer, men blir brukt for å sammenligne de ulike lokalitetene med hensyn til eventuelle likheter/ ulikheter.

6.4.1. Forholdet mellom pattedyr, fugl og fisk.

I det osteologiske materialet fra Mortensnes er både pattedyr, fugl og fisk representert. Dette gjelder både materialet fra de ulike boplassene og materialet fra gravplassen. Forholdet mellom disse kategoriene varierer imidlertid, vist i tabell 22. I

tabellen er ikke bein fra smånagere medregnet. Disse har sannsynligvis levd av de organiske restene i møddingene, og er derfor ikke måltidsrester (kan selvfølgelig diskuteres).

I møddingen fra slutten av eldre steinalder (form.8 R12) kommer de aller fleste beinfragmentene fra fisk. Pattedyrene er dårligst representert (selv om vektprosenten riktig nok er nær halvparten av materialets samlede vekt), og også fuglene utgjør en forholdsvis liten del av materialets totale fragmenttall.

I det osteologiske materialet fra to av de undersøkte tuftene fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid (form.52 og 57, R3) dominerer imidlertid pattedyrbeina, mens både fugl og fisk utgjør en forholdsvis liten del av det samlede fragmenttall. Det osteologiske materialet fra disse tuftene er sannsynligvis samlet for hand (utgravd av Odner og Myhre i 1960), slik at de små beinene (fugl, fisk) kan ha blitt underrepresentert.

I det osteologiske materialet fra de 2 m² som ble utgravd i felt R17, datert til middelalder/nyere tid, dominerer igjen fisk, med en mindre andel av fugl og pattedyr. Det må her nevnes at dette materialet ikke er fra en klar avgrenset mødding, men kun 2m² fra et kulturlag som dekker et større område, slik at det er større muligheter for at den variasjon som materialet viser kan være tilfeldig.

Lokalitet	Pattedyr	Fugl	Fisk
Form.8 R12	318 (6%)	504 (10%)	4368 (84%)
Tuft 52+57 R3	325 (87%)	11 (3%)	39 (10%)
R17	1341 (8%)	757 (5%)	13791 (87%)

Tabell 22. Forholdet mellom pattedyr, fugl og fisk. Antall fragmenter.

6.4.2. Forholdet mellom marine og terrestriske dyrarter.

Med marine dyrearter menes her de dyrearter som er knyttet til det marine miljø, dvs. de søker sin føde i fjærasonen eller til havs. Med terrestriske dyrearter menes dyr som tilhører det terrestriske miljø, dvs. de søker sin føde på landjorda eller i innsjøer og elver.

I det osteologiske materialet fra Mortensnes er fiskebeina fra alle lokalitetene så og si utelukkende fra arter som lever i havet - innsjøarter finnes bare i ett tilfelle (et fragment av ørret i R17). For fuglene og pattedyrene er imidlertid både terrestriske og marine arter representert, og forholdet dem imellom er vist i tabell 23.

Lokalitet	<u>Pattedyr</u>		<u>Fugl</u>	
	Marin	Terrestr.	Marin	Terrestr.
Form.8 R12	30 (1)	6 (2)	126 (11)	4 (2)
Tuft 52+57 R3	140 (4)	18 (3)	3 (2)	5 (1)
R17	6 (0)	346 (5)	185 (9)	181 (3)

Tabell 23. Forholdet mellom marine og terrestriske dyrearter for pattedyr og fugl. Vist i fragmenttall og antall identifiserte arter (i parentes).

I møddingen fra eldre steinalder (form.8 R12) er det de marine dyreartene som dominerer i fragmenttall, selv om det få arter som er identifisert. Også for fuglene dominerer de marine artene i fragmenttall, og det finnes også et langt større antall marine enn terrestriske arter.

Fra tuftene/møddingene fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid (form.52+57 R3) er fuglebeina svært få, men både terrestriske og marine arter er representert. For pattedyrbeina er det en klar overvekt av bein fra marine arter.

For det osteologiske materialet fra samisk middelalder/nyere tid

(R17) er bildet noe annerledes. For pattedyra er de terrestriske artene i klart flertall både når det gjelder fragmenttall og antall arter. Medberegnet i dette materialet er også husdyrbeina (sau/geit, ku, svin, hund), men selv om en ser bort fra husdyrene er framdeles beinfragmentene fra terrestriske dyr (hovedsaklig rein) i flertall. For fuglene er antall fragmenter fra marine og terrestriske arter omtrent likt representert, men med et større antall arter for de marine fuglene.

6.4.3. Arter som indikerer års-sesonger.

I møddingen fra eldre steinalder er det flere arter som viser til bestemte tider på året. Av fiskene er det torsken som dominerer. Siden det viktigste fisket (kommersielt) etter torsk ved Finnmarkskysten foregår om våren, tolker Olsen (1967:26-34) og Renouf (1981:176-181) dominansen av torsk i forhistorisk materiale som et resultat av vårfiske. Dette diskuteres av Engelstad (1984:14-17), som konkluderer med at et helårig "hjemme"-fiske også kan gi en overvekt av torsk. Jeg vil ikke at stilling til denne diskusjonen, men undersøke om det er andre arter i materialet som kan indikere evt. sesongmessighet. Dette gjelder f.eks. sei, som også er representert i materialet. Seibeinene indikerer antagelig et sommerfiske fordi den på denne tida trekker inn mot kysten.

For fuglene finnes en meget variert artsliste, med i alt 13 bestemte arter. I alt 6 av disse forekommer i området kun i sommersesongen (brunnakke, rødstilk, polarsnipe, terne, havsule og lundefugl). Krykkja er best representert av alle fugleartene, noe som også kan indikere til fangst om våren eller sommeren fordi krykkjene på denne tida er samlet i fuglefjellene. Også fangsten av den nå utryddede og ikke flyvedyktige geirfuglen har fortrinnsvis foregått om våren eller sommeren da den kom på land for å hekke.

Forholdsvis uventet er det at det ikke finnes bein av reinsdyr, noe som kan skyldes flere forhold. Det er usannsynlig, ut fra

området vegetasjons- og klimahistorie, at reinen har manglet i områdets fauna. En mulighet er at reinen har vært jaktet på andre tider av året enn den tida møddingen representerer. En annen mulighet er at reinsyrbeinene har blitt nedlagt andre steder enn i møddingen. At en i alle fall har kjent til reinen som ressurs og anses som dokumentert siden det ble funnet en bearbeidet gjenstand av reinhorn i møddingen. En annen pattedyrart som er representert i møddingen er Grønlandsselen, som forekommer i området om vinteren og våren (Øynes 1964).

Mens materialet fra møddingen fra eldre steinalder synes å peke mot en sesongvis bosetning, sannsynligvis vår/ sommer, er materialet fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid mindre entydig i så måte. Antall fiskebein er meget få, og bare torsk og sei er artsbestemt. Seien kan være fisket opp om sommeren fordi den i denne tida befinner seg i de indre kystområdene. Også få fuglebein og fuglearter er identifisert (storskarv, småskarv og ravn), og disse lever i området hele året. Av de artsbestemte pattedyra er de fleste til stede i området hele året, et unntak er Grønlandsselen som gjester Finnmarkskysten i løpet av vinteren og våren. Materialet gir altså klare belegg for at boplassen i alle fall har vært i bruk i vår- eller sommer-sesongen, men utelukker ikke bosetning andre tider på året.

Også materialet fra samisk middelalder/historisk tid kan indikere en bosetning over flere sesonger på året. Blandt fiskebeina er torsk og hyse omtrent likt representert. Ifølge Olsen (1967:35) er hysefisket i øst-Finnmark mest innbringende i vintersesongen, men dette gjelder det kommersielle fisket, og jeg vil derfor være noe forsiktig med å dra paralleller til det forhistoriske materialet. Noen av de identifiserte fugleartene peker mot en vår eller sommerbosetning. Dette gjelder polarsnipe, som er en trekkfugl, og krykkje, som mest sannsynlig er fanget på hekkplassen. Reinfangsten foregikk hovedsaklig om høsten i historisk tid (se 6.6.1.), og den forholdsvis store mengde reinbein i dette materialet kan muligens være et resultat av høstfangsten. Bosetningen antas derfor å ha funnet sted i alle fall om våren og om høsten, og muligens også om vinteren og sommeren.

6.4.4. Skjell og snegler.

Møddingmaterialet fra steinalder inneholder alltid store mengder bløtdyr, dvs. skjell og snegler. Bløtdyrmaterialet fra Mortensnes har ikke blitt nærmere bestemt, men det dreier seg i hovedsak om skjell og snegler som lever i strandsonen og på forholdsvis grunt vann.

Det bel funnet store mengder skjell og snegler i møddingen fra slutten av eldre steinalder. Også i møddingene fra slutten av yngre steinalder/tidlig metalltid var det iblandet skjell og snegler (Odner og Myhre 1960). Derimot ble det kun funnet noen få fragment av blåskjell i møddingmaterialet fra samisk middelalder/historisk tid. Dette er i samsvar med historiske kilder, som forteller at "muslinger og sjødyr" ikke ble brukt til føde, men at skjell kunne brukes som agn (Helland 1905: 622; Kolsrud 1955:130), og betyr videre at det i tida mellom tidlig metalltid og samisk middelalder må ha skjedd endringer i utnyttelsen av denne typen ressurser.

6.4.5. Kommentarer til noen særtrekk ved det osteologiske materialet fra Mortensnes.

I tillegg til det som er kommentert ovenfor, skal jeg her komme inn på enkelte andre trekk ved det osteologiske materialet fra Mortensnes.

I møddingen fra eldre steinalder (form.8 R12) finnes bein fra lange, brosme og hvitting. Ingen av disse artene er i dag vanlige i Varangerfjorden, og den kanskje mest "eksotiske" arten, hvitting, trenger langt bedre temperaturforhold enn det er på Finnmarkskysten. Dette betyr at temperaturforholdene i havet i atlantisk tid må ha vært bedre enn i dag, noe som vi vet også gjaldt lufttemperaturen. Videre er alle disse fiskeartene regnet som dypvannsfisk, og dette betyr at teknologien på denne tid har muliggjort et fiske på dypt vann (linefiske?).

Mens rypebeina fra yngre steinalder-lokalitetene innest i Varanger-fjorden og på syd-siden av fjorden er bestemt til lirype (Olsen 1967, Renouf 1981), er rypebeina fra Mortensnesmaterialet bestemt til fjellrype. Bein fra disse artene kan være vanskelig å skille fra hverandre, men en slik ulik utbredelse av fjell- og lirype gjør seg faktisk gjeldende også i dagens fauna. Fjellrypa holder vanligvis til nær eller over skoggrensen, og selv om vegetasjonsdiagrammene viser en furu- og bjørkeskog i området i atlantisk tid, har Varangerhalvøya sannsynligvis også da for en stor del bestått av viddeområder med begrenset vegetasjon.

Det finnes forholdsvis mange bein fra krykkje både i møddingen fra eldre steinalder (form.8 R12) og i kulturlaget fra samisk middelalder/historisk tid (R17). Krykkje er ellers et sjeldent innslag i materialet fra de andre lokalitetene i Varanger-området (Olsen 1967; Renouf 1981). Dette har antagelig med de lokale forhold å gjøre. Like ved Mortensnes ligger i dag et fuglefjell ("Fugleåsen") der vesentlig krykkjer hekker. Topografien i området muliggjør tilstedeværelsen av fuglefjell også i forhistorisk tid, noe som det osteologiske materialet ser ut til å bekrefte.

6.4.6. Osteologisk materiale fra andre lokaliteter i Varanger.

Osteologisk materiale er også utgravd på lokalitetene Gressbakken, Nyelv og Advik, som ligger rett ovenfor Mortensnes på sør-siden av fjorden. Dette materialet er datert til det andre årtusen f.kr., og resultatene herfra er ikke ment kun som et sammenligningsgrunnlag, men også som en "utfylling" av en periode som mangler i det osteologiske materialet fra Mortensnes.

Generelt kan en si at Nyelv plasserer seg tidlig (rundt 3000 f.Kr.) og Gressbakken sent (rundt 2000 f.Kr.) i perioden (Helskog 1980; Renouf 1981:150-157). Materialet herfra viser forholdsvis stor variasjon med hensyn til kategoriene pattedyr, fugl, fisk (Olsen 1967:17; Renouf 1981:kap.7 og 8; Engelstad 1984). Selv om

fisk så og si alltid utgjør en stor del av materialet, varierer denne delen fra over 90 til under 50 % av totalt fragmenttall. Den store variasjonen må delvis sees i forhold til innsamlings-teknikk. Under de eldste undersøkelsene ble materialet ikke soldet, men samlet for hand. Dette har antagelig gjort at de små fiskebeina i mange tilfeller har blitt underrepresentert, og likeledes at de store pattedyrbeina har blitt overrepresentert. Dette kan være årsaken til at pattedyrbeina fra en av møddingene fra Advik utgjør over 70 % av det samlede materialet (Olsen 1967 og 1975). Likevel er en variasjon med hensyn til forholdet mellom de ulike kategorier dyr tydelig til stede, ikke bare mellom lokalitetene, men også mellom møddinger fra samme lokalitet.

Materialet fra Gressbakken, Nyelv og Advik viser også variasjoner med hensyn til marine kontra terrestriske dyrearter (Olsen 1967, 1975; Renouf 1981). For pattedyr er de marine artene i flertall i materialet fra Advik og også delvis fra Nyelv, mens de terrestriske dyreartene ser ut til å dominere på Gressbakken. Dette bildet er imidlertid ikke entydig, siden det også finnes store variasjoner for møddinger fra samme lokalitet (f.eks. Nyelv). Hvis en likevel tar utgangspunkt i en økning av andel terrestriske arter mot slutten av yngre steinalder, vil jeg ikke tolke dette som et resultat av større vektlegging på terrestriske ressurser, men som en årsak av at en bor lenger tid på samme sted. Selv om utnyttelsen av enkelte typer ressurser (marine/terrestriske) kan ha blitt intensivert til ulike årstider, har dette skjedd fra samme boplass.

En lignende konklusjon kan trekkes på bakgrunn av den store opphopning av organisk materiale som møddingene fra yngre steinalder representerer. Ved at man har bodd i lengre tid på samme sted har avfallsdyngene vokst hurtigere enn den naturlige renovasjon har kunnet fjerne.

Både Olsen (1967), Simonsen (1975) og Renouf (1981) tolker møddingmaterialet fra disse lokalitetene som resultat av en vinter- og vår-bosetning, ifølge Renouf kan noen av boplassene i

tillegg være bebodd i løpet av sommeren. Det store antall torskebein i forhold til sei og hyse tolkes som et resultat av vårfiske, og også bein fra trekkfugler og fugleunger peker mot en bosetning om våren. I tillegg finnes det innslag av vintergjestende fuglearter i materialet. Selv om reinbein finnes utgjør de en meget liten del, selv om en rekke av bearbeidede redskap en laget av reinhorn og -bein. Dette tolkes av Simonsen (1975:399) som et resultat av sesongvise flyttninger, der reinfangsten har foregått om høsten i innlandet. Engelstad (1984) gjør i større grad oppmerksom på variasjonen i materialet fra ulike lokaliteter og ulike møddinger fra samme lokalitet. Hun argumenterer på bakgrunn av dette for en viss fluktusjon i bosetningsmønsteret, og mener dessuten at flere av møddingene kan indikere en helårig bosetning.

Det osteologiske materialet fra Kjøy og Kjelmøy (Olsen 1984:147-153) er datert til tidlig metalltid. Materialet er forholdsvis begrenset, og det er derfor noe problematisk å sammenligne ulike kategorier dyrearter. Det må allikevel nevnes at fugl er meget godt representert. Fra Kjelmøy finnes det også relativt store mengder reinbein. Både terrestriske og marine dyrearter finnes, men i alle fall for fugl er det de marine artene som dominerer. Av disse er flere tilstede i området kun om sommeren. Av fiskebeina er det seien som dominerer, og også dette tolkes som resultat av en sommerbosetning (Olsen 1984:149).

Mens møddingene i Gressbakken, Nyelv og Advik er rik på bløtdyr, dvs. skjell og snegler, er slike dyr fåtallige i materialet fra Kjøy og Kjelmøy. Forholdene kompliseres noe av at boplasslagene er avleiret i skjellsand, men noen snegleskall ble funnet i klar kulturell kontekst (Olsen 1984:139).

6.5. Sammenfatning.

Boplassenes eksponering i terrenget i eldre steinalder kan ha sin årsak i et relativt mobilt bosetningsmønster, der en flyttet

mellom to eller flere lokaliteter i løpet av året. Flyttemønsteret har involvert både kyst (sommer) og innland (vinter). I løpet av perioden har det sannsynligvis skjedd en gradvis endring mot en større permanens i flyttemønster, dvs. det har vært en økende tendens til å vende tilbake til de samme boplasser til bestemte tider på året. På disse boplassene har en hatt stående permanente boliger. Et slikt flyttemønster må sees i sammenheng med periodiske intensiveringer i utnyttelsen av enkelte typer ressurser. I første del av eldre steinalder er det få trekk i det arkeologiske materialet som kan gi sikre indikasjoner på dette. Osteologisk materiale finnes imidlertid fra en mødding som dateres til slutten av eldre steinalder. Materialet herfra tydet på en vektlegging på marine ressurser, dvs. fiske, jakt på havpattedyr, fuglefangst i fjæresonen og i fuglefjellene, samt innsamling av skjell. Materialet, bl.a. de mange trekkfuglarter, ble tolket som en indikasjon på vår/sommer-bosetning. De mange spisser fra møddingen kan være en indikasjon på spesialisert sjøfuglfangst i denne sesongen. Det ble videre antydnet at reinjakta/-fangsten kan ha foregått fra en boplass lenger inn i landet. Møddingmaterialet viste at menneskene i eldre steinalder var spesialiserte jegere og fiskere, og hadde utviklet en teknologi som gjorde mulig å fiske også på relativt dypt vann.

I yngre steinalder foregikk det en utvikling mot et mer sedentært bosetningsmønster. Dette har antagelig skjedd som en prosess der en av sesongboplassene (på kysten) etterhvert spilte en mer fremtredende rolle. Bosetningen her ble av stadig lengre varighet, og i siste halvdel av yngre steinalder kan bosetningen ha blitt tilnærmet helårig. En hadde da utviklet meget permanente og solide huskonstruksjoner. Hovedvekten har vært lagt på utnyttelsen av marine ressurser, men også et rikt spekter av terrestriske ressurser har vært utnyttet. Selv om en har bodd største delen av året på samme boplass har bl.a. den periodiske tilstedeværelsen av ressursene ført til en sesongmessig intensivering i utnyttelsen av ulike typer ressurser. Dette kan også ha skjedd ved at grupper har forlatt boplassen i kortere eller lengre tid for å for å oppsøke fangstområder. .

I tidlig metalltid har bosetningsmønster og ressurutnyttelse i store trekk lignet det som eksisterte på slutten av yngre steinalder. Dette innebærer et relativt sedentært bosetningsmønster, der utnyttelsen av sesongvist forekommende ressurser har foregått fra en og samme boplass, evt. med kortere opphold på fangstboplasser.

Rundt år 0, dvs. i overgangen tidlig metalltid/samisk jernalder, har det igjen skjedd en overgang til et mer mobilt bosetningsmønster. Det er mulig at det bosetningsmønsteret som beskrives i historiske kilder slutten av på 1600-tallet etableres allerede på denne tida. Dette bosetningsmønsteret innebærer en flytting mellom 3 eller 4 forskjellige lokaliteter i løpet av året. Selv om en av boplassene kunne ligge noen kilometer innover i landet, har en i hovedsak flyttet mellom lokaliteter på kysten. Den mest markante endring i ressursutnyttelse som skjer samtidig med at bosetningsmønsteret endres er at skjellfangsten opphører. I historisk tid ble skjell kun brukt som agn.

Fram mot nåtid skjer det altså på ny en utvikling av et mer sedentært bosetningsmønster. Dette er knyttet til en økende vektlegging på husdyrhold.

På tross av de endringer som har funnet sted viser materialet også et bilde av kontinuitet. Det osteologiske materialet fra to så vidt forskjellige perioden som eldre steinalder og samisk middelalder/historisk tid har en rekke fellestrekk, og viser bl.a. at de lokale forhold har spilt en viss rolle for enkelte av de arter som har vært beskattet. Dette gjelder f.eks krykkja. I møddingmateriale fra andre lokaliteter i Varanger forekommer krykkja sjelden, mens krykkjefangsten kan ha en flere årtusen lang tradisjon på Mortensnes.

7. SOSIAL STRUKTUR OG MATERIELL KULTUR I ROM OG TID. EN TEORETISK TILNÆRMING.

7.1. Innledning.

Det materialet som behandles i avhandlingen, dvs. visse aspekt ved den materielle kultur, viser både stabilitet og endring over tid. I forrige kapittel ble enkelte av disse endringene tolket i forhold til bosetningsmønster og ressursutnyttelse. I neste kapittel vil de materielle endringene tolkes inn i en videre samfunnsmessig kontekst, med vektlegging på sosiale strukturer og samhandlingsmønstre. For å gjøre dette er det nødvendig med en teoretisering omkring forholdet mellom sosial struktur og materiell kultur. Det er også nødvendig med en teoretisering omkring sosiale prosesser, dvs. de prosesser som virker i et samfunn og som gjør at det kulturelle uttrykk endres over tid. Ved å gjennomgå ulike teoretiske tilnærminger til og modeller for sosiale prosesser ønsker jeg å klarlegge det teoretiske utgangspunkt for neste kapittel.

7.2. Ulike modeller for kulturelle prosesser.

En rekke teoretiske modeller forsøker å forklare hva som ligger bak sosiale og materielle endringer. Noen modeller fokuserer på eksterne årsaksammenhenger, dvs. ser endringer som resultat av ytre påvirkning, andre ser endringer hovedsaklig som et resultat av en indre prosess i det samfunn det gjelder. Jeg skal her se nærmere på enkelte teoretiske tilnærminger. De fleste vil diskuteres ganske kort, mens jeg vil dvele litt lenger med den modell som oppfattes som mest nyansert og fruktbar.

7.2.1. Evolusjonisme.

I begrepet evolusjon ligger antagelsen av at "lavere" former over tid forvandles til "høyere". På samme måte som Darwins biologiske evolusjon antar man at det har funnet sted en kulturell evolusjon.

Modeller for evolusjon, eller utvikling, av kultur er satt opp av bl.a. Service (1962) og Fried (1967). Selv om modellene er noe forskjellige er grunnprinsippene er de samme: Evolusjonen foregår fra primitivitet til sivilisasjon, der veidesamfunn representerer den mest primitive og laveste formen for kultur, og vårt vestlige moderne samfunn representerer den hittil nådde "toppen" (se også 1.4.). Dette skjer ved en trinnvis utvikling, der de ulike trinn, eller stadier, er karakterisert ved relativt stabile sosiale og økonomiske forhold. De ulike stadiene er har fått betegnelsene bandsamfunn/egalitære samfunn, stammesamfunn/"ranked" samfunn, høvdingedømme/stratifiserte samfunn og stat (Service 1962, Fried 1967).

En slik evolusjonsmodell innebærer at en blir mer opptatt av å forklare og definere de ulike stadiene i utviklingen i stedet for selve prosessen. Endringer blir diskutert i form av diskontinuerlige enheter i stedet for en kontinuerlig strøm, og i stedet for å forsøke å forklare en prosess blir man ved å stille typologiske spørsmål (sml. McGuire 1983). Mange arkeologer har brukt denne evolusjonistiske typologien til en rekonstruksjon av fortidige samfunn. Om det fortidige samfunnet har noen av de trekk som karakteriserer et bestemt trinn i utviklinga antas det at også andre trekk har vært til stede. Det forutsettes altså at det er en deterministisk sammenheng mellom de ulike "karakteristika" (sml. Hodder 1982b:153).

Konsekvensen av en slik teoretisk tilnærming og troen på evolusjonen som unilinear og uungåelig kan fortone seg ganske skremmende. Framtiden vil alltid være forutbestemt og menneskene fratras muligheten til selv å forme sin framtid. En slik oppfatning er spesielt farlig i dag med den overhengende trusselen

om en altutslettende atomkrig og/eller en økologisk krise.

7.2.2. Økofunksjonalisme.

Økofunksjonalismen ser kultur som en tilpasning til de økologiske omgivelser, der endringer drives fram av endringer/begrensninger i naturomgivelsene. Bl.a. Steward (1955) har utviklet en modell for drivkraften (den yttre) bak kulturell evolusjon. Grunnen til veidesamfunns primitivitet forklares ved at deres utvikling begrenses av de fysiske omgivelsene. Først der omgivelsene tillater det eller der menneskene ved hjelp av teknologien vinner "kampen" mot naturen kan utviklinga gå videre. (Steward har imidlertid et mer nyansert syn på evolusjonen enn de såkalte volusjonistene, idét han erkjenner at evolusjonen er multi-linear).

Oppkomst av jordbruk er forklart som en løsning på de problem som har oppstått enten ved en svikt i ressurstilgangen, eller som en vekst i populasjonen ut over ressursbasis (se f.eks. Watson, Le Blanc & Redman 1971). Først når menneskene kan drive jordbruk økes produktiviteten i samfunnet, og en har nådd det neste skritt på vegen mot sivilisasjonen. Utviklingen drives framover av ny og bedre teknologi, og selve drivkraften er kampen for å kontrollere naturen.

Det er etter hvert rettet en rekke invendinger mot økofunksjonalistiske forklaringsmodeller. En søker forklaringene der de synes lettest tilgjengelig, utenfor samfunnet, og endringer i kulturelle komponenter av menneskets adferd oppfattes nærmest som et resultat av naturlig seleksjon. En tar lite hensyn til det dialektiske samspill mellom kultur og natur, og ilegger de indre prosesser i et samfunn lite vekt (Kohl 1981). Naturlige omgivelser setter visse grenser for menneskelig aktivitet, men dette betyr ikke at økologiske faktorer er bestemmende for menneskenes kultur. Økologiske og demografiske forhold setter grenser for hva som er mulig, men det er menneskene som skaper løsninger og ulike kulturtrekk. Økofunksjonalisme har i løpet av

den siste tida (særlig på 70-tallet) stått sterkt innenfor arkeologisk forskning.

7.2.3. Strukturalisme og strukturell marxisme.

Strukturalismen, først og fremst representert ved Levi-Strauss (1979), har et noe mer nyansert kultursyn. Utgangspunktet er at tanken, underbevisstheten, arbeider på en ordnet måte. Kultur sees som et uttrykk for det menneskelige sinn, og tilsvarende språkets logikk, grammatikken, ansees også kultur og kulturprosesser å ha en indre logikk eller struktur. Kulturobjektene betydning sees som viktigere enn deres funksjon. Endringer forklares med motsetninger innen systemet. Det fornektes ikke at disse motsetningene kan påvirkes av ytre faktorer, men det systemets strukturelle egenskaper som aktiviserer endringene (Godelier 1975:91).

Den strukturalistiske forklaringsmodell er noe uklar når det gjelder kulturelle endringsprosesser, en har bl.a. i liten grad klart å forklare hvorfor og hvordan ulike motsetninger oppstår. En løsning på dette problemet har vært å henvende seg til marxistisk teori. Av dette har det vokst fram en teoretisk retning kalt "strukturell marxisme", særlig befestet innen fransk samfunnsforskning. Mens Marx særlig befattet seg med kapitalistiske samfunn har man her forsøkt å overføre noen av hans grunnprinsipper også på før-kapitalistiske samfunn. Endringer innen et system skjer som et resultat av motsetninger og konflikter, enten mellom ulike sosiale grupper (intrastrukturelle motsetninger), eller mellom produksjonskrefter og produksjonsforhold (interstrukturelle motsetninger) (Godelier 1975, se f.eks. Olsen 1984:91-93; Hodder 1986:58-61).

Både strukturalismen og marxismen er angrepet for å være funksjonalistisk. Som de fysiske omgivelser i funksjonalismen står nå samfunnet på sett og vis utenfor dets medlemmer. Strukturene lever så og si sitt eget liv, og individene, menneskene, har

liten innvirkning på eventuelle endringer. Marxisme er dessuten kritisert for å ilegge økonomiske forhold for stor vekt, sælig gjelder dette i forhold til førkapitalistiske samfunn (Sml. Giddens 1979:50-51, 230; Hodder 1986:48,61; Olsen 1987a:19-20.)

7.2.4. Giddens struktureringsteori.

Teorien om "duale strukturer" har sin bakgrunn i oppfattelsen av sosial struktur både som et medium for og som et resultat av adferd. Samtidig som det eksisterende samfunnet former individuell handling, formes samfunnet av dets medlemmer, av individuelle handlinger. Sosiale endringer må forståes på bakgrunn av en slik dualisme.

Det er først og framst Giddens (1979, 1981, 1984) som har utarbeidet den teoretiske bakgrunn for det dualistiske strukturbegrepet. Hans utgangspunkt er at eksisterende regler og normer virker inn på adferd på samme tid som den daglige aktivitet over tid skaper regler og normer. Regler/normer og praksis eksisterer således avhengig av hverandre, og struktur defineres som en kombinasjon av begge (Giddens 1979:65-66; sml. Bordieu 1977:).

Strukturer er involvert i produksjon og reproduksjon av sosiale system, definert som "reproduced relations between actors or collectives, organised as regular social practices" (Giddens 1979:66). Sosiale system skapes og reproduseres av dets aktører. Reproduksjonen skjer ved at individene (barna) sosialiseres inn i en sosial kontekst, men på samme tid som denne sosialiseringen pågår deltar individet aktivt i utformingen av dets egen virkelighet - "children creates parents as well as parents create children" (Giddens 1979:113). I all sosial reproduksjon ligger således et potensiale for sosiale endringer. Dette medfører at alt er i konstant bevegelse, "in a state of being and becoming and ceasing to exist" (Tilley 1982:34). Strukturelle endringer er en naturlig konsekvens av menneskelig handling og sameksistens.

"The seeds of change need no sowing. Structures, dynamic and partial, are a unity of oppositions, a fixation of difference, chronically subject to change in their reproduction in practice."
(Shanks & Tilley 1987:129).

Motsetninger mellom strukturer kan sies å være "den drivende kraft" bak sosiale endringer. Slike motsetninger er universelle og en forutsetning for selve strukturingsprosessen. Et hvert strukturelt prinsipp virker på bakgrunn av tilstedeværelsen av et eller flere motstående prinsipp, og strukturelle motsetninger vil derfor alltid ligge latent i ethvert system (samfunn). Disse motsetningene kan, når de transformerers til sosiale konflikter, generere sosiale endringer (Giddens 1981:66, 193; Tilley 1982:29; Shanks & Tilley 1987: 130).

Indre motsetningsforhold kan generere endringer, men Giddens påpeker at dette ofte skjer som et resultat av kontakt med utenforliggende samfunn. Dessuten vil kontakt mellom samfunn som strukturer sin virkelighet på forskjellig måte være et motsetningsforhold i seg selv. Kontakt mellom ulike samfunn kan føre til det Giddens kaller "time-space edges":

"Time-space edges refer to forms of contact or encounter between types of society organised according to variant structural principles; they are the edges of potential or actual social transformation, the intersections between different planes of societal organisation."
(Giddens 1981:83)

"Time-space edges" vil føre til konflikter og motsetningsforhold, og kan derfor generere strukturelle endringer.

Imidlertid kan endringer også skje som et resultat av forhold som ikke har sin bakgrunn i motsetninger og konflikter. Endringer kan skje som en gradvis prosess lik den utiltenkte modifiseringsprosess som språket gjennomgår over tid. Eller også kan tradisjonell praksis "byttes ut" med annen praksis uten at dette i noen særlig grad underminerer de eksisterende regler og normer. Dette kan f.eks. skje som et resultat av påvirkninger fra natur-

eller kulturomgivelser. (Giddens 1979: 220-221). Slike endringer vil ikke være særlig omfattende, men er tatt med her fordi de har visse konsekvenser for fortolkningen av endringer i et arkeologisk materiale.

Makt spiller en sentral rolle i sosial interaksjon, og således også i sosial reproduksjon og transformasjon (Giddens 1979, 1981; Tilley 1982; Shanks & Tilley 1987). Makt kan sees i forhold til selvstendighet ("freedom to act otherwise") og avhengighet mellom aktører, som gjør at disse reproduserer eller transformerer sosiale strukturer (Giddens 1981: 4, 28). Med makt menes dermed ikke kun den negative, undertrykkende makt. Begrepet gis her først og framst en allmengyldig og positiv verdi ("kraft"). Shanks og Tilley (1987) understreker dette ved å skille mellom to typer makt, produktiv makt og undertrykkende makt:

"Productive power draw upon and creates resources, material and non-material (forms of knowledge). Repressive power works within institutions and mechanisms which ensure subservience to the social order (forms of legitimate authority) and ultimately rests on a sanction of violence, direct physical coercion." (Shanks & Tilley 1987:129).

Makt definert på denne måten vil alltid inngå som en del av sosial kontakt og kommunikasjon.

Makt genereres gjennom reproduksjon av maktstrukturer ("structures of domination"), som inkluderer makt i forhold til den materielle verden ("allocative resources") og makt i forhold til den sosiale verden ("authoritative resources") (Giddens 1981:28). I kapitalistiske samfunn spiller som kjent de materielle ressurser en sentral rolle i maktfordeling og samfunnsstruktur. I de ikke-kapitalistiske samfunn er det derimot de autoritative ressursene som er viktige for sosiale strukturer og sosiale transformasjoner. Dette er ifølge Giddens (1981:91) fordi de autoritative ressursene er viktige i forhold til det han kaller "time-space distanciation".

I stedet for den tradisjonelle inndeling i samfunnstyper i

forhold til grad av kulturell kompleksitet foreslår Giddens at en ser samfunn i forhold til "time-space distanciation", dvs. utstrekning ("stretching") i tid og rom. "Time-space distanciation" kan sees i forhold til lagringskapasitet, først og fremst kapasitet for lagring av informasjon (autoritative resurser). I såkalte "muntlige" samfunn (f.eks. tradisjonelle jakt-fangst samfunn) overføres kunnskap og informasjon via tradisjonell praksis, ved fortelling av historiske myter osv. Interaksjoner foregår "ansikt-til-ansikt". I samfunn der skriftspråk er utviklet finnes en langt større mulighet for lagring av informasjon, og således også for generering av makt. Skrift og andre typer media (f.eks. TV, telefon, osv.) binder sammen langt større avstander i tid og rom. (Giddens 1981:91-103; se også 1.5.6).

Jeg oppfatter Giddens struktureringsteori som en meget fruktbar tilnærming. Kultur sees ikke som en statisk enhet, men en prosess som implisitt innebærer endringer over tid. Endringer skjer som en kontinuerlig dualistisk bevegelse, der kultur former mennesker og mennesker former kultur, og der endringer i enkelte variabler påvirker og påvirkes av endringer i andre variabler. Jeg har imidlertid en invending, og den er knyttet til Giddens skille mellom muntlige og skriftlige samfunn, der han etter min mening ilegger den rolle materiell kultur kan spille for liten vekt (se 7.3.3.).

7.3. Sosiale strukturer og materiell kultur.

Med materiell kultur menes her først og fremst de menneskeskapte objekter som mennesker omgir seg med. Men, som jeg skal komme tilbake til, kan også de naturlige omgivelser på samme måte utgjøre en del av en kulturell kontekst.

På samme måte som handling påvirkes av eksisterende sosiale strukturer og påvirker/endrer de samme strukturer, vil materiell

kultur både bli påvirket av og påvirke sosiale strukturer (Hodder 1982a; Shanks og Tilley 1987:130-131). På denne måten kan materiell kultur brukes aktivt i sosiale strategier, men kan i tillegg ha en strukturerende effekt uten at dette kan knyttes til en sosial strategi, uten at det finnes en "bakenforliggende hensikt".

Materiell kultur er "materialisert adferd", men er ikke kun en passiv refleks av eksisterende virkelighetsoppfatning. De naturlige og kulturelle omgivelser som man beveger seg i vil virke tilbake på adferd og dermed også på den oppfattelse man har av virkeligheten. Ved sin materielle eksistens kan materiell kultur virke til å "objektivisere" sosiale strukturer. Materiell kultur utgjør en synlig og handfast del av den eksisterende virkelighet og blir derfor på sett og vis uangripelig (Bourdieu 1977a). Dette skal jeg komme nærmere inn på nedenfor.

7.3.1. Materiell kultur og rom.

Romlig organisering, av Giddens (1984:119) kalt regionalisering ("zoning of time and space in relation to routinized practices"), er et viktig instrument for produksjon og reproduksjon av sosiale strukturer. Romlig organisering av materiell kultur kan sees som et direkte resultat av romlig organisering av aktivitet, men vil også påvirke denne aktiviteten og på denne måten virke strukturerende.

Bygninger blir "lest med kroppen" (Olsen 1987b:73); en beveger seg inn og ut av hus og bevegeligheten er begrenset av husets vegger og inventar. De fleste oppholder seg inne i bygninger i en stor del av sitt liv, selv om utendørs aktivitet nok har vært mer utbredt tidligere enn i dag. Bebodd rom, representert ved boliger/hus, må derfor utgjøre et viktig strukturerende element, og er kanskje som Bourdieu (1977a:89) hevder det viktigste media for objektivisert adferd:

"In a social formation in which the absence of the symbolic-product-conserving techniques associated with literacy retards the objectification of symbolic and particularly cultural capital, inhabited space - and above all the house - is the principal locus for the objectification of the generative shemes; and through the intermediary of things, persons, and practices, this tangible classifying system continuously inculcates and reinforces the taxonomic principles underlying all the arbitrary provision of this culture."

Boligers inndeling er en objektivisering av kulturell praksis, og spiller derfor en viktig rolle i sosial reproduksjon. Materialiserte strukturer, som har sin bakgrunn i subjektive strukturelle prinsipp blir objektive sannheter. Boligenes inndeling oppleves som naturlig og selvfølgelig på samme måte som de naturlige omgivelser (sml. Olsen 1987:98).

På samme måte som strukturer virker gjennom motsetninger, gis den romlige organisering mening gjennom definerte motsetninger og opposisjoner, som regel flere sett med opposisjoner. Ifølge Bordieu (1977) ble det berbiske huset i Algerie tidligere organisert i forhold til en rekke homologe opposisjoner: ild:vann, kokt:rå, høy:lav, lys:mørke, mann:kvinne, kultur:natur, osv. Lignende opposisjoner finner Yates (u.å.) i den tradisjonelle inndelingen i den samiske gammen (se kap.5): nord:sør, bak:foran, natur:kultur, hellig:profan, ren:uren, kvinne:mann, osv.

Problemet med slike strukturalistiske analyser er imidlertid at de fokuserer på materiell kulturs reflekterende rolle, og tar lite hensyn til den aktive rolle romlig organisering kan spille i struktureringsprosessen. Den symbolske mening er kontekst-avhengig, og kan variere i forhold til aktuell situasjon og strategi. Dette påpekes av bl.a. Moore (1986) og Hodder (1987). De opposisjoner og meninger som uttrykkes gjennom romlig organisering kan variere, slik at det ikke finnes en fast abstrakt kode, men heller ulike koder som kan virke til dels uavhengig av hverandre.

Også det fysiske rom som ikke er menneskeskapt vil fortolkes inn i en kulturell kontekst, og på denne måten utgjøre en del av

denne konteksten (Rapoport 1975; Hastrup 1985; Johansen 1987; Schanche 1987). Navn på landskap, daler, fjell, osv., kan sees som et uttrykk for den et landskaps symbolske mening (Rapoport 1975, Hastrup 1985). Samtidig som landskapet gis en symbolsk mening kan landskapet skape mening, dvs. landskapet kan påvirke menneskers virkelighetsoppfatning. Det er et velkjent fenomen at det kan by på problem for en som er vokst opp på vidda å bosette seg mellom høye fjell, og omvendt.

Hvordan landskap kan gis en kulturell mening, og dermed framtrer som en del av den kulturelle kontekst, er illustrert av bl.a. Johansen (1987). Med eksempel fra urbefolkningen i Australia og på Ny Guinea viser han hvordan de fysiske omgivelsene ikke bare er en del av nåtida, men også et bilde på tidligere hendelser og forfedrenes handlinger.

"De australske jegernes naturomgivelser oppviser mytiske betydninger... Vannhull, planteforekomster, landskapstrekk osv. langs vandringsrutene er forvandlingsformer for drømmetidens vesener og resultater av deres gjerninger. Den daglige ferd i disse omgivelsene er derfor en "avlesning" av mytene om den - og mytene, på sin side, et detaljert og pålitelig "kart" over naturens ressurser og praktiske livsbetingelser" (Johansen 1987:18)

De primitive mytene tilhører altså et bestemt landskap. Dette landskapet er forfederenes verk, men kan bare "leses" av den som har et intimt kjennskap til området/mytene (Johansen 1987:19). Den symbolske mening er således avhengig av sosial kontekst. Dette gjelder for all romlig organisering; kontraster og forbindelser skapes som et resultat av individenes daglige aktivitet, men disse er ikke uforandelige og kan bli omformet og fortolket anderledes i andre kontekster (sml. Moore 1986:117):

7.3.2. Materiell kultur og tid.

I "primitive" samfunn er tiden instituert i rommet, landskapet, slik at fortida framstår som en romlig del av nåtida (Johansen

1987; se ovenfor). Dette i motsetning til det vestlige, lineære tidsbegrepet som frigjør tida fra rom og handling. Tiden forløper som en kontinuerlig strøm, også når ingenting hender (Fabian 1983:13; Johansen 1987:15; Vinsrygg 1988:9). Men også for oss med en lineær tidsoppfattelse vil de fysiske omgivelsene, som eksisterer både i tid og rom, knytte sammen fortida med nåtida. Samtidig som et materielt objekt eksisterer her og nå, er det også et bilde på det som eksisterte der og da. Tiden er på denne måten innlemmet i objektet (se også 1.2.).

Materiell kultur bærer med seg informasjon om det som har vært, om måter å gjøre ting på og om den tradisjonelle idéverden. Materiell kultur virker derfor strukturerende, og kan virke til å opprettsholde visse kulturtradisjoner. Endring i materiell kultur kan på samme måte påvirke og transformere eksisterende strukturer. Materiell kultur strukturerer og struktureres.

Som jeg vil diskutere nærmere nedenfor er materiell kontekst-avhengig. Dette innebærer at den fortolkede mening vil endres over tid p.g.a. endringer i sosial og materiell kontekst. Derfor er "kunnskap" om forhistoria vel så mye et resultat av ens egen nåtid, som nåtida faktisk er et resultat av fortida. Allikevel-etterlevninger av fortidig materiell kultur skape visse idéer om forhistorien, f.eks. så enkelt som erkjennelsen av å ha en forhistorie. Materiell kulturs eksistens over tid kan således ha en verdi som identitetsskapende og skape en følelse med slektskap med forhistorien.

7.3.3. Materiell kultur som tekst.

Materiell kultur kan formidle ikke-verbal informasjon og derfor sammenlignes med en lesbar tekst. Når Giddens (1981) skiller mellom muntlige og skriftlige samfunn, der de muntlige samfunn overfører informasjon kun ved interaksjoner "ansikt-til ansikt", kan det derfor virke som om han "glemmer" den informative egenskap ved materiell kultur. Materiell kultur eksisterer både i rom og tid. Materielle objekter kan flyttes over store

distanser, og kan eksistere i tid over en mengde med generasjoner. Derfor kan materiell kultur meget godt spille en rolle i forhold til "time-space distanciation". Det skal selvfølgelig innrømmes at materiell kultur ikke er en like tydelig tekst som språk/skrift, bl.a. fordi den kan tolkes inn i mange (flere) forskjellige kontekster. Men man skal heller ikke underkjenne materiell kulturs strukturerende effekt.

Variasjon i materiell kultur har sin bakgrunn bl.a. i variasjon i stil. Isokrestisk stil (Sackett 1982) kan finnes innen alle aspekt ved materiell kultur, og er ikke bare form, men kan også finnes i valg av råmateriale, teknologi, hvordan gjenstander brukes og gjenbrukes før de kastes, osv. (Sackett 1982:105). Materielle objekter kan ha samme funksjon men allikevel være ulike, og dette danner bakgrunnen for det isokrestiske stilbegrepet. Utformingen av ulike objekter kan sees som et valg mellom en rekke funksjonelt likeverdige løsninger. Ifølge Sackett (1982) er dette valget basert på tradisjon, dvs. det har bakgrunn i en gruppes historiske og kulturelle situasjon. Den isokrestiske tilnærming innebærer at stil og funksjon "share equal responsibility for all formal variation observable in artifacts" (Sackett 1982:68). Ifølge Sackett (1982:74) vil bestemte etniske grupper ha en bestemt samvariasjon av isokrestisk stil på bakgrunn av at den kulturelle tradisjon alltid vil være ulik mellom etniske grupper. På dette siste punktet kritiseres Sackett av Shanks & Tilley (1987:155), som mener forholdet mellom variasjon i isokrestisk stil og etnisitet må betraktes som mer komplisert enn det Sackett foreslår. Dette bl.a. fordi stil ikke kan sees som en passiv refleks av sosiale forhold; men spiller en aktiv rolle i relasjonen mellom den subjektive og den objektive verden (jfr. Giddens struktureringsteori).

Materiell kultur er ikke passivt reflekterende men brukes aktivt i sosiale strategier. En konsekvens kan være at den symbolske mening som presenteres har liten tilknytning til de forhold som eksisterer i samfunnet, og til og med være et virkemiddel til å maskere eksisterende (makt)forhold. Et eksempel er den vestlige

(protestantiske) begravelsesskikk som uttrykker likhetsideal og ikke-materialisme i et samfunn med klasseskille og vektlegging på materielle goder (Hodder 1982a: 201). Materiell kultur uttrykker her en ideal verden i stedet for å reflektere virkeligheten.

Hvordan materiell kultur relateres til samfunn er avhengig av ideologi og symbolske koder (Hodder 1982a:210). Dette betyr at materiell kulturs symbolske mening ikke kan forstås uten å kjenne den kontekst den virker innenfor. Et kompliserende forhold er at det innen den totale samfunnsmessige kontekst, innen et samfunn, eksisterer en rekke ulike kontekster, slik at den samme materielle gjenstand kan ha flere ulike meninger.

"Material culture only has significance within the context of a particular social totality and the structures, structuring principles, conditions for social action and the nature of social practices which will differ from one particular case to another." (Shanks & Tilley 1987:132).

Å "lese" en materiell tekst, vil si å gi denne teksten en mening, eller sagt på en annen måte, teksten får først en mening når den blir lest (Olsen 1987b:71). Den "riktige" meningen vil bare være riktig for den som fortolker objektet, avhengig av både objektets og fortolkerens sosiale kontekst. I et samfunn vil de fleste fortolkninger samsvare med hverandre, men dette forhindrer ikke at det kan eksistere opponerende fortolkninger (Moore 1986).

Deler av materiell kultur er som regel de eneste holdepunkt arkeologer har for en rekonstruksjon av forhistoria. Tradisjonelt har tolkningen omkring forhistoriske samfunn og samfunnsforhold vært konsentrert om de funksjonelle trekk ved materiell kultur, og en har oversett den aktive rolle materiell kultur spiller i forhold til sosial handling og strukturering av den virkelighet man lever i.

Ifølge Hodder (1986:145-146) kan en skille mellom to typer kontekstuell mening: Den første refererer til den omgivelsesmessige og adferdsmessige (sosiale) kontekst som handling foregår i. Den andre er den materielle kontekst - dvs. den "tekst"

ethvert materielt objekt eksisterer i og som en del av. Hodder taler for en såkalt "kontekstuell arkelologi" der en på bakgrunn av materiell kontekst foretar tolkninger omkring den sosiale kontekst. En slik metode krever ifølge Hodder (1986:142) et meget rikholdig materiale, og kan ikke brukes i områder der det arkeologiske materialet er lite. Med dette gir Hodder uttrykk for at arkeologer kan klare å finne fram til den forhistoriske virkeligheten bare de har et stort nok datagrunnlag. Riktig nok presiserer Hodder at den tolkning en kommer fram til kan være en av mange, og vanskelig kan kontrolleres eller testes i forhold til den virkeligheta objektene har eksistert innenfor. Likevel skaper han en en illusjon om at arkeologer, bare de er flinke nok, kan finne sannheten om forhistorien.

Hodders kontekstuelle arkeologi kan nok være en bra arbeidsmetode, men kan ikke forhindre at tolkninger om forhistoria alltid vil forbli relative. Det arkeologiske materialet gir muligheter for fortolkning, flere muligheter. Det jeg gjør i denne avhandlingen er å legge fram et forslag til fortolkning av et arkeologisk materiale, men jeg utelukker ikke at det finnes andre måter å tolke materialet på.

Den kontekst som først og framst spiller en rolle ved fortolkningen av et arkeologisk materiale er arkeologens egen kontekst. Arkeologen forsøker å få kontakt med et samfunn som ikke lenger eksisterer og som han/hun aldri har kjent, og denne "kontakten" vil alltid skje på arkeologens premisser (Olsen 1987a).

8. SOSIALE RELASJONER OG SAMHANDLINGSMØNSTRE. BOSETNINGEN PÅ MORTENSNES GJENNOM 10.000 ÅR.

8.1. Innledning.

Gjennom de 10.000 år Mortensnes har vært bebodd har det skjedd mer eller mindre omfattende endringer i materiell kultur, i bosetningsmønster og ressursutnyttelse, og i hvordan menneskene har organisert sine samhandlinger. Disse endringene har skjedd både som gradvise prosesser over lengre tid, og som mer omgripende endringer i løpet av kort tid.

Endringer i materiell kultur og i bosetningsmønster og ressursutnyttelse er diskutert tidligere. Her vil jeg med utgangspunkt i resultatene fra disse diskusjonene samt den teoretiske gjennomgang i forrige kapittel, komme nærmere inn på hvordan menneskene har strukturert sine samhandlinger. Først og framst vil de interne relasjoner i det samfunn som bosetningen på Mortensnes representerer diskuteres, men også kontakt og samhandling med andre, samtidige samfunn vil berøres.

Endringer i samfunn og materiell kultur er en naturlig og uungåelig følge av menneskelig sameksistens. Årsak og virkning kan være vanskelig å skille fra hverandre, siden én faktor sjelden vil virke alene i en endringsprosess. I tillegg kan endringer skje mer eller mindre tilfeldig, slik at det ikke eksisterer noen reelle, bakenforliggende årsakssammenhenger. Dette er en av grunnene til at årsaksforhold vil bli diskutert noe overflatisk. Det vil gå fram av diskusjonen at sosiale relasjoner, bosetningsmønster og materiell kultur er innvevd i et komplekst hele, der endringer i en av variablene sjelden vil skje uavhengig av endringer i andre variabler. Imidlertid vil endringer i samfunnets sosiale struktur i enkelte tilfeller knyttes til samfunnes kontakt og samhandling med andre, samtidige samfunn.

Tidligere har jeg, der en slik sammenheng synes naturlig, diskutert endringer i materiell kultur og bosetningsmønster i forhold til endringer i naturomgivelsene (klima, vegetasjon, råstoffkilder, osv.). En slik sammenstilling har ikke vist noen klar årsakssammenheng, og diskusjonen i dette kapittelet vil derfor ikke problematisere dette forhold ytterligere. Jeg vil understreke at dette ikke betyr at naturforhold oppfattes som urelevant for en diskusjon av endringer i kulturforhold. De naturlige omgivelsene vil sette visse grenser for hva som er mulig, og kan også generere sosiale endringer, selv om de sjelden er bestemmende for utfallet av slike endringer.

8.2. Eldre steinalder.

Ansamlinger av hustuffer fra eldre steinalder vil her tolkes som om flere mennesker og flere hushold i alle fall en del av året har bodd på samme sted (se også diskusjonen under 5.5.2). Store boplasser som har samlet flere av medlemmene i lokalsamfunnet må ha bidratt til en følelse av gruppesamhørighet og på denne måten virket identitetsskapende (jfr. den samiske vinterboplass, se 5.7.). Videre har det betinget at menneskene til en viss grad har organisert sine samhandlinger, og det er også mulig at slike samhandlinger har vært et av formålene med en slik samlet bosetning. Dette kan ha vært i form av kooperativ fangst på land og hav, religiøse handlinger, osv.

Siden det er foreslått at bosetningsmønsteret i eldre steinalder i store trekk har lignet det flyttemønsteret som har eksistert i området inn i historisk tid, kan det være grunn til å anta at også den sosiale organisasjon har hatt visse likhetstrekk med den opprinnelige samiske organisasjonsform (sii'da, se 3.3.).

Husene har ikke vært store, sjelden over 20 m², og selv om dette selvfølgelig begrenser antall beboere av et hus er det vanskelig å anslå noen øvre grense. På bakgrunn av bl.a. etnografiske paralleller fra området kan det være naturlig å betrakte tuftene

fra eldre steinalder som spor etter énfamiliehus, selv om dette forholdet kan ha variert og husholdene også kan bestått av andre sammensetninger av mennesker (se f.eks. Bender 1967).

Husene hadde i eldre steinalder en tilnærmet sirkulær form med ildstedene plassert i sentrum. Funnene i utgravde hustufter viser en entydig sentrering inn mot ildstedet, noe som tidligere (6.2.1.) ble tolket som et indisium på et kortvarig og situasjonsbetinget opphold, der den romlige strukturering inne i huset har spilt mindre rolle. For mennesker med et relativt mobilt bosetningsmønster kan det området de har forflyttet seg innenfor ha vært et vel så viktig strukturerelement som husets inndeling. Dette skal jeg komme litt nærmere inn på.

Tidligere (6.2.1.) ble boplassenes eksponerte beliggenhet på eid og øyer tolket som et resultat av flyttinger mellom kyst og innland. Dette ble gjort med utgangspunkt i en analogi fra den østsamiske bosetningen på sør-siden av Varangerfjorden. Boplassenes beliggenhet ble knyttet til menneskenes oppfatning av årstidene: mens boplassen ved havet representerte en årstid (sommeren) har boplassen(e) i innlandet representert en annen (vinteren). Lokaliseringen av boplassene kan også ha vært en markering av samfunnets kjønnsroller. Ifølge etnografiske kilder var øyene sommerboplasser for den mannlige befolkning, mens kvinnene bodde inne i fjordene (Keilhau 1831:43; Helland 1906: II:169; Fellmann 1906:235-237; Tanner 1929). Lokaliseringen av boplassene kan dermed knyttes til og være en markering av framtrepende opposisjoner i samfunnet: vinter:sommer/land:hav/kvinne:menn. Dette kan gjelde både for eldre steinalder og for historisk tid.

På tross av en tilsynelatende enkel rominndeling, kan det ha eksistert faste regler for hvordan dette det indre rom i huset skulle brukes. Dette viser bl.a. etnografiske paralleller fra de samiske boligene (se 3.5.2.). Boligen er inndelt i flere "rom" knyttet til kjønn, alder, funksjon, osv. Yates (u.å.) har foretatt en strukturell analyse av den samiske boligammen, og mener å kunne gjenfinne elementer av det samiske verdensbilde og

virkelighetsoppfatning. Boligen er et mikrokosmos som avspeiler et makrokosmos. Det sentralt beliggende ildstedet symboliserer solen og det livgivende, og den øvrige inndeling er knyttet til sentrale opposisjoner i samfunnet, især mellom kjønnene. Lignende forhold kan ha eksistert i eldre steinalder.

Det er ingen grunn til å tro at samfunnet i eldre steinalder var isolert og lite dynamisk, som Simonsen (1975:150) delvis framstiller det. Det arkeologiske materialet tyder på det motsatte. Det har skjedd store endringer i materiell kultur i løpet av denne perioden, noe som kan tolkes som et resultat av stor omstillingsevne, og kontakt og samhandlinger med andre, samtidige samfunn. Råstoff brukt til redskapsproduksjonen som er hentet utenfor det lokale området kan tolkes som et direkte resultat av en slik ekstern kontakt. Dette gjelder f.eks. såkalt "dolomitt" og grønnlig kvartsitt, som begge har vært i bruk i deler av eldre steinalder (se 5.4.3.).

Begrenset tilgang på ulike littiske råstofftyper kan ha ført til at littisk råstoff har spilt en sentral rolle i henhold til kontakt og samhandlinger mellom sosiale enheter. Spesielt attraktive råstoffkilder kan ha skapt et konkuranspreget forhold mellom ulike grupper av befolkningen, og bl.a. gjort at terri- toriegrenser har vært viktige å markere. Dette kan ha vært en av faktorene som førte til utvikling av en større permanens i flyttemønster i løpet av eldre steinalder. Ved å flytte mellom fast definerte lokaliteter har en markert en tilhørighet til et område. Et lignende forhold kan ligge bak utviklingen av mer permanente huskonstruksjoner. Husene kan ha fungert som markører for et territorie også utenfor bruksperioden.

Det er tidligere nevnt at innlandsfunn fra eldre steinalder utlukkende er datert sent i perioden (Helskog 1974, 1980b; E.T. Helskog 1978). De områdene det gjelder (Devdis i Indre Troms og Finnmarksvidda) ligger i en lang avstand fra kysten, og jeg har vanskelig for å tolke dem som sesongboplasser for mennesker som i andre deler av året har bodd ved kysten. Alternativt kan det være grunn til å tolke disse funnene som spor etter en innlands-

befolkning. Dette innebærer at det mot slutten av eldre steinalder kan ha funnet sted en differensiering i form av grupper med ulik områdetilknytning: kyst og innland. Denne hypotesen vil jeg komme tilbake til under diskusjonen av sosio-kulturelle forhold i yngre steinalder.

8.3. Yngre steinalder.

Det finnes store felt med hustufter fra yngre steinalder på Mortensnes. Tilsvarende felt er kjent en rekke andre steder i Varanger-området. Tidligere (5.5.2.) ble størrelsen av samtidig bosetning på disse feltene diskutert, og konklusjonen var at forholdsvis mange hus kan ha vært i bruk samtidig. Det ble f.eks. antydnet at bort i mot alle de 14 husene på Gressbakken Nedre Vest kan ha utgjort en samlet bosetning.

Det forhold at flere hus har stått sammen kan ha spilt en viktig rolle for den sosiale organisasjon i det sedentære samfunnet som utviklet seg i yngre steinalder. Ifølge Johnson (1982) nødvendiggjør en fast, helårig bosetning der flere mennesker er samlet en annen sosial struktur enn for et bosetningsmønster der de sosiale enheter brytes opp opptil flere ganger årlig. Den strukturelle forskjellen består bl.a. i at samfunnsmedlemmenes samhandlinger må organiseres på en annen måte ettersom et sedentært bosetningsmønster fordrer en større grad av sosial kontroll enn et bosetningsmønster der en flytter mellom flere boplasser i løpet av året. Dette først og fremst fordi konflikter i et sedentært samfunn må løses på stedet, mens et mobilt samfunn kan løse konflikter ved at samfunnsmedlemmene skiller lag for en tid. På bakgrunn av dette kan framveksten av et sedentært bosetningsmønster, sammen med en tendens til samling av bosetningen på et sted, knyttes til endringer i sosiale strukturer i løpet av yngre steinalder.

Husene øker i størrelse i løpet av yngre steinalder, og dette har vært tolket som en overgang fra énfamilie- til fler(stor)familie-

hus (Simonsen 1979:371; Helskog 1984; Olsen 1984:242; Andreassen 1985:245). Antall mennesker pr. areal i et hus vil være betinget av kulturelle faktorer og spesifikk situasjon, slik at en beregning av antall innboere i et hus ut fra husets størrelse ikke er uproblematisk. Den økende husstørrelsen burde ikke sees isolert da den er nært knyttet til endringer i husenes form og indre struktur. Mens husene tidligere hadde en sirkulær/oval gulvflate får flere og flere hus nå et firkantet gulv - og dermed også et firkantet rom i form av fire vegger. Det er slike hus som representerer de virkelig store husene fra yngre steinalder. Det skjer også endringer inne i husene, og det kanskje mest påfallende er utviklingen av store, todelte ildsted. Slike endringer av form og indre strukturer i hus kan knyttes til strukturelle endringer i samfunnet i yngre steinalder. Dette skal jeg diskutere nærmere.

I eldre steinalder har de naturskapet omgivelser vært et viktig struktureringselement. Flyttingen mellom kyst og innland har i tillegg til den rent funksjonelle betydning (utnyttelse av ulike typer ressurser), vært en markering av framtreddende opposisjoner i samfunnet. Utviklingen av et mer sedentært bosetningsmønster i yngre steinalder kan ha ført til en større vektlegging på boligen som et strukturerelement. Strukturer som tidligere ble markert ved å flytte mellom ulike områder, blir nå markert ved et strengere prinsipp bak inndelingen av boligens indre rom. En slik markering av sosiale strukturer kan også sees som et forsøk på å unngå spid og gnissninger mellom ulike grupperinger i befolkningen, da det sedentære bosetningsmønsteret krevde at disse måtte løses på stedet (Johnson 1982; se ovenfor). Både endring av husets form og av ildstedets form og plassering inne i huset kan forstås ut fra en slik bakgrunn: sosiale strukturer har blitt materielt uttalt gjennom husets form og inndeling. Det er naturlig først og framst å overføre dette på husholdsnivå; det er beboerne av huset som har måtte forholde seg til den romlige strukturering. Dermed er vi tilbake til spørsmålet: hvem har bodd i huset?

Som tidligere nevnt er det en utbredt antagelse at huset har

rommet flere familie-enheter. Et etnografisk eksempel på dette er fra N-canada og Mistassini-indianerne, der to familie-enheter har hatt hver sin halvdel av huset og hvert sitt ildsted (Tanner 1979:77). Dette kan selvfølgelig ha vært tilfellet også for de hus som utvikler seg i Varanger (og i Finnmark forøvrig) i løpet av yngre steinalder, men jeg vil her foreslå en annen tolkning.

Flyttemønsteret i eldre steinalder innebar bl.a. en markering av kjønnsforskjeller. Også i yngre steinalder er det rimelig å annta at mann:kvinne har vært et framtrødende motsetningsforhold. Nå markeres et slikt motsetningsforhold imidlertid i større grad gjennom boligens inndeling. Med dette mener jeg å foreslå at endringer i boligens form og inndeling kan knyttes til en sterkere markering av eksisterende opposisjoner i samfunnet, hvorav én er forholdet mann:kvinne, men i overført forstand også en rekke andre framtrødende opposisjoner av sosial og kognitiv art (sml. Bordieu 1977b; Moore 1986; Hodder 1987; Yates u.å.).

Når jeg har vanskelig for å tenke meg økning i hus-størrelse som et resultat av en overgang til flerfamiliehus skyldes det også at husenes størrelse ser ut til å ha økt relativt gradvis. Skal dette forklares ut fra en økning i antall innboere, må også dette bli som en gradvis økning - altså ingen plutselig overgang til flerfamiliehus. Et mobilt bosetningsmønster medfører en viss begrensning i fødselstallet (flere naturlige aborter, lengre ammetid, osv.) og et sedentært bosetningsmønster vil derfor føre til en økning av antall barn pr. familie (Hayden 1972; Godelier 1975:174-175). Ut fra hypotesen om en større grad av sedentariet i løpet av yngre steinalder kan det derfor være grunn til å knytte en økning i boligens størrelse til en økning i antall familiemedlemmer. Over tid må dette nødvendigvis også ha ført til en økning i det totale folketall. En slik demografisk endring kan ha forsterket den stress-situasjon som det sedentære bosetningsmønsteret i utgangspunktet har skapt (se ovenfor; Johnson 1982).

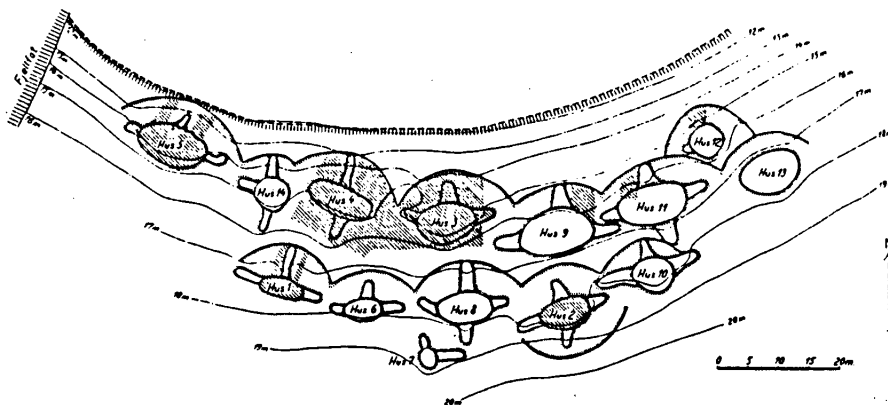
Dette støtter opp om Olsens (1984:211-212) skisse av forholdene i Sør-Varanger mot slutten av yngre steinalder. Som en følge av

økende stress og uro innad i samfunnet fant det sted en intenstivert symbolproduksjon. Sentrale verdier i samfunnet ble kommunisert bl.a. gjennom den romlige organiseringen av materiell kultur, der et eksempel er rekkeorganiseringen av hus. Ved å plassere husene på i rekker symboliserte man egalitære verdier. Også Johansen Kleppe (1974:70) tolker rekkeplasseringen av hus som en markering av egalitet, og mener ut fra dette at "Mortensnes-tuftene" representerer et egalitært samfunn.

Jeg har tidligere (5.5.3.) bemerket at hustuftene synes å være plassert i rekker på mange av de lokaliteter der flere tufter finnes sammen. Dette gjelder hele den forhistoriske perioden, men synes å være mest framtrædende i slutten av yngre steinalder og tidlig metalltid ("Gressbakken-hus" og "Mortensnes-hus"). Dette kan bety at den stress-situasjonen som Olsen skisserer har vart lenger fram i tid på nord-siden av Varangerfjorden; inn i det siste årtusen f.Kr.

En innvending mot en slik modell kan være at husene på de ulike boplassene ikke er samtidige (jfr. Helskog 1984). Dette har jeg diskutert tidligere (5.5.2.) og konkludert med at flere av husene meget sannsynlig representerer en samtidig bosetning. Men om så likevel ikke er tilfellet gjør det etter min mening ikke tolkingen av rekkeplassering som symbol på sedentaritet mindre relevant. Det ville bety at nye hus ble lagt side om side med delvis nedraste hus eller hustufter. Forfedrene og deres boliger kan ha blitt betraktet som en del av det eksisterende samfunn, slik at begrepene nåtid/fortid og liv/død har hatt et nært slektskap (jfr. "primitiv" tidsoppfattelse, se 7.3.2.). Tuftenes rekkeplassering kan dermed indikere at likhet og egalitet også ble symbolisert ovenfor forfedrene og forfedrenes boliger.

Som et illustrerende eksempel på rekkeplasseringen av tufter/hus har jeg valgt å ta med en skisse fra Gressbakken Nedre Vest (fig.43). Legg også merke til at tuftene ligger i en meget jamn avstand fra hverandre.

Figur 43. Kartskisse over Gressbakken Nedre Vest (etter Simonsen 1961: fig.111, s.272).

De firkantige husene har inngått i en sosial strategi der det var viktig å markere framtreddende opposisjoner i samfunnet. Men de kan også utilsiktet ha påvirket de eksisterende sosiale strukturer: materiell kultur formes av mennesker, men virker også tilbake og former mennesker og menneskenes kultur (Bordieu 1977a; Hodder 1982a; Shanks og Tilley 1987; Moore 1986; se 7.3.). Et sirkulært hus bryter ikke med naturens egne former; de avrundete formene finnes igjen i landskap, himmelhvelving, og i sykliske bevegelser representert ved solens gang over himmelen, årstidene, fødsel og død, osv. Firkantige former skapes derimot sjelden av naturen. Jeg vil derfor foreslå at framveksten av firkantige hus har påvirket menneskenes oppfatning av deres egen virkelighet, deres oppfatning av forholdet mellom natur og kultur. Dette trenger ikke å ha skjedd som et bevisst forsøk på å skape et skille mellom det som er naturskap og det som er skapt av mennesker, men markeringen av et slikt skille kan ha vært en utilsiktet konsekvens av framveksten av firkantige hus.

Det er flere ting som tyder på at samfunnet i løpet av yngre steinalder får en økende utstrekning i tid og rom (jfr. "time-space distansiation", Giddens 1981). Det er på denne tida en får

det meget utbredte "skiferkomplekset", der en rekke lignende redskapstyper laget av samme råstoff finnes igjen over store deler av nordområdene. Dette kan tolkes som en økende grad av kommunikasjon og symbolisering av likhet mellom ulike grupper av befolkningen over store områder. Det må imidlertid her innskytes at skifer og skiferredskap i tillegg må ha hatt en viktig funksjonell betydning for jakt-fangst samfunnene, slik at den omfattende utbredelsen også kan forklares ut fra et slikt utgangspunkt. Også keramikk, som opptrer for første gang i yngre steinalder, har tydelig vært knyttet til samfunnets forbindelseslinjer utad. Tidlig i perioden opptrer såkalt kamkeramikk (Säräisniemi 1-type), som er klart knyttet til østlige områder (Simonsen 1975:222). Denne keramikken opptrer ikke vest for Varanger, og kan også her ha en ganske begrenset utbredelse (se 5.4.1.4.). I den kommende perioden synes keramikk å opptre forholdsvis sjelden, men mot slutten av yngre steinalder, etter ca. 2000 f.Kr., blir asbestkeramikk vanlig. Denne keramikken får en utbredelse utover det kamkeramiske området, da den også finnes i områder lenger mot vest (Jørgensen og Olsen 1987:31). Funnet av en kobberdolk i en hustuft i Karlebotn datert til ca. 2000 f.Kr. (K. Schanche 1986) synes å bekrefte at samfunnet i yngre steinalder får en mer omfattende kontakt med omkringliggende områder, og også at denne kontakten får en større geografisk spredning.

En økende utstrekning i tid og rom kan ha ført til en viss sentrering av makt (jfr. Giddens 1981:91). Samfunnet har etter all sannsynlighet framdeles bygget på egalitære verdier, men endring i bosetningsmønster og demografiske forhold har både nødvendigjort og muligjort en større grad av kontroll og koordinering av menneskenes samhandlinger. En slik oppbygging av autoritet kan med en parallell til kontroll over skrift og media (Giddens 1981:91-103) knyttes til steinalderssamfunnets "skrift": helleristningene (Hood u.å.). Det er (ennå) ikke kjent felt med helleristninger fra yngre steinalder i Varanger (ristningene på Aldon er antatt å være forholdsvis sene), men i Alta finnes det store felt med helleristninger som antas å skrive seg fra tidlig til sen yngre steinalder/tidlig metalltid (K. Helskog 1983, 1988). Gjessing (1945:293) og Simonsen (1979:472) tolker

overgangen fra naturtro helleristninger/bergkunst til mer stiliserte figurer som et resultat av en "profesjonalisering" av bergkunsten. Selv om jeg ikke uten videre vil godta at helleristninger har vært laget av noen som hadde det som "yrke", mener jeg slike symbolske uttrykk kan ha vært forbeholdt bestemte grupper i samfunnet, og at disse gruppene ved å beherske denne "skriften" har styrket sin autoritet.

I slutten av yngre steinalder ser det ut til at bein- og horn-gjenstandene blir ornamentert i større grad enn tidligere, og at ornamentikken også blir mer kompleks. Olsen (1984:212) ser dette som et resultat av endringer i interne forhold, med en skjerpet sosial konkurranse innad i samfunnet. Jeg tror at dette også kan knyttes til samfunnets eksterne relasjoner, og da som et resultat av at disse er blitt mer omfattende (jfr. større utbredelse i tid og rom). Dette vil jeg komme tilbake til under diskusjonen av sosiale relasjoner i tidlig metalldid.

Når det gjelder den tidsmessige dimensjon, dvs. samfunnets utstrekning i tid, vil jeg bl.a. bemerke den rollen som hus kan spille som kulturformidlere over tid. De store, nedgravde husene som utviklet seg i løpet yngre steinalder kunne brukes over lang tid, og levnet også varige spor etter bruksperioden. Dermed kan husene ha formidlet informasjon om måter å gjøre ting på også for kommende generasjoner og bidratt til en stadig reproduksjon av sosiale strukturer. Også uttrykk som helleristninger må ha spilt en betydelig rolle som informasjonsbærere over tid.

Eksistensen av kyst- og innlandsgrupper i yngre steinalder i Finnmark har vært drøftet av flere (Helskog 1974; Renouf 1981; Simonsen 1987; Andreassen u.å.; Hood u.å.; Hood og Olsen u.å.). Jeg har ovenfor antydnet at en differansiering av kyst- og innlandsgrupper kan ha funnet sted allerede i slutten av eldre steinalder. Endringer i bosetningsmønster ble sett som en del av en sosial strategi der det var viktig å markere territoriegrenser. En utløsende årsak til dette kan ha vært tilgang til lokale råstoffkilder. Etter at territoriegrensene var etablert har dette også begrenset tilgangen på andre typer ressurser,

ressurser som er knyttet til kystsonen og til innlandet. Samhandlingsmønsteret mellom grupper med ulik områdetilknytning kan ha vært basert på bytting av ressurser som har vært særegne for de respektive områder. Som en del av disse transaksjonene har det (framdeles) vært viktig å markere områdetilknytningen. Endring i bosetningsmønster i løpet av yngre steinalder kan forståes mot en slik bakgrunn. For kystbefolkningen har framveksten av en forholdsvis sedentær bosetning inngått i en sosial strategi der det var viktig å markere områdetilhørighet. Innlandsbefolkningen kan ha tatt i bruk en annen strategi for å kommunisere sine interesser, men dette vil ikke diskuteres nærmere her da det går utover avhandlingens intensjoner.

8.4. Tidlig metalltid.

"Mortensnestuftene" representerer både slutten av yngre steinalder og tidlig metalltid. Tuftene har et forholdsvis homogent preg, og dette kan indikere at det har skjedd få samfunnsmessige endringer i overgangen yngre steinalder/tidlig metalltid. Mortensnestuftene skiller seg imidlertid noe fra tuftene som ligger litt tidligere i tid, "Gressbakken-tuftene". Jeg skal kommentere noen av de endringene som skjer, og forsøke å sette disse inn i en samfunnsmessig kontekst.

Mortensnestuftene er som Gressbakkentuftene forholdsvis store og firkantige, men mens Gressbakkentuftene hadde en avlang, rektangulær gulvflate, ser det ut som om Mortensnestuftene får et mer kvadratisk gulvplan. Dette mener jeg er knyttet til rommets inndeling. Mens Gressbakkentuftene hadde et todelt ildsted som lå midt på husets lengdeakse, får Mortensnestuftene ildstedet asymmetrisk plassert i rommet.

For yngre steinalder (ovenfor) er det foreslått at den mer uttalte strukturering av husets indre rom i løpet av perioden må sees i sammenheng med en markering av framtrepende opposisjoner i samfunnet. Overgangen til en asymmetrisk beliggenhet av ild-

stedene kan på derfor ha sin årsak i at visse sosiale strukturer ikke lenger har vært like viktige å markere eller legitimere (materielt).

Den asymmetriske beliggenheten av ildstedet kan også ha en annen mulig tolkning, nemlig en ennå sterkere markering av eksisterende strukturer. Ved at ildstedet legges i en del av huset har det blitt markert at denne delen av rommet sammen med ildstedet tilhører mannen/kvinnen (sml. Hodder 1987). Det er i så hen- seende verdt å merke seg at matlagingen i eldre tid i samiske samfunn var forbeholdt mannen (Düben 1873:130; sml. Fjellström 1986:291-292).

En av de mest markante endringene i materiell kultur i tidlig metalltid er at metall blir vanlig i bruk. Dette ser imidlertid ikke å ha ført til noen omfattende endringer i samfunnet for- øvrig, noe som kan oppfattes som forholdsvis uventet med hensyn til vår forestilling om metall som en "revolusjonerende" tekno- logisk nyvinning. Metall har overtatt den rollen som det littiske råstoffet tidligere spilte; tradisjonell praksis har blitt byttet ut med annen praksis uten at dette i noen særlig grad har underminert de eksisterende regler og normer (sml. Giddens 1979:220-221).

Selv om innførsel av metall til området ikke har forårsaket noe omfattende brudd med tidligere tradisjon og praksis, er det grunn til å relatere dette nye råstoffet til flere av de endringer som skjer i løpet av tidlig metalltid. Dette gjelder bl.a. sam- funnets eksterne relasjoner, dvs. kontakt og samhandlinger med andre, samtidige samfunn. Den utbredet metallbruken forteller om en utvidet kontakt utad - metall (jern, kopper) har ikke blitt utvunnet lokalt i området, men er hentet inn fra fjerntliggende områder. Metall kan derfor sees som en indikator på, og muligens også som en del av årsaken til, en økende romlig utstrekning.

Jeg har tidligere bemerket at skrapere ser ut å opptre i større antall i tidlig metalltid enn tidligere. Dette gjelder i en del tilfeller også spisser (se 6.3.). En mulig tolkning er at det i

denne perioden har funnet sted en intensivert jakt på pelsdyr, og at skinn sammen med andre råvarer har inngått i en byttehandel der metall var et av produktene man byttet til seg (Hood og Olsen u.å.). En slik intensivering av jakt og fangst har fordret en større grad av investering i jakt-fangst anlegg og en mer omfattende arbeidsorganisering enn tidligere. Dette må videre ha hatt konsekvenser for samfunnets sosiale organisasjon. De organisatoriske enhetene har blitt større, og det har også vært nødvendig med en større grad av sosial kontroll.

Det synes som om flere gjenstander av bein og horn opptrer i tidlig metalltid enn tidligere. Dette har vært forklart med at bein- og hornredskap tar over flere av de funksjoner som steinredskap tidligere hadde (5.4.1.3.). I tillegg til en økning i antall gjenstandstyper av bein/horn ser det også ut til at flere av gjenstandene blir ornamentert og at ornamentikken blir mer kompleks. Olsen (1984:106-108) viser at orneringen på jakt-fangst redskap (harpuner, pilespisser) ofte er enkel og uniform, mens orneringen på redskap som ikke er fangstvápen (knivskaft, prener) er mer kompleks. Dette forklarer han med at fangstvápnene er forbundet med fellesaktiviteter der den uniforme ornamentikken symboliserer lik rett til produktene. Redskap med kompleks ornamentikk er relatert til familie- eller individuelle aktiviteter og eiendom, og retten til produktene har i disse tilfellene vært begrenset.

Allerede i yngre steinalder var det en tendens til at flere av gjenstandene ble ornamentert, og denne tendensen fortsetter altså inn i tidlig metalltid. Symbolbruk, f.eks. ved ornamentering av gjenstander, kan spille en aktivt rolle i sosiale strategier. Ornamentikk, sammen med andre aspekt ved materiell kultur, kan bl.a. være et symbol på gruppetilhørighet. Hodder (1982a) har vist hvordan en utbredt og intensivert kontakt mellom ulike grupper kan føre til en økende signalisering av gruppetilhørighet, og dermed resultere i en intensivert symbolbruk (sml. Odner 1983). En økende grad av ornamentikk på redskap kan dermed knyttes til en større grad av kontakt og samhandlinger med andre samfunn, og dermed en større utstrekning i rom.

Også asbestkeramikk kan tolkes inn i en slik kontekst (Olsen 1984:216, 1985; Jørgensen og Olsen 1987). I transaksjoner med andre grupper, bl.a. med metallproduserende, jordbrukende samfunn i øst, har det oppstått en følelse av felles identitet blandt jakt-fangst befolkningen i nord. Asbestkeramikk var en viktig del av den symbolske konstruksjon av denne identiteten (Olsen 1985:29). Dette ikke kun ved å spille en passiv, reflekterende rolle, men også gjennom sin tilstedeværelse å ha medvirket til å strukturere menneskenes oppfatning av seg selv. På denne måten kan keramikken, sammen med andre aspekt ved materiell kultur, ha vært med på å skape en følelse av felleskap blandt jakt-fangst befolkningen i nordområdene. Denne prosessen har ført til en etnisk differensiering, og det felles symbolreportuar som oppsto i tidlig metalltid er knyttet til utviklingen av samisk etnisitet (Olsen 1984, 1985). Også Odner (1983, 1985) ser framveksten av samisk etnisitet som resultat av prosesser der signalisering, både innad og utad i samfunnet, danner grunnlaget for transaksjoner i samhandling. Odner foreslår imidlertid at samer som etnisk kategori først oppsto rundt Kr.f., og var knyttet til en økonomisk differensieringsprosess i området rundt Finske-bukta.

8.5. Samisk jernalder.

I slutten av tidlig metalltid/overgangen til samisk jernalder skjer det en endring mot et mer mobilt bosetningsmønster. Samtidig skjer det en rekke endringer i materiell kultur. Boligene ser ut til å bli enklere konstruert, de flatehugde pilespissene forvinner fra redskapsinventaret, metall går ut av bruk, keramikk produseres ikke lenger, og det ser også ut til at man ikke lenger lager helleristninger. Mindre permanente boligkonstruksjoner kan direkte knyttes til overgangen til et mobilt bosetningsmønster (se 6.2.3.). De parallelle endringene som skjer lar seg imidlertid best forklare ut fra samfunnets interne og eksterne relasjoner på denne tiden.

Når metall ikke lenger innføres til området må dette skyldes at kontakten med sørøstlige, jernproduserende samfunn brytes. Det er grunn til å relatere dette til den generelle nedgangstid, uro, økonomisk stagnasjon og befolkningsnedgang lenger sørøst i Europa. Keramikk som symbol på tilhørighet var knyttet til transaksjonene med disse områdene. Når transaksjonene bryter sammen mister også keramikken sin betydning som symbolsk markør for gruppetilhørighet. Dette får den konsekvensen at keramikk ikke lenger produseres. (Olsen 1984:218-219)

Framveksten av et sedentært bosetningsmønster i løpet av yngre steinalder og tidlig metalltid var knyttet til en økende grad av utstrekning i tid og rom, og også til differensieringen av en kyst- og innlandsbefolkning. I samisk jernalder blir kontakten med andre samfunn begrenset, og dermed blir også samfunnets romlige utstrekning mindre. En rekke av de produkter som inngikk i byttetransaksjoner (skinn, horn, osv.) var det nå ikke nødvendig å produsere i like store mengder som før. Jakten på pelsdyr ble ikke lenger drevet like intensivt, og dette kan være en av forklaringene på hvorfor de flatehugde pilespissene nå forsvinner fra redskapsinventaret.

Den arbeidsorganisering som den intensiverte jakt-fangst i slutten av yngre steinalder og tidlig metalltid krevde, ble endret. Det var ikke lenger nødvendig med store samarbeidsgrupper - utnyttelsen av ressurser hadde først og framst til hensikt å dekke behov på husholdsnivå. Dette medførte at de organisatoriske enhetene ble mindre, og rekkevidden av sosial kontroll ble redusert.

Kontakten med metallproduserende samfunn kan ha medvirket til et visst konkurransepreget forhold mellom kyst- og innlandsgrupper, men dette var det nå ikke lenger grunnlag for. Motsetningene mellom disse gruppene blir redusert, og en markering av territorier blir derfor mindre viktig. Dette, sammen med de organisatoriske endringene innad i samfunnet med en oppsplitting av de sosiale enhetene, har over tid ført til en endring i bosetnings-

mønsteret. Mennesker som tidligere hadde utgjort en samarbeidsgruppe kunne nå bo i ulike områder i store deler av året.

I samisk jernalder får samfunnet igjen en mindre utstrekning i tid og rom. Det skjer det en reorganisering av den sosiale struktur, med mindre organisatoriske enheter og en mindre grad av sosial kontroll. Dette kan forklare hvorfor også helleristingene forsvinner, da maktgrunnlaget for de autoriteter som hadde monopol på denne yttringsformen endres. I tillegg kommer at symbolbruken i denne perioden generelt reduseres da motsetningene mellom kyst- og innlandsgruppene blir mindre, og transaksjonsforhold med utenforliggende samfunn bryter sammen.

De samfunnsmessige endringer som har funnet sted i overgangen tidlig metalltid/samisk jernalder kan ha dannet grunnlaget for den tradisjonelle samiske organisasjonsform - det var nå sii'daen fikk sin spesifikke form (se 3.3.). Sii'daen besto av en sammenslutning av familier som samarbeidet om utnyttelsen av et fangstområde. Utnyttelsen av sii'da-området skjedde i en årssyklus, med flytting mellom flere boplasser.

Samfunnet har i den første tida av samisk jernalder vært preget av stabile forhold og liten kontakt utad. Men rundt 800 e.Kr. blir denne "isolasjonen" brutt, da en igjen får omfattende transaksjoner med utenforliggende samfunn. Gravfunnene fra Varangerområdet viser en kontakt sørøstover, manifestert gjennom østrussiske importfunn (bronsesmykker) fra ca.8-900 e.Kr., og senere importgjenstander fra Øst-Karelen og de baltiske land (Simonsen 1982:568). Igjen er det grunn til å anta at skinnprodukter fra området har inngått i handelstransaksjoner der motytelsene bl.a. besto av metallgjenstander.

Denne økte kontakten utad har har ført til en ny intensivering av symbolproduksjonen, hvorav et eksempel er at ornamentikken på beinredskap igjen blir framtrædende (Olsen 1984:222).

8.6. Samisk middelalder og historisk tid.

I samisk middelalder øker kontakt og samhandling med de omkringliggende samfunn betraktelig. På 1500-tallet ble samene i området beskattet både av norske, svenske og russiske myndigheter. Samtidig fant det også sted en utstrakt handelsvirksomhet i området. Samene leverte produkt av skinn, horn, hvalbein, osv., og mottok jordbruksprodukt, tekstiler og metallgjenstander. Odner (1983, 1985) påpeker at selv om denne kontakten har vært asymmetrisk, dvs. den har bestått av en dominerende og sterkere part (nasjonalstatene, handelsmennene) og en svakere part (samene), har den vært basert på et gjensidig avhengighetsforhold. For å sikre leveransene fra nordområdene har mottakerne av produktene til en viss grad beskyttet rettighetene til jegerne og fiskerne i området (Odner 1983:87).

Et av handelsproduktene har vært reinskinn, og i samisk middelalder skjer det derfor en sterk intensivering av villreinfangsten. Dette førte til en sterk desimering av villreinstanden, som på 1700-tallet var nærmest utryddet fra området (Vorren 1944). I Varangerområdet er det kjent en rekke fangstanlegg for rein, i form av fangstgrop-system, samlegjerder, osv., som kan knyttes til denne perioden (Knag 1694; Vorren 1944, 1958). Både det å lage og å bruke slike fangstanlegg stiller store krav til organisering av arbeid. Villreinfangsten må ha vært basert på samarbeid mellom flere siddaer, og dette må ha krevd en kompleks, trolig hierarkisk organisering (Olsen 1984:192). Dette kan ha skapt inter-strukturelle motsetninger mellom de organisasjonelle forhold som den nye produksjonsmåten fordret og siddasamfunnets egalitære produksjonsforhold. Ifølge Olsen (1984:235-236) fører dette til at sidda-institusjonens bandstruktur bryter sammen. Lederskapet som utvikles består av unge, dyktige jegere, mens den gruppen som tradisjonelt har ivaretatt de sosiale kontrollfunksjonene (eldre menn) mister mye av grunnlaget for sin autoritet.

Et resultat av den utstrakte handelsaktiviteten i samisk middelalder har vært utviklingen av lokale markeder. Markedet i

Karlebotn, innerst i Varangerfjorden, kan i alle fall spores tilbake til begynnelsen av 1500-tallet (Paine 1957:48; Hansen 1984). Dette markedet, som fant sted midtvinters, samlet bl.a. handelsmenn fra Norge, Sverige og Russland, samt lokalbefolkning også fra fjorder lenger vest i Finnmark. Det skjedde her en utveksling av produkter mellom produsenter (samer) og profesjonelle handelsmenn, og også produsentene imellom (Hansen 1984:59).

På markedene ble det knyttet kontakter med samfunn lenger sør og øst. Ifølge Giddens (1981:23) vil kontakt mellom ulike samfunnstyper være en kime til sosial transformasjon ("Time-space edges", se 7.2.4.). Samfunnene representerer forskjellige strukturelle system, og nær kontakt vil derfor skape friksjoner og motsetningsforhold. Olsen (1987) viser hvordan de økende kontakten med "verden utenfor" har vært en medvirkende årsak til omfattende samfunnsmessige endringer i Nord-Varanger i tida 1300 - 1700 e.Kr. Motsetningsforhold oppsto da nye aktører sammen med nye skikker og regler ble introdusert i et samfunn der sosiale transaksjoner tidligere var begrenset til "nabo"-sai'daene. Det ble nå stilt spørsmål med tradisjonell praksis, og kunnskap samlet gjennom et langt liv var ikke lenger noen opplagt og sikker vei til anerkjennelse og makt. Et direkte motsetningsforhold ble også skapt ved innføring av den lutterske religion i området. "Avgudsdyrkelse" og alle aspekt ved før-kristen religiøs handling ble forbudt, noe som bl.a. innebar at den svært lange tradisjonen med gravlegging i helleur måtte opphøre - de døde skulle heretter begravnes i kirkegårdsjord. Slike friksjoner og motsetningsforhold har vært en medvirkende årsak til at sai'da-strukturen brøt sammen (Olsen 1987:76).

I løpet av samisk middelalder får man den første norske ("norrøne"), og etterhvert finske (kvenske), bosetning på Finnmarks-kysten. Tidlig i perioden gjelder dette kun ytterkysten. I 1307 innvies en kirke i Vardø, og samtidig, eller litt senere, bygges det en borg her. Dette må sees i sammenheng med den norske statsmakts ekspansjon i høymiddelalderen. Finnmark var ikke lenger å betrakte som et skatteland, men skulle innlemmes i den

norske stat (Niemi 1983: 72). På slutten av 1600-tallet ekspanderer den norske bosetningen også innover i fjordene. I Varanger blir samenes gamle sesongboplasser nå bebodd av nordmenn (Niemi 1983:247-253). Husdyrhold var på denne tiden blitt vanlig blandt den sjøsamiske befolkning i området, og også dette begrenset de sesongvise flytningene.

Sjøsamenes husdyrhold har vært relatert til den differensieringsprosess mellom fjell- og sjøsamene som er antatt å ha funnet sted i tidlig historisk tid, og denne differensieringsprosessen har igjen vært knyttet til oppkomst av tamreindrift (Vorren 1980a, Simonsen 1982:667-668). Jeg skal ikke komme inn på denne diskusjonen her, men bare kort påpeke at sjøsamenes husdyrhold også kan sees som et direkte resultat av kontakt med en agrar befolkning, og videre at den grad av bofasthet som husdyrholdet krevde har hatt tradisjon i området.

Som tidligere nevnt kunne husdyra holde til i samme rom som menneskene; i fellesgammen. Senere ble det vanlig med adskilte rom for dyr og mennesker, framdeles i samme hus. Til slutt ble boligdelen romlig adskilt fra fjøset; de utgjorde nå to forskjellige bygninger. Dette forholdet kan tolkes som en sterkere markering av et skille mellom kategoriene dyr/mennesker, eller i overført forstand, natur/kultur. Jordbruk innebærer en manipulering med naturens produksjon, og skiller seg klart ut fra aktiviteter som jakt og fangst der man høster produkter naturen skaper. Innføringen av jordbruk kan ha påvirket menneskenes mentale forhold til natur/kultur, og dette har kommet til uttrykk materielt ved delingen av fellesgammen i to enheter. Det skal her legges til at denne prosessen også kan knyttes til den normative oppfatning hos den norske befolkning, og påvirkningen fra dette hold. En rekke av de historiske beskrivelsene av fellesgammer viser at det ble ansett for et meget usivilisert trekk at husdyrene ikke var henvist til et eget rom og en egen bygning (se f.eks. Fellmann 1906:65).

8.7. Sammenfatning.

Den sosiale organisasjon i eldre steinalder har hatt hatt visse likhetstrekk med den tradisjonelle samiske organisasjonsform-sii'daen. Flyttemønsteret og boplassenes beliggenhet i ulike naturgeografiske soner kan knyttes til framtrede opposisjoner i samfunnet (vinter: sommer/mann:kvunne, osv.). Begrenset tilgang på ulike littiske råstofftyper har ført til et konkurransepreget forhold mellom ulike lokale grupper, og et økende behov for å markere territorietilhørighet. Dette har resultert i en begynnende differensiering i en kyst- og innlandsbefolkning.

I yngre steinalder har en økende grad av bofasthet gjort at boligene har blitt et viktigere element i strukturering og naturalisering av sosial praksis. Bofasthet blandt kystbefolkningen kan ha medvirket til å markere opposisjon til en mobil innlandsbefolkning. Samfunnet preges av en økende ekstern kontakt, og en større grad av indre stress. I sum har dette ført til en intensivert symbolproduksjon og en materiell objektivisering av sosiale strukturer i form av rekkeorganiserte hus, o.l., samt en økende grad av kontroll og koordinering av menneskenes samhandlinger.

I tidlig metalltid fortsetter denne tendensen. Intensivert jakt og fangst som et resultat av omfattende transaksjoner med omkringliggende og mer fjerne samfunn (i sørøst), har ført til en økning i størrelsen på organisatoriske enheter og sosial kontroll. Det oppstår et felles symbolreportuar blandt jakt-fangstbefolkningen i nord-områdene, og dette kan tolkes som den første signalisering av en samisk identitet.

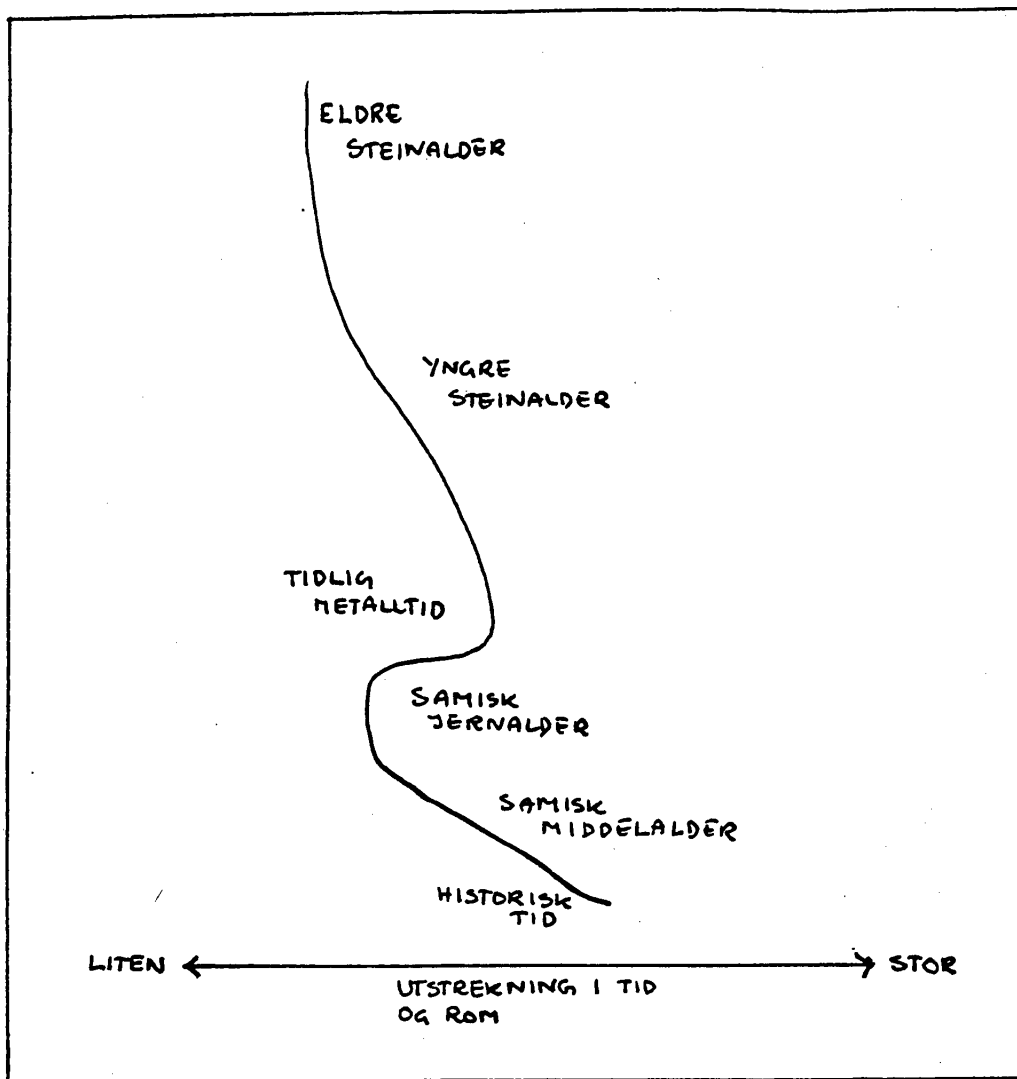
I samisk jernalder brytes kontakten utad. Det skjer en reorganisering av den sosiale struktur, med mindre organisatoriske enheter og mindre grad av sosial kontroll. Symbolproduksjonen blir mindre, og samfunnet preges av stabile forhold. Den tradisjonelle samiske sii'da-organisasjon har fått sin form i denne perioden. På slutten av samisk jernalder brytes "isolasjonen",

og kontakten med sørøstlige områder gjenoprettes.

I samisk middelalder øker kontakten med omkringliggende samfunn. Beskatning og utstrakt handelsvirksomhet medfører en intensivert villreinjakt. Dette har fordret organisatoriske endringer, i form av utstrakt organisering av samarbeid og en viss hierarkisk arbeidsdeling. Grunnlaget for siida-institusjonen endres og den bryter sammen. I løpet av perioden bosettes området av andre etniske grupper (finsk, norsk), og det innlemmes i den norske stat.

Jeg har argumentert for en nær sammenheng mellom de sosiale relasjoner som eksisterer i et samfunn og samfunnets utstrekning i tid og rom ("time-space distancing", Giddens 1981). En økende utstrekning i tid og rom har medført en større grad av kontakt og samhandling med andre samfunn, og også vært knyttet til generering av makt - dvs. en økende grad av kontroll og koordinering av menneskenes samhandlinger. Figur 44 viser en skjematisk skisse over endringer i utstrekning i tid og rom for hele den perioden Mortensnes har vært bebodd. Skissen vil indirekte indikere endringer også i andre forhold.

I løpet av eldre steinalder, yngre steinalder og tidlig metalltid skjer det en økning i utstrekning i tid og rom, men dette skjer meget gradvis og over lang tid. I samisk jernalder blir utstrekningen i tid og rom igjen mindre, og dette skjer forholdsvis hurtig. I løpet av samisk middelalder skjer det en omfattende økning i utstrekning i tid og rom, og denne tendensen fortsetter inn i historisk tid.

Figur 44. Endring i utstrekning i tid og rom.

9. KONKLUSJON.

Jeg har i denne avhandlingen forsøkt å (re-)konstruere et bilde av endringer innen materiell kultur og sosial struktur i løpet av de 10.000 år Mortensnes har vært bebodd. Dette bildet viser et samfunn i kontinuerlig endring. I enkelte perioder har endringene skjedd forholdsvis hurtig, i andre perioder har de skjedd som en gradvis og langsom prosess. Det kan være vanskelig å kartlegge årsaken til disse endringene, siden årsak og virkning ofte er to sider av samme sak, og vanskelig lar seg skille fra hverandre. I en del tilfeller har jeg likevel foreslått at endringene kan knyttes til en økende grad av kontakt og samhandling med andre, utenforliggende samfunn. En viktig komponent i den sosiale strategi for en slik samhandling har vært symbolisering av gruppetilhørighet. Dette har blitt uttrykk bl.a. gjennom materiell kultur. Kontakt mellom ulike samfunnstyper har videre skapt friksjoner og motsetningsforhold, noe som har generert strukturelle endringer. Men selv om eksterne forhold på denne måten har hatt en medvikende årsak til endringer innen sosial struktur, har dette skjedd ved at de har aktivisert iboende motsetninger i internt i samfunnet. En reaksjon på økende uro og motsetningsforhold har vært en markering av framtrede opposisjoner i samfunnet og en materiell objektivisering/naturalisering av sosiale strukturer.

En rekke av de endringer som har funnet sted synes å være vanskelig å forklare med utgangspunkt i eksakte årsakssammenhenger, men kan tilskrives den naturlige konsekvens av en kontinuerlig produksjon og reproduksjon av sosiale strukturer. Dette er et av hovedpoengene for Giddens struktureringsteori; "the seeds of change are present in every moment of the constitution of social systems across time and space" (Giddens 1981: 27). Endring i materiell kultur og sosial struktur er i prinsippet iboende i all sosial reproduksjon og en uungåelig konsekvens av menneskelig handling og sameksistens. Hele tiden bringes nye aktører på banen, og det oppstår nye, unike situa-

sjoner som aldri er identiske med tidligere aktører og deres kontekster (sml. Sahlins 1985:51-52).

Endringer til tross, materialet fra Mortensnes viser først og fremst et bilde preget av kontinuitet. Det kulturelle uttrykk har endret karakter over tid, men det finnes alltid en forbindelse til det forutgående. Dette samspill mellom fortid og nåtidig kontekst er treffende formulert av Sahlins (1985:155):

"(Symbolic) action is a duplex compound made up of an inescapable past and an irreducible present. An inescapable past because the concepts by which experience is organized and communicated proceed from the received cultural scheme. An irreducible present because the world-uniqueness of any action: the Heraclitean difference between the river (or fleuve) and its name...one never steps into the same river twice".

Kontinuitet er en iboende egenskap i sosial transformasjon, slik at fortid, nåtid og framtid alltid vil være nært beslektet. Denne kontinuiteten kommer klart til uttrykk gjennom de forhistoriske og historiske bosetningssporene på Mortensnes. Dette ikke minst på grunn av at bosetningsspor i et stort antall og fra et langt tidsrom er samlet innenfor et begrenset geografisk område. Boplassene har blitt flyttet, men tidligere boplasser har alltid ligget like i nærheten. Dette har medført at Mortensnes som et romlig og mentalt forankringspunkt - som (bo-)sted har forblitt intakt.

Materialet fra Mortensnes viser videre at tradisjon har spilt en meget viktig rolle i sosial reproduksjon. Spesielt i så hen- seende er kulturtrekk som ser ut til å gå ut av bruk, men som vender tilbake på et senere tidspunkt (f.eks. gjelder dette flatehugde redskap, samt likheten mellom "Gressbakkenhus" og den samiske fellesgamme). Dette kan oppfattes som et tilfeldig fenomen, men kan også betraktes som en manifestasjon av en forbindelse til fortiden. Kunnskapen om kulturtrekkene kan ha vært videreført gjennom muntlig tradisjon, eller den kan på annen måte ha ligget latent i samfunnets sosiale struktur. Om vi bruker den tekstuelle metaforen kan vi kanskje si at man hele

tiden beveger seg innenfor samme "tekst", men at artikuleringen av denne antar ulike former til ulike tider.

Materiell kultur og sosial struktur er nært knyttet til hverandre. Jeg har i flere tilfeller argumentert for forhold der sosiale strukturer har vært objektivisert gjennom materiell kultur, og for forhold der materiell kultur har virket strukturerende. Jeg har videre foreslått at landskapet i deler av forhistoria har vært et viktig strukturende element. I den forbindelse vil jeg komme tilbake til noe som ble nevnt innledningsvis: stedet Mortensnes som et bindeledd mellom fortid og nåtid. Natur- og kulturlandskapet på Mortensnes har påvirket menneskenes oppfatning av fortid/nåtid i forhistorien så vel som i dag.

LISTE OVER FIGURER:

Fig. 1.	Mordene tidsoppfattelse	s.	2
"	2. Mortensnes plassert på Finnmarkskartet	s.	18
"	3. Utsnitt av topografisk kart "Nesseby"	s.	20
"	4. Bergrunnskart over indre Varanger	s.	22
"	5. Isens tilbaketrekning fra Finnmark	s.	23
"	6. Strandforskyvningskurve for Mortensnes	s.	25
"	7. Rekonstruksjon av Sii'da-områder i Finnmark	s.	35
"	8. Bael'jek-gamme og stav-gamme	s.	38
"	9. Den sosiale rominndeling i en bael'jek-gamme	s.	39
"	10. Grunnriss av en fellesgamme	s.	40
"	11. Flyttemønster for sjøsamene i indre Varanger	s.	52
"	12. Oversikt over felt med fortidsminner, Mortensnes	s.	56
"	13. Kartskisse over felt R9	s.	58
"	14. Kartskisse over felt R10	s.	59
"	15. Kartskisse over felt R12	s.	60
"	16. Kartskisse over felt R16	s.	61
"	17. Kartskisse over felt R3	s.	62
"	18. Kartskisse over felt R4	s.	63
"	19. Kartskisse over felt R17	s.	64
"	20. Funn fra felt R8	s.	69
"	21. Plantegning av form.12, R9	s.	71
"	22. Funn fra form.12, R9	s.	72
"	23. Plantegning av form.2, R10	s.	73
"	24. Funn fra form.2, R10	s.	75
"	25. Plantegning av form.8, R10	s.	76
"	26. Funn fra form.8, R10	s.	77
"	27. Profiltegninger fra form.8, R12	s.	79
"	28. Funn fra form.8, R12	s.	80
"	29. Hakkelignende gjenstand av horn fra form.8, R12	s.	80
"	30. Plantegning av form.6, R12	s.	82
"	31. Funn fra form.6, R12	s.	83
"	32. Plantegning fra form.5, R16	s.	85
"	33. Plantegning av form.10, R4	s.	87
"	34. Funn fra form.10, R4	s.	87
"	35. Plantegning fra form.26, R3	s.	89
"	36. Asbestkeramikk fra form.26, R3	s.	90
"	37. Endring i husform over tid	s.	134
"	38. Funnfordeling i form.12, R9	s.	142
"	39. Funnfordeling i form.2, R10	s.	142
"	40. Funnfordeling i form.8, R10	s.	142
"	41. Funnfordeling i form.8, R12	s.	143
"	42. Funnfordeling i form.6, R12	s.	143
"	43. Kartskisse over Gressbakken Nedre Vest	s.	189
"	44. Endring i utstrekning i tid og rom	s.	203

LISTE OVER TABELLER:

Tab. 1.	Funnoversikt fra felt R8	s.	69
"	2. Funnoversikt fra fornm.12, R9	s.	72
"	3. Funnoversikt fra fornm.2, R10	s.	74
"	4. Funnoversikt fra fornm.8, R10	s.	77
"	5. Funnoversikt fra fornm.8, R12	s.	80
"	6. Osteologisk materiale fra fornm.8, R12	s.	81
"	7. Funnoversikt fra fornm.6, R12	s.	84
"	8. Funnoversikt fra fornm.10, R4	s.	88
"	9. Funnoversikt fra fornm.26, R3	s.	89
"	10. Osteologisk materiale fra fornm.26, R3	s.	90
"	11. Osteologisk materiale fra fornm.52 og 57, R3	s.	92
"	12. Osteologisk materiale fra kulturlag, R17	s.	94
"	13. Oversikt over ¹⁴ C-dateringer fra hustufter og bosetningslag på Mortensnes	s.	97
"	14. Sammenstilling av boplassenes maksmimsdatering, datering om høyde over samtidig havnivå var 5m, og ¹⁴ C-datering	s.	98
"	15. Forholdet mellom avslag, flekkelignende avslag og flekker	s.	116
"	16. Bredde på flekker og flekkelignende avslag	s.	116
"	17. Avslagenes største mål	s.	117
"	18. Forholdet mellom ulike typer kjerner	s.	118
"	19. Forholdet mellom ulike typer littisk råstoff, % av ubearbeidede avslag/flekker	s.	120
"	20. Forholdet mellom ulike typer littisk råstoff, % av redskapsmaterialet	s.	120
"	21. Forholdet mellom finkornet og grovkornet råstoff	s.	123
"	22. Forholdet mellom pattedyr, fugl og fisk	s.	156
"	23. Forholdet mellom marine og terrestriske dyrearter (pattedyr og fugl)	s.	157

Andreassen, Reidun L. 1985. Yngre steinalder på Sørøy. Økonomi og samfunn 4000-1000 f.Kr. Upubl. magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Andreassen, Reidun L. 1988. Arkeologiske undersøkelser i Leirpollen, Ifjord, Lebesby k., Finnmark. Tromura, kulturhistorie nr.9, Universitetet i Tromsø.

Andreassen, Reidun L. u.å. Yngre steinalder i Vest-Finnmark. Nye resultater - nye perspektiver? Upublisert manuskript.

Bakka, Egil. 1976. Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nord-skandinavia. Miscelanea, 25.

Barth, Fredrik. 1960. Diffusjon - et tema i studiet av kulturelle prosesser. Kultur og diffusjon, red. A.M.Klaussen, s.35-43. Oslo.

Baudou, Evert. 1977. Den förhistoriska fångstkulturen i Väster-norrland. Västernorrlands förhistorie, red. E. Baudou og K.-L. Selinge, s.11-152. Motala.

Bender, Barbara. 1985. Prehistoric developments in the American Midcontinent and the Brittany, Northwest France. Prehistoric Hunter-Gatherers, red. T.D. Price og J.A.Brown, s.21-58.

Bender, Donald R. 1967. A Refinement of the Concept of Household: Families, Coresistence, and domestic Functions. American Anthropologist, 69, s.493-504.

Binford, Lewis R. 1980. Willow smoke and dogs tails: hunter-gatherer settlement system and archaeological site formation. American Antiquity, 45, s.4-20.

Binford, Lewis R. og Sally R. Binford. 1966. A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois facies. American Anthropologist, 68, s.239-295.

Bjerck, Hein Bjartmann. 1983. Kronologisk og geografisk fordeling av mesolittiske element i Vest- og Midt-Norge. Upubl. magistergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Bergen.

Bjerck, Hein Bjartmann. 1986. The Fosna-Nøstvedt Problem. A Consideration of Archaeological Units and Chronozones in the South Norwegian Mesolithic Period. Norwegian Archaeological Review, vol.19, no.2, s.103-121.

Bjørn, Anathon. 1928. Noen nordnorske stenaldersproblemer. Norsk Geologisk Tidsskrift, vol.X, s.53-76.

Bjørn, Anathon. 1930. Noen bemerkninger om Komsakulturen. Fornvännen, s.242-350.

Bordieu, Pierre. 1977a. Outline of a Theory of Practice. Cambridge.

- Bordieu, Pierre. 1977b. The Kabyle house or the world reversed. Algeria 1960, red. P.Bordieu. Cambridge.
- Bruun, I. 1967. Standard normals 1931 - 60 of the air temperature in Norway. Climatological summaries for Norway. Oslo.
- Bøe, Johs. og Anders Nummedal. 1936. Le Finnmarkien. Institutt for Sammenlignende Kulturforskning, Serie B, XXXII.
- Childe, V.Gordon. 1950. Prehistoric Migrations in Europe. Institutt for Sammenlignede Kulturforskning. Serie A, XX.
- Clarke, David. 1968. Analythical Archaeology. Bristol.
- Clark, Grahame. 1975. The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia. Cambridge.
- Cohen, Mark Nathan. 1985. Prehistoric hunter-gatherers: the meaning of social complexity. Prehistoric Hunter-Gatherers, red. T.D. Price og J.A. Brown, s.99-120.
- Conkey, Margaret W. 1984. To find ourselves: art and social geography of prehistoric hunter-gatherers. Past and Present in Hunter-Gatherer Studies, red. av C. Schire. New York.
- Conkey, Margaret W. og Janet D. Spector. 1984. Archaeology and the study of gender. Advances of Archaeological Theory and Method, vol.7, s.1-38.
- Deetz, James. 1968. The Dynamics of Change in Afrikara ceramics. Illinois.
- Donner, Joakim, Matti Eronen og Högne Jungner. 1977. The dating of the Holocene relative sea-level changes in Finnmark, North Norway. Norsk geografisk Tidsskrift, 31, s.103-128.
- Düben, Gustaf von. (1873). Om Lappland och Lapparne. 2.utg. i 1977. Østervåla.
- Daae, L. 1888. Francisco Negrís reise i Norge til Nordkap i aarene 1664-65. Historisk Tidsskrift, Anden Række 6. bd.
- Engelstad, Ericka. 1984. Diversity in Arctic Maritime Adaptions. An example from the Late Stone Age of Arctic Norway. Acta Borealia, 2-1984.
- Engelstad, Ericka. 1985. The Late Stone Age of Arctic Norway: a review. Arctic Anthropology, vol.22, no.1, s.79-96.
- Engelstad, Ericka. u.å.(a). Pit houses in Arctic Norway: An investigation of their typology using multiple correspondence analysis. Manuskript.
- Engelstad, Ericka. u.å.(b). Mesolithic House Sites in Arctic Norway. Manuskript.

- Fabian, Johannes. 1983. Time and the Other. How anthropology makes its Subject. New York.
- Fellman, Jacob. (1906). Anteckningar under min vistelse i Lappmarken, del IV. Helsingfors. Utgitt på nytt i 1977 av Vitterhetskommisionen, Hangö.
- Fjellström, Phebe. 1985. Samernas samhälle i tradition och nutid. Stockholm.
- Freundt, E.A. 1948. Komsa - Fosna - Sandarna. Problems of the Scandinavian mesolithicum. Acta Archaeologica, vol.XIX.
- Fried, Morton H. 1967. The Evolution of Political Society. New York.
- Friis, J.A. 1872. En sommar i Finnmarken, ryska Lappland och Nordkarelen. Stockholm.
- Friis, J.A. 1910. Skildringer fra Finnmarken. Kristiania.
- Friis, Peder Claussøn. (1632). Norigis Bescrifuelse. Gustav Storm: Samlede skrifter af Peder Claussøn Friis. Kristiania 1881.
- Fritzner, Jakob. 1846. Beskrivelse over de i Østfinmarken forekommende hedenske begravelser tillige med nogle efterretninger om andre i Østfinmarken og tilgrænsendeegne levnedede oldtidsminder. Nor, bd.III, h.4. Kristiania.
- Geologisk kart over Norge. 1983. Norges Geologiske Undersøkelser.
- Giddens, Anthony. 1979. Central Problems in Social Theory. London.
- Giddens, Anthony. 1981. A Contemporary Critique of Historical Materialism. London.
- Giddens, Anthony. 1984. The Constitution of society. Cambridge.
- Gjessing, Guttorm. 1930. Et hustuftfunn fra Lebesby. Universitetets Oldsakssamlings Årbok, 1929.
- Gjessing, Guttorm. 1935. Fra steinalder til jernalder i Finnmark. Institutt for sammenlignende kulturforskning, serie C, III-3.
- Gjessing, Guttorm. 1937. Mellom Komsa og Fosna. Från stenålder til rokokko. (Rydbeck-festskrift) Lund.
- Gjessing, Guttorm. 1942. Yngre steinalder i Nord-Norge. Institutt for Sammenlignende Kulturforskning, serie B, XXXIX.
- Gjessing, Guttorm. 1943. Trænfunnene. Institutt for Sammenlignende Kulturforskning, B XLI.
- Gjessing, Guttorm. 1945. Norges steinalder. Oslo.

- Gjessing, Guttorm. 1955. Litt om samisk sel- og kvalfangst i gammel tid. Sámi Ællin, 1953-1955, s.21-35.
- Godelier, Maurice. 1975. Bas och överbyggnad.
- Graburn, Nelson H., og B. Stephen Strong. 1973. Circumpolar Peoples: An Anthropological Perspective. California.
- Graebner, F. 1911. Die Methode der Ethnologie. Heidelberg.
- Hagen, Anders. 1983. Norges Oldtid. 3.utg. Oslo.
- Hansen, Lars Ivar. 1984. Trade and Markets in Northern Fenno-Scandinavia A.D. 1550-1750. Acta Borealia, vol.1, 2.
- Harpending, Henry og Herbert Davis. 1977. Some implications for hunter-gatherer ecology derived from the spatial structure of resources. World Archaeology, vol.8, s.275-286.
- Harris, David R. 1977. Settling down: an evolutionary model for the transformation of mobile bands into sedentary communities. The Evolution of Social Systems, red. J. Friedman og M.J. Rowlands, s.401-408. London.
- Hastrup, Kirsten. 1985. Culture and History in Medieval Iceland. An Anthropological Analysis of Structure and Change. Oxford.
- Hayden, Bryan. 1972. Population Control among Hunter-Gatherers. World Archeology, 4.
- Helland, Amund. 1905. Finnmarkens Amt I. Kristiania.
- Helland, Amund. 1906. Finnmarkens Amt II og III. Kristiania.
- Helskog, Ericka T. 1978. Finnmarksviddas forhistorie. Finnmarksvidda: natur-kultur. Norges Offentlige Utredninger, 18A, s.135-144.
- Helskog, Ericka T. 1982. Undersøkelse av steinalderstuffer ved Karlebotn, Nesseby k., Finnmark. Upublisert rapport, Tromsø Museums arkiv.
- Helskog, Ericka T. 1983. The Iversfjord locality. A study of behavioral patterning during the late stone age of Finnmark, North Norway. Tromsø Museums Skrifter, vol.XIX.
- Helskog, Knut. 1974. Stone Age Settlement Patterns in Interior North Norway. Arctic Antropology, vol.XI.
- Helskog, Knut. 1975. Nord-Norges eldste hustuft? Ottar, 83, s.5-7.
- Helskog, Knut. 1978. Late Holocene sea-level changes seen from prehistoric settlements. Norsk geografisk Tidsskrift, vol.32, s.111-119.

- Helskog, Knut. 1980a. The Chronology of the Younger Stone Age in Varanger, North Norway. Noewegian Archaeological Review, vol.13, no.1, s.47-54.
- Helskog, Knut. 1980b. Subsistence-economic adaptions to the mountain region of interior North Norway. Upubl. Ph.D.-avhandling, University of Wisconsin-Madison, U.S.A.
- Helskog, Knut. 1983. Helleristningene i Alta. En presentasjon og en analyse av menneskefigurene. Viking, 1983, s.5-41.
- Helskog, Knut. 1984. The younger Stone Age Settlements in Varanger, North Norway. Acta Borealia, 1-1984, s.39-69.
- Helskog, Knut. 1988. Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie. Alta.
- Helskog, Knut, Svein Indrelid og Egil Mikkelsen. 1976. Morfolo- gisk klassifisering av slåtte steinartefakter. Universitetets Oldsaksamlings Årbok, 1972-1974.
- Hobday, David K. 1974. Interaction between fluvial and marine processes in the lower part of the late precambrian Vadsø Group, Finnmark. Norges Geologiske Undersøkelser, 303, s.39-56.
- Hodder, Ian. 1982a. Symbols in Action. Cambridge.
- Hodder, Ian. 1982b. The Present Past. London.
- Hodder, Ian. 1986. Reading the Past. Cambridge.
- Hodder, Ian. 1987. The meaning of discard: Ash and domestic space in Baringo. Method and Theory for Activity Area Research, red. S. Kent, s.424-448. Colombia.
- Hood, Bryan. 1986. Chert sources in Finnmark: A preliminary report. Tromsø, kulturhistorie nr.6, s.67-82. Universitetet i Tromsø.
- Hood, Bryan. 1983. Stone Age Lithic Raw Material Surveys in Finnmark, 1983. Upublisert rapport.
- Hood, Bryan. u.å. Sacred Pictures and Sacred Rocks: Ideological and Social Space in the North Norwegian Stone Age. Under trykking i Norwegian Archeological Review, vol.21, nr.2.
- Hood, Bryan og Bjørnar Olsen. u.å. Vidnejavre 112. A Late Stone Age - Early Metal Period site in interior Finnmark, North-Norway. (Under trykking i Acta Archaeologica).
- Hyvärinen, Hannu. 1975. Absolute and relative pollen diagrams from northernmost Fennoscandia. Fennia, vol.142.

- Hyvärinen, Hannu. 1976. Flandrian pollen deposition rates and tree-line history in northern Fennoscandia. Boreas, bd.5, s.163-175.
- Håland, Randi. 1977. Archaeological classification and ethnic groups: A case study from Sudanese Nubia. Norwegian Archaeological Review, vol.10, no.1-2, s.1-17.
- Johansen, Anders. 1988. Mytiske landskap. Profil, nr.2 - 1988, s.12-27.
- Johansen, Else og Knut Odner. 1968a. Arkeologiske undersøkelser på Mortensnes ved Varangerfjorden. Viking, XXXII, s.57-85.
- Johansen, Else og Knut Odner. 1968b. Upubl. rapport fra arkeologiske undersøkelser på Mortensnes, 1967. Tromsø Museums arkiv.
- Johnson, Gregory A. 1982. Organizational structure and scalar stress. Theory and Explanation in Archaeology, red. C. Renfrew, M.S. Rowlands og B.A. Segraves, s. 389-422. New York.
- Jørgensen, Roger. 1984. Bleik. Et økonomisk/økologisk studie av grunnlaget for jernaldergården på Andøya i Nordland. Upubl. mag.grad avhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.
- Jørgensen, Roger og Bjørnar Olsen. 1987. Asbestkeramikk i Nord-Norge. Finskt Museum, 1987.
- Jørgensen, Roger og Bjørnar Olsen. u.å. Asbestkeramiske grupper i Nordnorge, 2100 f.Kr.-100 e.Kr. (Under trykking i TROMURA, Universitetet i Tromsø).
- Keilhau, B.M. 1831. Reise i Øst- og Vest-Finmarken samt til Beeren-Eiland og Spitsbergen, i Aarene 1827 og 1828. Christiania.
- Kleppe, Else Johansen. 1974. Samiske jernalderstudier ved Varangerfjorden. Upubl. magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Kleppe, Else Johansen. 1977. Archaeological Material and Ethnic Identification. A Study of Lappish Material from Varanger, Norway. Norwegian Archaeological Review, vol.10, no.1-2, s.26-31.
- Knag, Niels. (1694). Matricul oc Beschrifvelse ofuer Findmarken for Anno 1694. Matha Brock Utne: Finnmark omkring 1700, hefte 1. Nordnorske Samlinger I. Oslo 1932.
- Kohl, P.L. 1981. Materialist approaches in prehistory. Annual Review of Anthropology, vol.10, s.89-118.
- Kolsrud, Knut. 1955. Sjøfinnane i Rognsund. Studia Septentrionalia, vol.VI, s.81-182. Oslo.
- Kolsrud, Knut. 1961. Sommersete. Samiske Samlinger V. Oslo.

- Larsen, Anders. 1950. Om sjøsamene. Tromsø Museums Årshefter, vol.70, nr.2. Tromsø.
- Laughlin, William S. 1968. Hunting: An Integrating Biobehavior System and its evolutionary Importance. Man the Hunter, red. R. Lee og I. DeVore, s. 304-321.
- Leacock, Elanor. 1982. Relations of production in band society. Man the Hunter, red. R. Lee og I. Devore, s.159-171.
- Lee, Richard B. 1968. What do hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources. Man the Hunter, red. R. Lee og I. DeVore, s.30-49.
- Lee, Richard B. og Irven DeVore, red. 1968. Man the Hunter. Chicago.
- Leem, Knut. (1767). Beskrivelse over Finnmarkens Lapper. Trykt på nytt i 1956. Oslo.
- Levi-Strauss, Claude. 1979. Structural Anthropology.
- Lilienskiold, Johannes. (1698). (Speculum Boreale). Ole Solberg: Lilienskiolds Speculum Boreale, 1942: hefte 1-3, 1943: hefte 4. 1945: Lilienskiolds Speculum Boreale II. I Finnmark omkring 1700. Nordnorske Samlinger IV og VII. Oslo.
- Linnæi, Caroli. (1732). (Iter Lapponicum). Magnus von Platon og Carl-Otto von Sydow: Carl Linnæus Lapplandsrese år 1732. Stockholm 1975.
- Luhó, Ville. 1956. Die Askola-Kultur. Finska Fornminneforeningens Tidsskrift, 56.
- Luhó, Ville. 1956. Die Komsa-Kultur. Finska Fornminneforeningens Tidsskrift, 57, s.281-301. Helsinki.
- Lund, N. 1942. Reise igjennem Nordlandene og Vestfinmarken i Sommeren 1841. Christiania.
- Magnus, Bente og Bjørn Myhre. 1983. The concept "migration" in archaeological contexts illustrated by examples from vest norwegian and north norwegian early iron age. Norwegian Archaeological Review, vol.15, no.1, s.45-70.
- Malmström, Bo og Owe Palmer. 1985. Glacial och periglacial geomorfologi på Varangerhalvön.
- Mangerud m.fl. 1974. Quaternary stratigraphy of Norden, a proposal for terminology and classification. Boreas, vol.3, s.109-127.
- Martinussen, M. 1960. Coast- and fjord area of Finnmark. I Geology of Norway, red. Olaf Holtedal. Oslo.
- McGuire, Randall H. 1983. Breaking down cultural complexity:

inequality and heterogeneity. Advances in Archaeological Method and Theory, vol.6, s.91-133.

Meillasoux, Claude. 1973. From reproduction to production. A marxistic approach to economic anthropology. Economy and Society, 1, s.93-105.

Meteorologisk Istitutt, 1949. Nedbøren i Norge 1895 - 1943. Oslo.

Mikkelsen, Egil. 1978. Seasonality and Mesolithic Adaption in Norway. I: New Directions in Scandinavian Archaeology, red. K.Kristiansen & C.Paludan-Müller. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History, vol.I, s.79-119.

Moore, Henrietta. 1986. Space, Text and Gender. Cambridge.

Møller, Jacob J. 1987. Shoreline relation and prehistoric settlement in northern Norway. Norsk geografisk Tidsskrift, vol.41, s.45-60.

Nakken, Odd. 1987. Varangerfjorden. Varanger Årbok.

Nesheim, Asbjørn. 1949. Traits from life in a sea-lappish district. Bidrag til finernes bygdehistorie og etnografi, bind 2, hefte 2. Oslo.

Nesheim, Asbjørn. 1953. Samisk seljakt og jakttabu. Studia Septentrionalia IV, s.13-19. Oslo.

Nickul, Karl. 1977. Skoltsitans arkiv. I: K. Bergsland (red): Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst. Institutt for Sammenlignende Kulturhistorie, serie A: XXVIII.

Nickul, Karl. 1948. The scolt lapp community Suenjelsijð during the year 1938. Acta Lapponica.

Niemi, Einar. 1983. Vadsøs historie, bd.1, Fra øyvær til kjøpstad. Vadsø.

Nilsen, Terje. 1984. Nordvi-Dynastiet. Varanger Årbok, 1984.

Nordvi, Andreas Georg. 1852. Undersøgelser af ældre hedenske grave i Østfinmarken. Oversikt over Det Danske Videnskab Selskabs Forhandlinger.

Nordvi, Andreas Georg. 1853. Hr. Kjøbmand A.G. Nordvi's Undersøkelser af ældre hedenske Grave i Østfinmarken. Oversikt over Det Danske Videnskab Selskabs Forhandlinger.

Nordvi, Andreas Georg. 1855. Beretning over de i 1853 og 1854 fortsatte undersøgelser af lappiske hedenske grave i Omegnen af Mortensnes. Oversikt over Det Danske Videnskab Selskabs Forhandlinger, s.192-198.

Nordvi, Andreas Georg. 1856. Oldtidsgrave i Østfinmarken. Illustreret Nyhedsblad, nr.25-27.

Nordvi, Andreas Georg. 1857. Om de hedenske Lappers Begravelsesmaade. Ukjent publiseringssted. Sætrykk i Tromsø Museums arkiv.

Nordvi A.G. Brev av 4.okt. 1858 og brev av Brev av 26.okt. og 6.nov. 1887. I: A.G. Nordvis Undersøkelser i Finnmarken. Afskrift af indberetninger og korrespondanse med prof. Jap. Steenstrup i Kjøbenhavn. Avskrift april 1907. Tromsø Museums arkiv.

Norges Offenlige Utredninger, 1984:18. Om samenes rettstilling, avsn. 3.1 - 3.3.

Nummedal, Anders. 1929. Noen stenredskaper fra Finnmark. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, II.

Nydal, Reidar, m.fl. 1979. Fortiden i søkelyset. 14c datering gjennom 25 år. Trondheim.

Odner, Knut. 1964. Erverv og bosetning i Komsakulturen. Viking, XXVIII, s.117-128.

Odner, Knut. 1966. Komsakulturen i Nesseby og Sør-Varanger. Tromsø Museums Skrifter, vol.XII.

Odner, Knut. 1983. Finner og terfinner. Oslo Occasional Papers in Anthropology, no.9, Universitetet i Oslo.

Odner, Knut. 1985. Saamis (Lapps), Finns and Scandinavians in History and Prehistory. Ethnic Origins and Ethnic Processes in Fenno-Scandinavia. Norwegian Archaeological Review, vol.18, no.1-2, s.1-13.

Odner, Knut. 1986. Arkeologiske undersøkelser rundt Karlebotn - nyere tid. Tromura, kulturhistorie nr.6., IMV, Universitetet i Tromsø. s.119-126.

Odner, Knut og Bjørn Myhre, 1960. Rapport fra arkeologiske prøvegravninger på Mortensnes. Tromsø Museums arkiv.

Olsen, Bjørnar. 1984. Stabilitet og endring. Produksjon og samfunn i Varanger 800 f.Kr. - 1700 e.Kr. Upubl. magistergradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Olsen, Bjørnar. 1985. Arkeologi og etnisitet. Et teoretisk og empirisk bidrag. AmS-Varia, vol.15, s.25-31.

Olsen, Bjørnar. 1987a. Arkeologi, tekst, samfunn. Fragmenter til en post-prosessuell arkeologi. Stensilserie B, historie/arkeologi, nr.24, Universitetet i Tromsø.

Olsen, Bjørnar. 1977b. Stability and Change in Saami Band Structure in the Varanger Area of Arctic Norway, AD 1300 - 1700. Norwegian Archaeological Review, vol.20, no.2, s.65-81.

Olsen, Håkon. 1967. Varangerfunnene IV. Tromsø Museums Skrifter, vol.VII, hefte IV.

- Ohnuki-Tierney, Emiko. 1972. Spatial Concepts of the Ainu of the Northwest Coast of Southern Sakhalin. American Anthropologist, 74.
- Ottar, nr.163, 1987:2. Sami duodji.
- Paine, Robert. 1957. Coast Lapp Society, bd.I. Tromsø.
- Pearson, GW. og Stuiver, M. 1986. Radiocarbon, 28, s.839-862.
- Prentice, Honor C. 1981. A Late Weichselian and Early Flandrian pollen diagram from Østervatnet, Varanger peninsula, NE Norway. Boreas, bd.10, s.53-70.
- Price, T. Douglas og James A. Brown. 1985. Prehistoric Hunter-Gatherers. New York.
- Qvigstad, Just. 1925. Bosetningen i Sør-Varanger før 1870. Tromsø Museums Årshefter, 48, nr.3.
- Qvigstad, Just. 1926. Lappische Opfersteine und heilige Berge in Norwegen. Oslo Etnografiske Museums Skrifter, I:5, s. 331-356.
- Qvigstad, Just. 1954. Opptegnelser fra samenes liv. Acta Borealia, B.Humaniora No.3. Tromsø.
- Rafferty, Janet E. 1985. The Archeological Record on Sedentari-ness: Recognition, Development, and Implications. Advances in Archaeological Method and Theory, 8, s.113-156.
- Rapoport, Amos. 1975. Australian Aborigines and the definition of place. Shelter, Sign and Symbol, red. P. Oliver. London.
- Rankama, Tuja. 1986a. A group of Late Stone Age Slate Arrowheads from Northernmost Finland and Norway. Iskos, 6, s.127-139.
- Rankama, Tuja. 1986b. Archeological research at Utsjoki Ala-Jalve. Helsinki papers in archaeology, no.1.
- Rathke, Jens. 1907. Afhandling om de norske fiskerier og Beretninger om reiser i aarene 1795-1802.
- Ränk, Gustav. 1949. Grundprinciper för disponeringen av utrymmet i de lappska kåtarna och gammerna. Folk-Liv, 1948-49.
- Renouf, M.A.P. 1981. Prehistoric Coastal Economy in Varangerfjord, North Norway. Unpublished Ph.D. Thesis, University of Cambridge.
- Renouf, M.A.P. 1984. Northern coastal hunter-fishers: an archaeological model. World Achaeology, vol.16, no.1.
- Reusch, Hans. 1895. Folk og natur i Finmarken. Kristiania.

Rode, F. 1842. Optegnelser fra Finmarken samlede i Aarene 1826 - 1834, og senere udgivne som et Bidrag til Finmarkens Statistik.

Roung, Israel. 1969. Samerna. Stockholm.

Sackett, James. 1982. Approaches to style in lithic archaeology. Journal of Anthropological Archaeology, 1, s.59-112.

Sahlins, Marshall. 1985. Islands of History. London

Sandmo, Anne-Karine. 1986. Råstoff og redskap - mer enn teknisk hjelpemiddel. Upubl. mag.gradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Schaaning, T.L. 1907. Østfinnmarks fuglefauna. Ornithologiske meddelelser vedrørende trakterne om Varangerfjorden, spesielt Sydvarangers fauna i aarene 1900-1906. Bergen Museums Årbok, 1907, 8, s.1-97.

Schanche, Audhild. 1986. Nordnorsk jernalderarkeologi. Et sosialgeografisk perspektiv. Upubl. mag.gradsavhandling i arkeologi, Universitetet i Tromsø.

Schanche, Audhild. 1987. Det samisk landskap - er det kultur og landskap eller kultur i landskap? Fortidsvern, 3/87, s. 17-19.

Schanche, Kjersti. 1986. Utgravning av en yngre steinalders hustuft i Karlebotn, Nesseby kommune, Finnmark. Tromsø, kulturhistorie nr.6, s.23-32. Universitetet i Tromsø.

Schefferus, Johannes. (1673). Lapponia. Utgitt på svensk i 1956: Lappland. Uppsala.

Schmidt, Father Wilhelm. 1939. The Culture Historical Method of Ethnology.

Service, Elman R. 1962. Primitive Social Organization. New York.

Service, Elman R. 1966. The Hunters. New Jersey.

Shanks, Michael & Christopher Tilley. 1987. Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice. Cambridge.

Siiriäinen, Ari. 1977. Problems of the East Fennoscandian Mesolithic. Finskt Museum.

Siiriäinen, Ari. 1982. A communication relating to a stone age find from the village of Inari (Lapland). Fennoscandia antiqua, I, s.5-12.

Simonsen, Povl. 1957. Ottar fra Hålogaland. Ottar, 14, 1957:3.

Simonsen, Povl. 1961. Varangerfunnene II. Tromsø Museums Skrifter, VII:2.

- Simonsen, Povl. 1963. Varangerfunnene III. Tromsø Museums Skrifter, VII:3.
- Simonsen, Povl. 1968. Steinalderen på Sørøy. Ottar, 55(1).
- Simonsen, Povl. 1975. Veidemann på Nordkalotten, hefte 1 og 2. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, Povl. 1979. Veidemann på Nordkalotten, hefte 3. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, Povl. 1982. Veidemann på Nordkalotten, hefte 4. Stensilserie B, ISV, Universitetet i Tromsø.
- Simonsen, Povl. 1986. Fortsatte undersøkelser ved Virdnejavri, Kautokeino kommune, Finnmark. Tromura, kulturhistorie nr.6, IMV, Universitetet i Tromsø. s.1-12.
- Simonsen, Povl. 1987. Exange of Raw Material between Coast and Inland in Norhthernmost Scandinavia in Late Stone Age. Trade and Exange in Prehistory, studies in honour of Berta Stjernquist, s.99-105.
- Sjøvold, Torleif. 1962. The Iron Age Settlement of Arctic Norway, I. Tromsø Museums Skrifter, vol.X, 1.
- Solem, Erik. 1970. Lappiske rettsstudier. Oslo.
- Solberg, Ole. 1909. Eisenzeitfunde aus OstFinmarken. Christiania.
- Solberg, Ole. 1938. Henrik Adelaer i Finnmark 1690. Finnmark omkring 1700, hefte 4. Nordnorske Samlinger I. Oslo.
- Statistisk Sentralbyrå, 1978. Miljøstatistikk 1978. Naturressurser og forurensninger. Oslo.
- Steen, Adolf. 1958. Boassjo. Kristiansand S.
- Steward, Julian H. 1955. Theory of Cultural Change. Illinois.
- Stochfleth, Nils Vibe. 1860. Dagbok over mine misjonsreiser i Finmarken. Christiania.
- Storm, Gustav. 1895. Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i de 16de Århundrede. Christiania. S.221-233: Om Findmarken. Ukjent forfatter.
- Storå, Nils. 1971. Burial customs of the skolt lapps. FF Communications, vol.LXXXIX, no.210. Helsinki.
- Storå, Nils. 1977. De ryska klostren och Kola-samenes rätt til jakt och fiske.
- Stuiver, M. og Pearson, GW. 1986. Radiocarbon, 28, s.805-838.

Søbstad, Tom. 1980. Den sjøsamiske bosetning i Helgøy fram til ca.1800. Publikasjon nr.5 i Helgøyprosjektet. Universitetet i Tromsø.

Tanner, A. 1979. Bringing Home Animals. Religious Ideology and Mode of Production of the Mistassini Cree Hunters. London.

Tanner, Veinö. 1929. Skoltlapparna. Fennia 49, no.4.

Tegengren, Helmer. 1952. En utdödd lappkultur i Kemi-Lappmark. Acta Academiae Aboensis XIX, 4. Åbo.

Testart, Alain. 1982. The signification of food storage among hunter-gatherers: Residence patterns, population densities, and social inequalities. Current Anthropology, vol.23, no.5, s.523-571.

Tilley, Christopher. 1982. Social formation, social structures and social change. Symbolic and Structural Archaeology, red. I. Hodder. Cambridge.

Tuuri, Johan. 1917. Muittalus Samid Birra - en bok om lapparnas liv. Hjalmar Lundbohm: Lapparne och deras land, VI. Uppsala.

Tylor, Edward B. 1871. Primitive Culture. London.

Utne, Martha Brock. 1932. To jordebøker fra 1694. Finnmark omkring 1700, hefte 1. Nordnorske Samlinger I. Oslo.

Vinsrygg, Synnøve. 1988. Achaeology - As if People Mattered. A Discussion of Humanistic Archaeology. Norwegian Achaeological Review, vol.21, no.1, s.1-12.

Vorren, Ørnulv. 1944. Dyregraver og reingjerder i Varanger. Nordnorske Samlinger, VI, bd.2.

Vorren, Ørnulv. 1951. Reindrift og nomadisme i Varanger-traktene. Tromsø Museums Årshefter, vol.69.

Vorren, Ørnulv. 1958. Samisk villreinfangst i eldre tid. Ottar, 17, 1958:2. Tromsø.

Vorren, Ørnulv. 1980a. Samisk bosetning på Nordkalotten, areal-disponering og ressursutnytting i historisk-økologisk belysning. Acta Univ. Umensis, nr.24.

Vorren, Ørnulv. 1980b. Om kyst-samiske husformer i Finnmark. Congress Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum VIII, pars IV. s.227-248. Turku.

Vorren, Ørnulv. 1982. Kystsamenes husformer. Ottar, 137, 1982:4. Tromsø.

Vorren, Ørnulv og Ernst Manker. 1981. Samekulturen. 2.utg. Tromsø.

Vreim, Halvor. 1937. The ancient settlements in Finnmark, Norway. Cabins and tents. Folkliiv, 1937:2/3.

Washburn, Sherwood L. og C.S. Lanchaster. The evolution of hunting. Man the Hunter, red. R. Lee og I. DeVore, s.393-304.

Watson, Patty Jo, Steven Le Blanc og Charles L. Redman. 1974. Explanation in Archaeology: An Explicitly Scientific Approach. New York.

Wessel, A.B. 1902. Fra vor grændse mod Rusland. Kristiania.

Wikan, Steinar. 1979. Fugle- og dyrelivet i Finnmark. Bygd og by i Norge: Finnmark, s.103-124. Oslo.

Williams, John G. 1941. On the Birds of the Varanger Peninsula, E. Finnmark. The Ibis, XIV, s.245-264.

Woodburn, James. 1980. Hunters and gatherers today and reconstruction of the past. Soviet and Western Anthropology, red. E. Gellner, s-95-118. New York.

Zachrisson, Inger. 1977. Ekornpiler fra middelalderen. Ottar, nr.98.

Zihlman, Adrienne L. 1981. Woman as shapers of the human adaptation. Woman the Gatherer, red. F. Dahlberg. New Haven.

Yates, Timothy. u.å. Habitus and social space: some suggestions about meaning in the saami (lapp) tent c.1700-1900. I Material Culture and Symbolic Expression, red. I.Hodder. London. (Under trykking.)

Øynes, Per. 1964. Sel på norskekysten fra Finnmark til Møre. Fiskets gang, 48, s.694-707.

